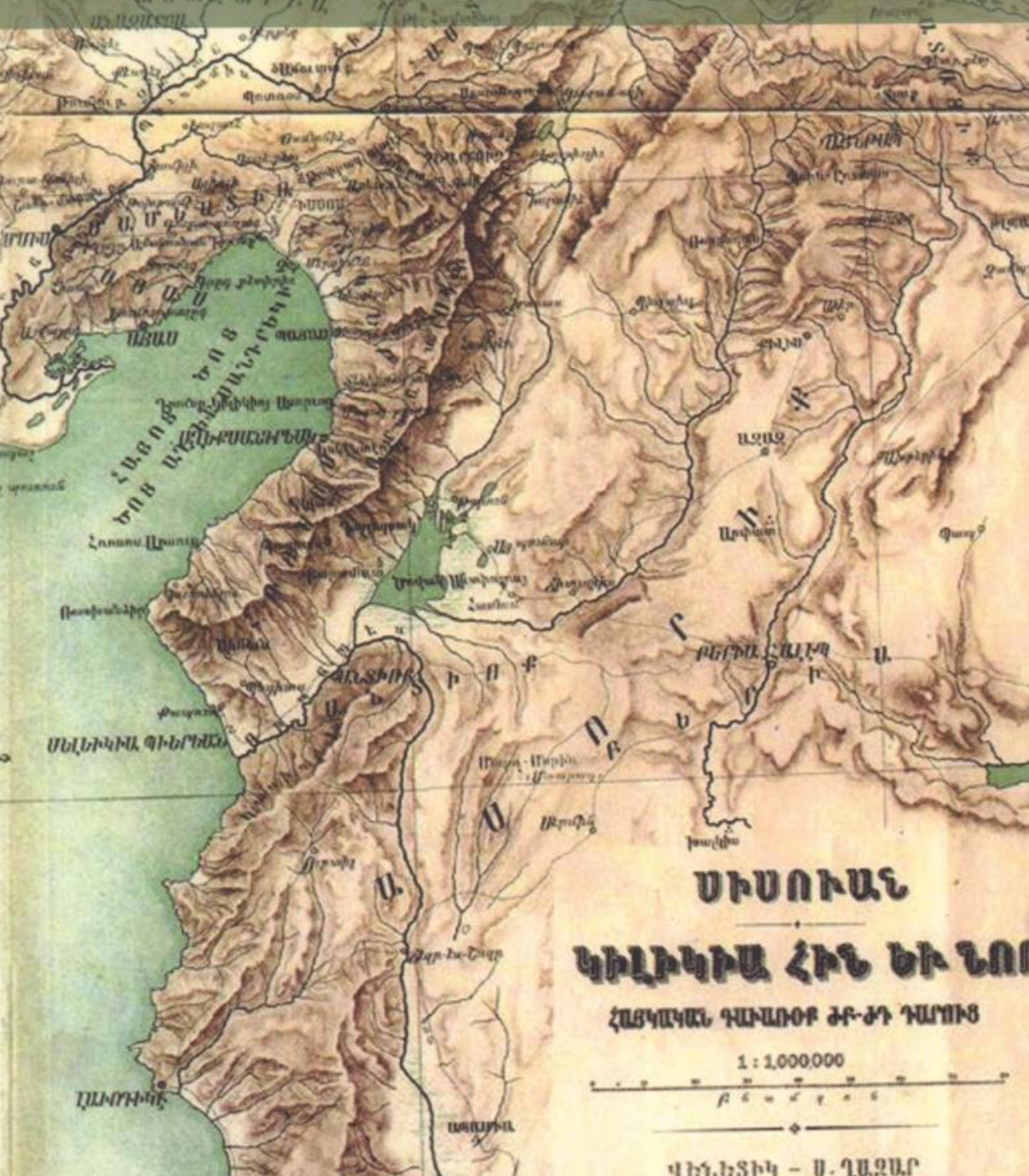

ՌՈՒԵՐՏ ԹԱԹՈՅԱՆ

ԿԻԼԻԿԻԱ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԹԻՎԸ

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍԴԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ

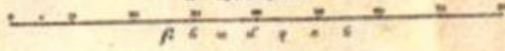

ՍԻՍՈՒԱՆ

ԿԻԼԻԿԻԱ ՀԻՆ ՆԻՆՈՒՅ

ՀԱՅԿԱԱԿԱՆ ԳԱՆԱԾՈՒԹ ԺԲ-ԺԴ ԴԱՐՈՒՑ

1 : 1,000,000

ԳԻՆԻՏԻԿ - Ս. ԳՍԶՍԸ

ARMENIAN GENOCIDE MUSEUM FOUNDATION

ROBERT TATOYAN

THE NUMBER OF CILICIA ARMENIANS ON THE
EVE OF THE ARMENIAN GENOCIDE

ARMENIAN GENOCIDE MUSEUM FOUNDATION
Yerevan - 2021

ARMENIAN GENOCIDE MUSEUM FOUNDATION

ROBERT TATOYAN

LE NOMBRE D'ARMÉNIENS DE CILICIE À LA
RIVE D'AVANT LE GENOCIDE DES ARMÉNIENS

ARMENIAN GENOCIDE MUSEUM FOUNDATION
Yerevan - 2021

Հորս' Արամայիս Թաթոյանի

ARMENIAN GENOCIDE MUSEUM FOUNDATION

ROBERT TATOYAN

ՀԱՅԿԱՆԻ ԿԱԿԱՅԻՆ ԵՊՈՒՆԴԱ ԱՐՄԵՆԻ
ԳԵՆՈՑԻԴՈՒԹՅԱՆ ԱՐՄԵՆԻԱՆԻ ԿԻՆԿՈՒՄՆԵՐԻ

ARMENIAN GENOCIDE MUSEUM FOUNDATION
Yerevan - 2021

ARMENIAN GENOCIDE MUSEUM-INSTITUTE FOUNDATION

ROBERT TATOYAN

**THE NUMBER OF CILICIA ARMENIANS ON THE
EVE OF THE ARMENIAN GENOCIDE**

AGMI PUBLISHING HOUSE
Yerevan - 2021

FONDATION MUSÉE-INSTITUT DU GÉNOCIDÉ ARMÉNIEN

ROBERT TATOYAN

**LE NOMBRE D'ARMÉNIENS DE CILICIE À LA
VEILLE DU GÉNOCIDÉ DES ARMÉNIENS**

MAISON D'ÉDITION DU MIGA
Erevan - 2021

ФОНД "МУЗЕЙ-ИНСТИТУТ ГЕНОЦИДА АРМЯН"

РОБЕРТ ТАТОЯН

**ЧИСЛЕННОСТЬ АРМЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ
КИЛИКИИ НАКАНУНЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН**

ИЗДАТЕЛЬСТВО МИГА
Ереван - 2021

9(44.925)
70-53

12. «ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ»
ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

ՌՈՔԵՐՏ ԹԱԹՈՅԱՆ

6502

**ԿԻԼԻԿԻԱ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԹԻՎԸ ՀԱՅՈՑ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ**

ՀՅԹԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
Երևան - 2021

ՀՏԴ 94(479.25):314
ԳՄԴ 63.3(5Հ)+60.7
Թ 153

Տպագրվում է Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Թաթոյան Ռ-որերտ

Թ 153 Կիլիկիահայության թիվը Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին / Ռ. Թաթոյան. - Երևան: «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, 2021. - 240 էջ+ներդիր քարտեզ:

Մենագրությունը նվիրված է Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին արևմտահայության հատվածներից մեկի՝ կիլիկիահայության թվի, Կիլիկիայի տարածքում բնակվող այլ ազգությունների թվաքանակի և ընդհանուր ազգաբնակչության մեջ հայ բնակչության տեսակարար կշռի հարցերի ուսումնասիրությանը:

Օսմանյան, հայկական և արևմտյան սկզբնաղբյուրների, ինչպես նաև օժանդակ աղբյուրների հաղորդած վիճակագրական տվյալների համեմատական վերլուծության հիման վրա կատարվում է Հայոց ցեղասպանության նախօրյակի դրությամբ կիլիկիահայության թվաքանակի հաշվարկ:

Անդրադարձ է կատարվում նաև 1909 թ. կիլիկիահայության կոտորածների ժողովրդագրական հետևանքների, Հայոց ցեղասպանության արդյունքում կիլիկիահայության կրած մարդկային կորուստների, վերապրածների, Առաջին աշխարհամարտից հետո Կիլիկիա վերադարձածների թվաքանակի հարցերին: Աշխատությունը հասցեագրված է պատմաբաններին, պատմական ժողովրդագրությամբ հետաքրքրվողներին, ինչպես նաև ըմբերցողների լայն շրջանակներին:

ՀՏԴ 94(479.25):314
ԳՄԴ 63.3(5Հ)+60.7

Շասլիկի ձևավորման մեջ օգտագործվել է «Միսուան. Կիլիկիա հին և նոր» քարտեզը Ղևոնդ Ալիշանի «Միսուան: Համագրություն Հայկական Կիլիկիոյ և Լեոն Մեծագործ» գրքից (Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1885):

ISBN 978-9939-822-93-8

© «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, 2021
© Թաթոյան Ռ-որերտ, 2021

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

I. Աշխատանքի նպատակը և խնդիրները. XIX դարի վերջերին – XX դարի սկզբներին կիլիկիահայության թերհաշվառումը պայմանավորած գործոնները.....	6
II. Կիլիկիայի տարածքի օսմանյան վարչական և հայկական եկեղեցական-թեմական բաժանումները (XIX դարի երկրորդ կես – 1914 թ.).....	21
III. Կիլիկիայի տարածքում բնակվող այլ ազգությունների թվաքանակի և ընդհանուր ազգաբնակչության մեջ հայերի մասնաբաժնի հարցը.....	31
IV. 1909 թ. Ադանայի կոտորածների ժողովրդագրական հետևանքները....	40
V. Կիլիկիահայության թվաքանակի հաշվարկի մեթոդաբանությունը.....	59
VI. Կիլիկիահայության թվաքանակի հաշվարկ ըստ առանձին վարչատարածքային միավորների.....	72
1. Ադանայի նահանգի Ադանայի գավառ.....	72
2. Ադանայի նահանգի Կոզանի գավառ.....	79
3. Ադանայի նահանգի Ջերեյ-Բերբերթի գավառ.....	93
4. Ադանայի նահանգի Մերսինի գավառ.....	113
5. Մարաշի գավառ.....	117
6. Հալեպի նահանգի Այնթապի գավառ.....	135
7. Հալեպի նահանգի Հալեպի գավառի Անտիոքի, Ջիսր-ի Շուդուրի, Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի գավառակներ.....	144
VII. Կիլիկիահայության թվաքանակի հաշվարկի ամփոփում և եզրակացություններ.....	158
VIII. Ցեղասպանության հետևանքով կիլիկիահայության կրած մարդկային կորուստները. զոհերի և վերապրածների թիվ (վերջաբանի փոխարեն).....	172
Summary.....	179
Sommaire.....	190
Резюме.....	203
Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկ.....	215
Տեղանունների ցանկ.....	231

1. Աշխատանքի նպատակը և խնդիրները. XIX դարի վերջերին – XX դարի սկզբներին կիլիկիահայության թերհաշվառումը պայմանավորած գործոնները¹

Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին արևմտահայության, նրա տարբեր հատվածների, այդ թվում՝ կիլիկիահայության թվաքանակի, Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի տարածքում այլ ազգությունների նկատմամբ հայերի հարաբերակցության հարցերը շարունակում են մնալ Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրության առարկա առավել կնճռոտ հարցերից մեկը:

«Հայաբնակ մարզերում» բարենորոգումներ իրականացնելու՝ 1878 թ. Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով նախատեսված պարտավորության կատարումից խուսափելու նպատակով օսմանյան իշխանությունները, ասպարեզ հանելով նորանոր վիճակագրական տվյալներ, հայտարարում էին, որ հայերը Արևմտյան Հայաստանի նահանգներում փոքրամասնություն են կազմում: Իր հերթին, ի պաշտոնե օսմանյան իշխանությունների առջև արևմտահայության շահերը ներկայացնող կառույցը՝ Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը, ինչպես նաև Հայկական հարցի լուծումը հետապնդող հայկական հասարակական-քաղաքական կառույցներն ու գործիչները հակադարձում էին այդ պնդումներին՝ հրապարակելով արևմտահայության թվաքանակի, Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի ազգաբնակչության էթնիկական կազմի սեփական հաշվարկներ:

Արևմտահայության թվաքանակի հարցի շուրջ ընթացող այս «վիճակագրական պատերազմը» դրսևորվել է Հայկական հարցի արժարձման բոլոր առանցքային հանգրվաններում (1878-80,

¹ Հեղինակը խորին շնորհակալություն է հայտնում ֆրանսահայ ուսումնասիրող, ՀՅԹԻ հոգաբարձուների խորհրդի նախագահ Ռայմոն (Հարություն) Գևորգյանին, ԵՊՀ Պատմության ֆակուլտետի դեկանի տեղակալ, պատմական գիտությունների թեկնածու Միքայել Մալխասյանին և Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի Հուշագրությունների, վավերագրերի և մամուլի ուսումնասիրության բաժնի վարիչ Միհրան Մինասյանին՝ աշխատանքի բարելավմանն ուղղված բազմաթիվ արժեքավոր առաջարկությունների և դիտողությունների համար:

1894-96, 1912-1914, 1919-22 թթ.): Միջազգային դիվանագիտության օրակարգից Հայկական հարցի հանվելուց հետո Օսմանյան Թուրքիայում հայ բնակչության թվաքանակի հարցը շարունակել է պահպանել իր կարևորությունը՝ շաղկապվելով ցեղասպանության զոհ գնացած հայերի թվի շուրջ ընթացող գիտական և քաղաքական բանավեճին, որը պայմանավորված է արդեն հանրապետական Թուրքիայի իշխանությունների և նրանց կողմից հրահանգավորվող թուրքական պատմագիտության որոշ ներկայացուցիչների՝ Հայոց ցեղասպանության եղելությունը նաև ժողովրդագրական «փաստարկներով» ժխտելուն ուղղված կեցվածքով²:

Սույն աշխատանքի նպատակն է հիմնական օսմանյան, հայկական և արևմտյան սկզբնաղբյուրների, ինչպես նաև օժանդակ աղբյուրների հաղորդած վիճակագրական տվյալների համեմատական վերլուծության հիման վրա կատարել Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին արևմտահայության հատվածներից մեկի՝ կիլիկիահայության թվաքանակի հաշվարկ³:

Վերոնշյալ նպատակից բխել են հետազոտական հետևյալ հիմնական խնդիրները և հարակից հարցերը.

1. Տալ XIX դարի երկրորդ կեսից առ 1914 թ. Կիլիկիայի պատմաաշխարհագրական տարածքի՝ օսմանյան վարչատարածքային և հայկական եկեղեցական-թեմական բաժանումների փոփոխությունների պատմության ընդհանուր ուրվագիծը⁴,

² Դրա մասին մանրամասն տե՛ս Ռ-որերտ Թ-աթոյան, «Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Օսմանյան կայսրությունում հայ բնակչության թվաքանակի խնդիրը թուրքական պատմագրության մեջ», *Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր* 5, (2002), 116-125:

³ Առանձնացված սկզբնաղբյուրների և հաշվարկի մեթոդաբանության մասին մանրամասն տե՛ս աշխատանքի «Կիլիկիահայության թվաքանակի հաշվարկի մեթոդաբանությունը» բաժնում:

⁴ Նշված խնդրի պարզաբանումը նաև թույլ է տալիս լույս սփռել առանձին վիճակագրություններում առկա անհամապատասխանությունների և հակասությունների վրա, որոնք պայմանավորված են վարչական սահմանների փոփոխության հանգամանքով:

2. Անդրադառնալ Կիլիկիայի տարածքում բնակվող այլ ազգությունների թվաքանակի և ընդհանուր ազգաբնակչության մեջ հայ ազգաբնակչության տեսակարար կշռի հարցերին,
3. Անդրադառնալ 1909 թ. կիլիկիահայության կոտորածների ժողովրդագրական հետևանքների հարցին,
4. Առանձնացնել Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին կիլիկիահայության թվաքանակի վերաբերյալ ամբողջական տվյալներ հաղորդող օսմանյան, հայկական և արևմտյան հիմնական սկզբնաղբյուրները, տալ դրանց աղբյուրագիտական բնութագիրը,
5. Ըստ օսմանյան մանր վարչատարածքային միավորների՝ կազաների, խմբավորել, համադրել և համեմատական վերլուծության ենթարկել հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ մեր առանձնացրած օսմանյան, հայկական և արևմտյան հիմնական սկզբնաղբյուրների տվյալները՝ ներգրավելով տվյալ վարչատարածքային միավորի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ այլ աղբյուրների վիճակագրական տվյալներ, վերոնշյալ բոլոր տվյալների համեմատական վերլուծության միջոցով գալ տվյալ վարչական միավորի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ սեփական եզրահանգմանը,
6. Համադրել կիլիկիահայության թվաքանակի մեր հաշվարկի արդյունքներն ըստ Կիլիկիայի բնակավայրերի հաշվարկ կատարած այլ ուսումնասիրողների արդյունքների, ինչպես նաև մեր կողմից առանձնացված հիմնական սկզբնաղբյուրների տվյալների հետ,
7. Անդրադարձ կատարել Հայոց ցեղասպանության հետևանքով կիլիկիահայության կրած մարդկային կորուստների, վերապրածների, Կիլիկիա վերադարձածների թվաքանակի հարցերին:

Մի շարք գործոններ, որոնք հանգեցրել են XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Օսմանյան կայսրության պետական կառույցների՝ երկրի հայ բնակչության թերհաշվառմանը և այդ թերհաշվառման՝

օսմանյան պաշտոնական, և դրա միջոցով նաև այլ՝ հայկական և արևմտյան վիճակագրական աղբյուրների մեջ արտացոլմանը, առավել կամ նվազ չափով իրենց զգացնել են տվել նաև կիլիկիահայության հաշվառման պարագայում: Այսպես, Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով նախատեսված բարեփոխումների իրականացումից խուսափելու նպատակից ելնելով՝ օսմանյան իշխանությունները շահագրգռված են եղել իրականից ցածր ցույց տալու հատկապես Լեոնային Կիլիկիայի շրջանների (Հաճըն, Մարաշ, Ջեյթուն և այլն) հայ բնակչության թիվը, քանի որ այնտեղ հայերը շոշափելի մասնաբաժին, իսկ որոշ շրջաններում նույնիսկ մեծամասնություն են կազմել իսլամադավան ազգաբնակչության նկատմամբ: (1878-1880 թվականներին Հայկական հարցի շուրջ ընթացող բանակցությունների շրջանակներում Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանն անգամ դիտարկել է Մարաշի գավառը որպես բարեփոխումների ենթակա «Օսմանյան Հայաստանի» շրջաններից մեկը, իսկ Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո հայկական դիվանագիտությունը պայքարել է Կիլիկիայի որոշ շրջաններ միացյալ հայկական պետության կազմում ընդգրկելու համար⁵):

Օսմանյան իշխանությունները պատմական Կիլիկիայի տարածքը բաժանել էին վարչական երկու միավորների՝ Ադանայի և Հալեպի վիլայետների միջև, ընդ որում, երբ 1860-ական թթ. կեսերին Թ-անգլիմաթի վարչական բարեփոխումների շրջանակ-

⁵ Օսմանյան իշխանությունների՝ Հայկական հարցի համատեքստում արևմտահայության թերհաշվառման մասին մանրամասն տես Ռոբերտ Թաթոյան, *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը 1878-1914 թվականներին* (Երևան, ՀՅԹԻ, 2015), 35-60: Խնդրին այլ ուսումնասիրողների անդրադարձներից տես Աշոտ Մելքոնյան, «Պատմական ժողովրդագրությունը հայագիտության կարևոր բնագավառ», *Հայագիտության արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները (միջազգային համաժողով, Երևան, 15-20 սեպտեմբերի, 2003)*, *Ձեկուցումների ժողովածու* (Երևան, 2004), 237-242, Գեղամ Բաղայան, «Մութանական կառավարության վարչաժողովրդագրական քաղաքականությունը», *Հայոց պատմություն, հատոր III. Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918)*, գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես - XIX դարի վերջ) (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2010), 448-455: Տես նաև Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide. A Complete History* (I.B.Tauris & Co Ltd, 2011) մենագրության "The Armenian Population of the Empire on the Eve of the War: The Demographic Issue" գլուխը (265-278):

ներում էլալեթները վերակազմավորվեցին վիլայեթների⁶, հոծ հայ բնակչություն ունեցող Մարաշի սանջակը (Չեյթունը ներառյալ), որը աշխարհագրական և պատմական առումներով պատկանում էր Լեոնային Կիլիկիային և նախկինում մտնում էր Ադանայի էլալեթի կազմի մեջ, ընդգրկվեց Հալեպի վիլայեթի կազմում (1866 թ.)⁷: Վարչական նման բաժանման մեջ ակնհայտ ժողովրդագրական միտումն արձանագրել է հարցին անդրադարձած ուսումնասիրող Միքայել Ցիցիկյանը դեռևս 1913 թ. «Այդտեղ (Կիլիկիայում – Ռ.Թ.) ինչպես և բուն Հայաստանի վարչական բաժանումը ծրագրելիս ու իրականացնելիս իր ծրագրածը, տաճիկ կառավարությունը ի նկատի է ունեցել մի բան միայն, այն, որ հայերը հնարաւորութեան չափ կից լինեն ուրիշ ազգութիւններին կամ խառը նրանց հետ ու այդպիսով բացարձակ մեծամասնութիւն չը կազմեն ոչ մի վիլայեթում, նոյն իսկ ոչ մի սանջակում»⁸:

⁶ 20-րդ դարի սկզբներին Օսմանյան կայսրության տարածքը տրոհված էր վարչատարածքային հետևյալ միավորների (ըստ հերթականության՝ խոշորից մանր)՝ վիլայեթ (նախքան 1860-ական թթ. Թանզիմաթի բարեփոխումները՝ էլալեթ)՝ պատմագիտական գրականության մեջ հայերեն համարժեք եզրույթը՝ նահանգ, սանջակ (գավառ), կազա (գավառակ), նահիե (գյուղախումբ), քարիա (գյուղ): Յուրաքանչյուր վիլայեթ ուներ ընդհանուր կառավարիչ (վայի), որի նստավայրն էր վիլայեթի գլխավոր քաղաքը: Սանջակը կառավարում էր մյութեսարիֆը (գավառապետ), կազայի կառավարիչն էր կայմակամը (գավառապետի փոխանորդ), նահիեի կառավարիչը՝ մյուդիթը (վերակացու), իսկ գյուղի գլխավորը՝ մուխթարն էր (գյուղապետ): Վային, մյութեսարիֆին, կայմակամին, մյուդիթին նշանակում էր կենտրոնական կամ նահանգային իշխանությունը, իսկ մուխտարին ընտրում էին տվյալ գյուղի բնակիչները: Վերոհիշյալ վարչատարածքային միավորների թուրքերեն անունները մենք գործածում ենք աշխատանքի՝ Կիլիկիայի տարածքի օսմանյան վարչատարածքային բաժանման պատմությունը լուսաբանող բաժնում, այլ տեղերում օգտագործում ենք հայերեն համարժեքները:

⁷ Տե՛ս Andreas Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches* (Wiesbaden, 1976), 138, տե՛ս նաև Abel Pavet de Courteille, *État présent de l'empire ottoman* (Paris, J. Dumaine, 1876), 96): Մարաշը Ադանայի էլալեթի կազմի մեջ էր գտնվում 1848-1865 թթ. (տե՛ս Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları* (Ankara, 2017), 400): 1919-1920 թթ. Կիլիկիայում ֆրանսիական վարչական վերահսկողության դեկավար Է. Բրեմոնի տվյալներով Մարաշը միացվել է Հալեպի վիլայեթին 1880 թ., ինչը սխալ է (տե՛ս Է. Պրեմոն, *Կիլիկիա՝ 1919-1920-ին* (Պոստոն, 1921), 6):

⁸ Մ. Ցիցիկյան, «Հայերը Կիլիկիայում (Նորերս շրջագայածի դատողութեան արդիւնք)», *Նոր Հոսանք, գրական, գիտական, հասարակական և քաղաքական ամսագիր* (Թիֆլիս), Ա. տարի, օգոստոս, 1913, №6, 1107: Օսմանյան իշխանությունների կողմից հայաբնակ շրջանների վարչական սահմանների վերաձևման քաղաքականության

Դրա հետ մեկտեղ, Արևմտյան Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության այլ շրջանների հայ բնակչության օրինակով, կիլիկիահայությունը ևս ձգտել է խուսափել վիճակագրական հաշվառումից՝ հարկերից խուսափելու, մասնավորապես՝ զինվորական տուրքը (*բեդել-ի սաքերիե*) հնարավորինս նվազ չափով վճարելու նպատակից ելնելով (որպես կանոն, զինվորական տուրքը գանձվում էր ընդհանուր համայնքից՝ ըստ տվյալ բնակավայրում հաշվառված տղամարդկանց ընդհանուր թվի):

Այսպես, Կիլիկիայի շրջաններից մեկի՝ Մարաշի հայ բնակչության թվաքանակի հարցին անդրադառնալիս, սփյուռքահայ ուսումնասիրող Գրիգոր Գալուստյանը արձանագրում է հետևյալը. «Հայոց մէջ ալ, զինուորական տուրքէ խուսափելու համար յաճախ, մանաւանդ արու ծնունդներ կսւմ բնաւ չէին արձանագրուեր եւ կսւմ ուշ կ'արձանագրուէին պետական տոմարներուն մէջ: Ասոր կ'ըսուէր **բէթմ ի նուֆուա**: Այս պատճառաւ Մարաշի [հայ] բնակչութեան ճշգրիտ թիւն ալ գտնել կարելի չէ»⁹:

Հայերի թերհաշվառմանը նպաստող նույն հանգամանքն է մատնանշում նաև «Միս-Մատեան» աշխատության հեղինակ Միսաք Քելեշյանը: Ըստ ուսումնասիրողի՝ Միս քաղաքում «հարիրատոր տուներ և հազարատոր անձեր պետական տոմարէն կը բացակային հասկընայի պատճառներով, այսինքն շէքերու և անձերու համար սահմանուած տուրքերէն ազատ մնալու համար, և կառավարութիւնը չէր հետաքրքրուեր այդ հարցով»¹⁰:

մասին մանրամասն տես Թաթոյան, *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը*, 52-57: Կիլիկիայի վարչական բաժանումների հարցում օսմանյան իշխանությունների քաղաքականության մասին մանրամասն տես Սալբի Սաղտրճեան, «Կիլիկիոյ վարչական բաժանումները 19-րդ դարու վերջաւորութեան և 20-րդ դարու սկիզբը», *Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու)*, №11, Երևան, 2010, 130-138: Տե՛ս նաև Ռ. Հ. Գասպարյան, «Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչությունը և վարչական բաժանումը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին», *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, 2011, № 1-2, 20-29:

⁹ Գր. Հ. Գալուստեան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ Հերոս Ջեյթուն* (Բ. Հրատարակութիւն, Լոնկ Այլընտ Միթի, Ն.Ե., 1988 (առաջին հրատարակությունը՝ 1934 թ.)), 242: Հարկերից խուսափելու նպատակով արևմտահայության՝ հաշվառումից խուսափելու մասին մանրամասն տես Թաթոյան, *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը*, 64-70:

¹⁰ Տե՛ս Միսաք Քելեշյան, *Միս-Մատեան. պատմական, բանասիրական, տեղե-*

Ինչպես արդեն նշել էինք, ի պատասխան օսմանյան իշխանությունների կողմից արևմտահայության թերհաշվառմանը Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը Հայկական հարցի արծարծման առանցքային հանգրվաններում (1878-1880 թթ., 1912-1914 թթ., 1919-1922 թթ.) հանդես է եկել սեփական վիճակագրական հաշվարկներով՝ հիմնված ինչպես օսմանյան վիճակագրական տվյալների, այնպես էլ Օսմանյան կայսրության եկեղեցական-թեմական տարածքային կառույցների՝ առաջնորդարանների իրականացրած՝ հայ բնակչության հաշվառման տվյալների վրա: Կիլիկիահայության թվաքանակի վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներ հայթայթելու գործում Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը սերտորեն համագործակցել է Կիլիկիո Հայոց կաթողիկոսության հետ, որի անմիջական եկեղեցական-վարչական իրավասության տակ է գտնվել Կիլիկիայի պատմաաշխարհագրական տարածքը¹¹:

Կիլիկիայի, ինչպես և Արևմտյան Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության այլ շրջանների հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ հիմնական երկու խումբ վիճակագրական սկզբնաղբյուրների՝ մի կողմից՝ օսմանյան կառավարության և մյուս կողմից՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի-Կիլիկիո կաթողիկոսարանի վիճակագրությունների միջև բավականին մեծ անհամապատասխանություններ կան: Առանձին շրջանների և ենթաշրջանների պարագայում հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ հայկական սկզբնաղբյուրները օսմանյանի համեմատ երկու և ավելի անգամ բարձր թիվ են հաղորդում:

Դրա հետ մեկտեղ, շատ դեպքերում զերծ չեն թերություններից և խնդրահարույց են նաև կիլիկիահայության թվաքանակի վերաբերյալ հայկական սկզբնաղբյուրների հաղորդած վիճակագրական տվյալները: Այսպես, որոշակի շփոթի է հանգեցրել Կիլիկիայի պատմաաշխարհագրական սահմաններից դուրս՝ Անգորայի, Սեբաստիա-

յի և Խարբերդի նահանգների տարածքում Կիլիկիո կաթողիկոսության իրավասության տակ գտնվող թեմերի գոյությունը¹²: Նշված հանգամանքի բերումով՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի և Կիլիկիո կաթողիկոսարանի կազմած վիճակագրությունները, որոնք, որպես կանոն, արտացոլում են Կիլիկիո կաթողիկոսարանի իրավասության տակ գտնվող ամբողջ, այդ թվում՝ նաև բուն Կիլիկիա երկրամասից դուրս տարածքների հայ բնակչության թվաքանակը, որոշ աղբյուրներ և ուսումնասիրողներ ներկայացրել են որպես Կիլիկիայի բնակչության թիվ: Դրանով շրջանառության մեջ են դրվել թվեր, որոնք աղերս չունեն Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի և Կիլիկիո կաթողիկոսարանի սկզբնաղբյուր վիճակագրություններում բուն Կիլիկիա երկրամասի տարածքի (Ադանայի նահանգ, Մարաշի գավառ, Հալեպի նահանգի որոշ շրջաններ) հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ հաղորդվող տվյալներին¹³:

Այս շփոթը, մասնավորապես, առկա է Գրիգոր Զոհրապի հեղինակած և 1913 թ. Փարիզում ֆրանսերենով հրատարակած «Հայկական հարցը փաստաթղթերի լույսի տակ» պրակում, որտեղ 1912 թ. դրությամբ որպես Կիլիկիայի հայ բնակչության թիվ նշված է 407000-ը¹⁴ (թիվը հիմնված է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին

¹¹ Դրա մասին մանրամասն տե՛ս աշխատանքի երկրորդ բաժինը, որը նվիրված է Կիլիկիայի պատմաաշխարհագրական տարածքի օսմանյան վարչական և հայկական եկեղեցական-թեմական բաժանումներին:

¹² Հայ ուսումնասիրողներից այս հանգամանքի վրա ուշադրություն է դարձրել Անի Ռսկանյանը (տե՛ս Անի Ռսկանյան, *Ադանայի նահանգի հայերի տնտեսական վիճակը. 1909 թ. ունեզրկում (Գիրք Ա)* (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2017), 23, 26-27):

¹³ Տե՛ս Marcel Léart, *La Question Arménienne à la Lumière des Documents* (Paris, 1913), 62: Հետաքրքիր է, որ հեղինակը համեմատության համար ներկայացնում է 1882 թ. հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի վիճակագրությունը, համաձայն որի Ադանայի նահանգում կար 280000 և Հալեպի նահանգի Մարաշի, Այնթապի, Ուրֆայի և Քիլիսի շրջաններում՝ 100000 հայ բնակչություն: Այնուհետև համադրելով 1882 և 1912 թթ. վիճակագրությունները՝ Գ. Զոհրապը գալիս է այն եզրակացության, որ Կիլիկիայի հայ բնակչությունը 30 տարվա ընթացքում աճել է 27000-ով (տույն տեղում): Մինչդեռ, եթե 1882 և 1912 թթ. տվյալները բաշխենք ըստ օսմանյան վարչական բաժանման՝ նահանգների, ապա կարգվի, որ ըստ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի վիճակագրության՝ Կիլիկիայի համապատասխան տարածքում ևս հայ բնակչությունը 1882-1912 թթ. ընթացքում

կագրական, ազգագրական և յարակից պարագաներ (Պեյրոթ, տպարան «Հայ ճեմարանի», 1949), 183:

¹⁴ Նախքան Հայոց ցեղասպանությունը Կիլիկիո կաթողիկոսության նստավայրը Սսի մայրավանքն էր, ինչի պատճառով գրականության մեջ այն հիշատակվում է նաև *Սսի կաթողիկոսություն, Սսի կաթողիկոսարան* անուններով:

կից ստեղծված Ապահովության հանձնաժողովի՝ 1912 թ. վերջերին Հայկական հարցի վերարժարժման կապակցությամբ կազմած վիճակագրական տվյալների վրա և իր մեջ ընդգրկում է Կիլիկիո կաթողիկոսության եկեղեցական-թեմական իրավասության տակ գտնվող ամբողջ տարածքը): Նույն՝ 407000 թիվն արտացոլել է Հայկական միացյալ պատվիրակությունը՝ 1919-1920 թթ. կազմած և Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին ներկայացրած որոշ տեղեկագրերում¹⁵, այնուհետև այն անցել է տարբեր ուսումնասիրողների աշխատություններ¹⁶:

Մինևույն ժամանակ, Հայկական պատվիրակության՝ Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի ուշադրությանը ներկայացրած հիմնական հուշագրում (թվագրված է 1919 թ. փետրվարի 12-ով) 1914 թ. դրությամբ Ադանայի նահանգի և Մարաշի գավառի հայ բնակչության թիվը նշվում է 205000-ը¹⁷: Այս թիվը նույնպես բխում է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի-Ապահովության հանձնաժողովի՝

նվագել է (1912 թ. վիճակագրությունը Ադանայի նահանգի, Մարաշի գավառի, Հալեպի նահանգի՝ Կիլիկիայի պատմաաշխարհագրական տարածքին պատկանող հատվածների համար հաղորդում է 259000 շունչ հայ բնակչություն): Դրա հետ մեկտեղ, կարծում ենք, 1882 թ. համար Ադանայի նահանգում 280000 հայ բնակչություն հաշվելն ըստ երևույթին նույնպես շփոթմունքի արդյունք չափազանցություն է. իրականության մոտ թիվը, մեր կարծիքով, գուցե, պետք է մոտ 2-2,5 անգամ ցածր լինի:

¹⁵ Տե՛ս Poghos Nubar, *Population de la Cilicie avant la guerre* (Paris, 1920), 6, անգլերեն՝ Poghos Nubar, *The Pre-War Population of Cilicia* (Paris, 1920), 3, տե՛ս նաև *La Question de Cilicie. Discours prononcé le 24 Décembre 1920 à la Chambre des Députés Par M. Bellet*, Extrait du Journal Officiel annoté et suivi d'une Notice sur la Cilicie par M. S. David-Beg (Paris, 1921), 108, Գեորգ Մեսրոպ, «Հայկական Կիլիկիոյ բնակչութիւնը», *Ճակատամարտ, օրաթերթ* (Կ. Պոլիս), 1920, 7 ապրիլ, №423 (2244) և այլն:

¹⁶ Տե՛ս, օրինակ, Krikor Hagop Basmadjian, *La Cilicie. Son passe et son avenir* (Paris, 1919), 6, Ռ. Գ. Սահակյան, *Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ.* (Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1970), 109 և այլն: Նշված վիճակագրական շփոթի հիման վրա որոշ հեղինակներ Կիլիկիայի ընդհանուր հայ բնակչության թիվը անգամ հասցրել են մինչև 500000-ի (տե՛ս օրինակ Չիթունի, *Աս ու յիս Հայաստանի* (Կ. Պոլիս, տպ. Կ. Քէշիշեան որդի, 1920), 110-111, տե՛ս նաև Գրիգոր Գ. Գուտուլեան, «Հայուն Կիլիկիան», *Արև, ազգային շահերու օրկան* (Աղեքսանդրիա), 1918, նոյեմբերի 15, թիւ 80 (545)):

¹⁷ Տե՛ս *La Question Armenienne Devant la Conférence de la Paix* (Paris, Dupont, 1919), 12, տե՛ս նաև նույն տեղում Կիլիկիայի ազգաբնակչության համեմատական աղյուսակը (Annexe №2):

1912 թ. վիճակագրության տվյալներից և տեղ է գտել տարբեր ուսումնասիրություններում, որոնցում արժարժվում է Կիլիկիայի հայ բնակչության թվաքանակի հարցը¹⁸:

Հարցի ուսումնասիրությունը բարդացնող էական գործոններից մեկը XIX դ. վերջին – XX դ. սկզբին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի-Կիլիկիո կաթողիկոսարանի՝ կիլիկիահայության թվաքանակի վերաբերյալ կազմած վիճակագրությունների ելակետային տվյալների՝ ըստ հայաբնակ բնակավայրերի հայ բնակչության բաշխումը պարունակող վիճակագրական ցուցակների բացակայությունն է:

Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը արևմտահայության համընդհանուր հաշվառում-«մարդահամար» է նախաձեռնել Հայկական հարցի արժարժման երկու հանգրվաններում՝ 1878-ին և 1913-ին, բացի դրանից՝ Օսմանյան կայսրության բոլոր հայկական եկեղեցական թեմերին ուղղված՝ տվյալ թեմի վիճակը ներկայացնող տեղեկագիր պատրաստելու հրահանգ է իջեցրել 1902-ին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Մաղաքիա Օրմանյանը: Ինչպես արդեն նշել էինք, 1912-ին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին կից ստեղծված Ապահովության հանձնաժողովը պատրաստել է 1882 և 1912 թթ. դրությամբ Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի և Օսմանյան կայսրության այլ շրջանների հայ բնակչության երկու վիճակագրություններ: Դրա հետ մեկտեղ, կիլիկիահայության առանձին հաշվառումներ է իրականացրել Կիլիկիո կաթողիկոսարանը՝ հայտնի են նման հաշվառումների տվյալների հիման վրա կազմած միայն Կիլիկիայի եկեղեցական-թեմական տարածքն ընդգրկող վիճակագրություններ: Արդ, ինչպես արևմտահայությունն ամբողջությամբ, այնպես էլ միայն կիլիկիահայությունն ընդգրկող վերոնշյալ բոլոր հաշվառում-«մարդահամարներից» կիլիկիահայության մասով մեզ են հասել միայն համագումար տվյալները, որոնք պարունակում են հայ բնակչության թվաքանակի բաշխումն ըստ եկեղեցական թեմերի, լավագույն դեպքում՝ ըստ ենթաթեմերի և ենթաշրջանների, բայց

¹⁸ Տե՛ս օրինակ՝ Վ. Մ. Քիրքճեան, *Հայկական Կիլիկիա* (Նիւ Եորք, «Կոչնակ»ի Հրատարակչական Ընկերություն, 1919), 31-32, Գրիգոր Գ. Գուտուլեան, *Կիլիկեան աշխարհագրութիւն պատկերազարդ եւ քարտիսատր* (Կ. Պոլիս, տպագ. Պ. Պալլըքճեան, 1922), 72, Ջոն Կիրակոսյան, *Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը : 1914-1916 թ.թ.* (Երևան, Հայաստան, 1965), 325 և այլն:

ոչ երբեք ըստ բնակավայրերի: Վերոնշյալ վիճակագրությունների՝ մինևույն թեմի/վարչական միավորի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ հաղորդած տվյալների միջև որոշ դեպքերում բավականին շոշափելի տարբերություն կա, և դրանց ելակետային տվյալների՝ ըստ բնակավայրերի հայ բնակչության բաշխումը պարունակող ցուցակների բացակայությունը էապես դժվարացնում է տվյալների համեմատական վերլուծությունը:

Ցավոք, 1913 թ. Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից իրականացված արևմտահայության հաշվառման՝ կիլիկիահայությանը վերաբերող տվյալները, մասնավորապես՝ ըստ բնակավայրերի բնակչության բաշխումը պարունակող լրացված հարցաթերթերը գտնելու մեր բոլոր պրպտումները ապարդյուն էին: Ըստ երևույթին, եթե նշված տվյալներն անգամ գոյություն են ունեցել, ապա 1919-1920 թթ. դրությամբ դրանք արդեն կորսված էին, քանի որ բացակայում են ՀԲԸՄ Փարիզի Նուբարյան գրադարանի արխիվում, որտեղ ներկայումս պահվում է Օսմանյան կայսրության հայկական թեմերից ստացված «1913 թ. վիճակագրոյց»ի հարցաթերթերի հիմնական մասը¹⁹: Չի կարելի բացառել, որ Կիլիկիայի տարածքում Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1913 թ. հաշվառման–«մարդահամարի» շրջանակներում աշխատանքներ չեն իրականացվել և «1913 թ. վիճակագրոյց»ի լրացված թերթեր Կիլիկիո թեմերից Կ.Պոլիս չեն ուղարկվել²⁰:

¹⁹ Մրա մասին մանրամասն տես Ռոբերտ Թաթոյան, «Մեծ եղեռնի ընթացքում արևմտահայության կրած մարդկային և նյութական կորուստները վիճակագրելու Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի փորձերը 1919-1920 թվականներին (ըստ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի արխիվի նյութերի) (Մաս 1)», *Էջմիածին, պաշտօնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի* (Ս. Էջմիածին), 2019, ապրիլ, 78, տես նաև սույն աշխատանքի՝ «Կիլիկիահայության թվաքանակի հաշվարկի մեթոդաբանությունը» բաժինը:

Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի՝ 1913 թ. հաշվառման՝ կիլիկիահայությանը վերաբերող գյուղացուցակները հայտնի չեն նաև կիլիկիահայության թվաքանակի հարցին իրենց ուսումնասիրություններում անդրադարձած և տվյալներ հավաքելու նպատակով տարբեր, այդ թվում՝ ՀԲԸՄ Նուբարյան գրադարանի, Անթիլիասի Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության, ինչպես նաև Հալեպի առաջնորդարանի արխիվները պրպտած հետազոտողներ Ռայմոն (Հարություն) Գևորգյանին և Միհրան Մինասյանին (աղբյուր՝ հեղինակի՝ Ռ. Գևորգյանին և Մ. Մինասյանին ուղղած հարցումների պատասխանները):

²⁰ Կիլիկիայի վերաբերյալ տվյալներ չի պարունակում նաև Թեոդիկի «Գողգոթա հայ

Վերոնշյալը հաստատելու է գալիս Ադանայի քաղաքական ժողովի²¹ 1914 թ. հունվարի 17-ի նիստի ընթացքում մարդահամարի խնդրին անդրադարձը, որի ժամանակ ժողովի անդամները առաջնորդական փոխանորդից տեղեկացել են, որ «այդ կարևոր գործը տակաին չէ կատարուած»՝ համապատասխան ֆինանսական միջոցների բացակայության պատճառով (Ադանայի թաղական խորհուրդը չէր հատկացրել մարդահամարի անցկացման համար անհրաժեշտ 30 ոսկին)²²:

Այստեղ կարևոր ենք համարում նշել, որ ներկա դրությամբ բացակայում են նաև 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության կամ դրան նախորդող որևէ այլ օսմանյան վիճակագրական հաշվառման՝ բնակչության ըստ բնակավայրերի բաշխումը պարունակող ցուցակները: Եթե անգամ օսմանյան «մարդահամար»-հաշվառումների գյուղացուցակները պահպանվել են թուրքական արխիվներում, ապա առ այսօր դրանք չեն դրվել գիտական շրջանառության մեջ և հայտնի չեն անգամ օսմանյան վիճակագրությամբ զբաղվող և օսմանյան արխիվներում նյութերի հետ աշխատած թուրք և արևմտյան ուսումնասիրողներին (Սթենֆորդ Շոու, Քեմալ Կարպատ, Ջասթին ՄըքԲարթի և այլք): Մասնավորապես, Օսմանյան կայսրության ժողովրդագրության հետազոտող, Հայոց ցեղասպանությունը ժխտող հայացքների համար քննադատության արժանացած²³ ամերիկացի

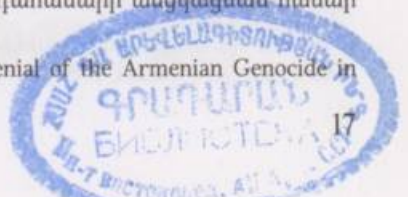
հոգեորականությունն է իր հօտին աղետայի 1915 տարիին» գիրքը (պատրաստվել է հրատարակության 1920-21 թթ.), որտեղ հեղինակը, լայնորեն օգտագործելով է Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1913 թ. «վիճակագրոյց»ի տվյալները, նահանգ առ նահանգ ըստ բնակավայրերի ներկայացնում է հայ հոգևորականության և հայ բնակչության եղեռնը (տես Թեոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգևորականությունն է իր հօտին աղետայի 1915 տարիին* (Նիւ Եորք, 1985):

²¹ Քաղաքային ժողովները առաջնորդարաններին կից գործող մարմիններ էին, որոնց իրավասության տակ էին գտնվում արևմտահայերի կրոնահամայնքային ներքին կյանքի ընդհանուր բնույթի տարբեր հարցեր:

²² Տես Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արխիվ, Ադանայի Հայոց առաջնորդարանի ֆոնդ, Առենագրութիւն Քաղաքական Ժողովոյ Ատանայի, սկիզբ՝ 2 մարտ 1905, վերջ՝ 10 ապրիլ 1915, թերթ 118: Քաղաքական ժողովի 1914 թ. մարտի 14-ի նիստին ընթերցվում է Թաղական խորհրդի նամակը, որով այդ մարմինը տեղեկացնում էր, որ ի վիճակի չէ հատկացնել մարդահամարի անցկացման համար նախատեսված 30 ոսկին (նույն տեղում, թերթ 121):

²³ Տես մասնավորապես Richard G. Hovannisian, "Denial of the Armenian Genocide in

7059

ուսումնասիրող Ջ. Մըք-Քարթին հաղորդում է, որ թուրքական արխիվներում տեսել է ըստ շնչերի և տների ոչ իսլամադավան ազգաբնակչության հաշվատման տվյալներ, սակայն ի վիճակի չի եղել դրանցից օգտվելու, քանի որ այդ նյութերն իբր «դասակարգված չէին»²⁴:

Որպես վերոնշյալ բոլոր գործոնների հետևանք՝ հրապարակի վրա հակասական, հաճախ իրարից շոշափելիորեն տարբերվող վիճակագրական տվյալների առկայությունը թույլ չի տվել կիլիկիահայության թվաքանակի հարցին մինչ այժմ անդրադարձած ուսումնասիրողներին (նշենք, որ նման անդրադարձները առավել կամ նվազ չափով ընդհանուր և հպանցիկ են՝ հարցի վերաբերյալ որևէ հատուկ ուսումնասիրություն գոյություն չունի) հանգել համոզիչ և սպառիչ եզրակացությունների:

Այսպես, կիլիկիահայության թվաքանակի հարցին է անդրադարձել և Կիլիկիայի հայ և ընդհանուր ազգաբնակչության թվաքանակի վերաբերյալ հրապարակի վրա առկա վիճակագրական տվյալների վերլուծություն է կատարել «Մշակ» թերթի խմբագրապետ Համբարձում Առաքելյանը՝ դեռևս 1895 թ. ընթացքում նշված պարբերականում հրատարակված և հետագայում մի քանի հավելումներով որպես առանձին գրքույկ լույս տեսած իր «Ձեյթուն» հոդվածաշարում²⁵:

Խորհրդային և հետխորհրդային տարիներին կիլիկիահայության թվաքանակի հարցին անդրադարձած ուսումնասիրողներից կարող ենք առանձնացնել Ռուբեն Սահակյանին²⁶, Շմավոն Թորոսյանին²⁷,

Comparison with Holocaust Denial” in *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*, Richard G. Hovannisian (ed.) (Detroit, Wayne State University Press, 1999), 210:

²⁴ Տես McCarthy J., *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire* (N.Y. University Press, 1983), 84:

²⁵ Տես Համբարձում Առաքելյան, *Ձեյթուն: Տեղագրական, ազգագրական և վարչական տեսություն* (Թիֆլիզ, տպարան Հովհաննես Մարտիրոսյանցի, 1896), 45-53:

²⁶ Տես Սահակյան, *Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ.*, 108-112:

²⁷ Տես Շ. Թ. Թորոսյան, *Կիլիկիայի հայերի ազգային-ազատագրական շարժումները 1919-1920 թթ.* (Երևան, 1987), 17-18):

Ռուբեն Գասպարյանին²⁸, Հրաչիկ Սիմոնյանին²⁹, Անի Ոսկանյանին³⁰, Գեղամ Բաղալյանին³¹, սիյուրքահայ ուսումնասիրողներից՝ Բյուզանդ Եղիայանին³², Ավետիս Յափուճյանին³³, Հայկազն Ղազարյանին³⁴:

Հայկական եկեղեցական-թեմական վիճակագրության, ինչպես նաև տարբեր հեղինակների կողմից հաղորդվող վիճակագրական տվյալների հիման վրա Օսմանյան կայսրության (ներառյալ Կիլիկիան)՝ ըստ նահանգների հայ բնակչության թվաքանակի հաշվարկ են կատարել ֆրանսահայ ուսումնասիրողներ Ռայմոն (Հարություն) Գևորգյանը և Փոլ (Պողոս) Փաբուջյանը «Օսմանյան

²⁸ Տես Ռ. Հ. Գասպարյան, «Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչությունը և վարչական բաժանումը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին», *Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների*, 2011, № 1-2, 20-29:

²⁹ Տես Հրաչիկ Սիմոնյան, *Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ)* (Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2009), 18-22:

³⁰ Տես Անի Ոսկանյան, *Աղանայի նահանգի հայերի տնտեսական վիճակը. 1909 թ. ունեզրկում (Գիրք Ա)* (Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., 2017), 23-27:

³¹ Տես Գեղամ Բաղալյան, «Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի վարչաժողովրդագրական պատկերը», *Հայոց պատմություն, հատոր III. Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918), գիրք երկրորդ (1901-1918 թթ., հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIX դ. և XX դ. սկզբին)* (Երևան, ՀՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտ, «Չանգակ» հրատ., 2015), 52-64, նույնի՝ «Հայ բնակչությունն Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության մյուս տարածաշրջաններում Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին», ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, *Ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի կորուստները և հատուցման կառուցակարգերի մեթոդաբանական հիմքերը* (Երևան, Տիր հրատարակչություն, 2019), 42-64:

³² Տես Բյուզանդ Եղիայան, *Ատանայի Հայոց պատմություն* (Անթիլիաս, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1970), 146-151, նույնի՝ *Ժամանակակից պատմություն կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914 -1972* (Անթիլիաս, 1975), 82-83, 893:

³³ Տես Աւետիս Եափուճեան, *Հայ ժողովուրդին անկախութեան պայքարը Կիլիկիոյ մէջ 1919-1921 թթ.* (Գահիրէ, 1977), 250-259:

³⁴ Տես Հայկազն Գ. Ղազարեան, *Ցեղասպան թուրքը* (Պէլրոթ, տպարան «Համազգային», 1968)՝ «Ցեղասպանությունը Ատանայի նահանգի մէջ» գլուխը, 165-186, տես նաև նույն հեղինակի «Թուրք պետական դատադրությունը ինչպես և երբ սկսաւ Ատանայի նահանգին մէջ», *Հայրենիք, օրաթերթ ազգային, գրական, քաղաքական և հասարակագիտական* (Բոստոն), 1966, օգոստոսի 14, №16488, նույնի՝ «Թրքական ցեղասպանությունը Հալեպի նահանգին մէջ», *Հայրենիք, օրաթերթ ազգային, գրական, քաղաքական և հասարակագիտական* (Բոստոն), 1968, հուլիսի 7, №17037):

կայսրության հայերը ցեղասպանության նախօրյակին» վերնագիրը կրող ուսումնասիրությունում³⁵:

Հրատարակված աղբյուրների հիման վրա (կիլիկիահայության տարբեր շրջանների հայերից կազմված հայրենակցական միությունների «հուշամատյան»-հրատարակություններ, հուշագրություններ, այլ ուսումնասիրություններ) Օսմանյան կայսրության, այդ թվում՝ Կիլիկիայի հայ բնակչության՝ ըստ բնակավայրերի թվաքանակի հաշվարկ է պարունակում Սարգիս Կարայանի «Հայերը Օսմանյան Թուրքիայում, 1914. Աշխարհագրական և ժողովրդագրական տեղեկատու» աշխատությունը³⁶ (Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարոջյանի և Ս. Կարայանի հաշվարկներին առավել մանրամասն կանդրադառնանք հաջորդիվ):

Ժամանակակից արևմտյան ուսումնասիրողներից «Օսմանյան Անատոլիայի» ընդհանուր հայ ազգաբնակչության թվաքանակը հաշվարկելու համատեքստում Կիլիկիայի նահանգների հայ բնակչության թվաքանակի հաշվարկ է կատարել արդեն հիշատակված ամերիկացի ուսումնասիրող Ջասթին ՄըքԲարթին³⁷:

Կիլիկիայի առանձին շրջանների հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ և հաշվարկներ են պարունակում հուշամատյանները և հայրենակցական միությունների այլ հրատարակությունները, ցեղասպանությունը վերապրածների հուշագրությունները, այլ ուսումնասիրությունները, որոնց մենք կանդրադառնանք աշխատանքի համապատասխան բաժիններում:

³⁵ Տե՛ս Raymond H. Kevorkian, Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman a la veille du Génocide* (Paris, ARHIS, 1992): Ադանայի նահանգի տվյալները՝ նույն տեղում, 265-304, Հալեպի (ներառյալ Մարաշ) նահանգի տվյալները՝ 305-352, նույն տվյալները տե՛ս նաև Raymond H. Kévorkian, *La Cilicie (1909-1921) de Massacres d'Adana au mandat français* (Paris, Revue d'histoire arménienne contemporaine, 1999), 24-44:

³⁶ Տե՛ս Sarkis Y. Karayan, *Armenians in Ottoman Turkey, 1914. A Geographic And Demographic Gazetteer* (London, Gonidas Institute, 2018), 91-112 (Ադանայի նահանգի տվյալներ), 113-146 (Հալեպի նահանգի տվյալներ):

³⁷ Տե՛ս McCarthy, *Muslims and Minorities*, 78-79 (ուսումնասիրողի հաշվարկի արդյունքները կներկայացվեն հաջորդիվ):

II. Կիլիկիայի տարածքի օսմանյան վարչական և հայկական եկեղեցական-թեմական բաժանումները (XIX դարի երկրորդ կես – 1914 թ.)

XIX դարի վերջին – XX դարի սկզբին Կիլիկիայի պատմա-աշխարհագրական տարածքը բաժանված էր Ադանայի և Հալեպի վիլայեթների միջև: Ադանայի վիլայեթը կազմավորվել էր 1869-70 թթ.¹ (իսլամական օրացույցի² 1286 թ.): 1880-ական թթ. կեսերին այն բաժանված էր չորս սանջակների և 19 կազանների.

1. Ադանայի սանջակ: Կազաներ (4)՝ Ադանա, Կարայիսալի, Մերսին, Տարսոն:
2. Ջերեկ-Բերեքեթի սանջակ: Կազաներ (6)՝ Ջերեկ-Բերեքեթ (վարչական կենտրոնը՝ Յարփուզ), Իսլահիե, Փայաս (Դորթ-Յոլ), Օսմանիե, Հասսա, Բախչե (Բուլանը):
3. Կոզանի սանջակ: Կազաներ (4)՝ Կոզան (Միս), Կարս-Բազար, Հանըն, Ֆեքե (Վահկա):
4. Իչելի (Իչիլ, Սելևկիա) սանջակ: Կազաներ (5)՝ Իչել, Էրմենակ, Մութ, Գյուլնար, Անամուր³:

1887-88 թթ. (իսլամական օրացույցի 1305 թ.) Մերսինի կազան առանձնացվում է որպես Ադանայի վիլայեթի սանջակ՝ իր կազմի մեջ առելով Տարսոնի գավառակը⁴: 1894 թ. Ադանայի սանջակի կազայի

¹ Ստեփան Աստուրյանը որպես վիլայեթի կազմավորման տարեթիվ նշում է 1869 թ. մայիսը (տե՛ս Stephan H. Astourian, "The Silence of the Land: Agrarian Relations, Ethnicity, and Power," *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Edited by Ronald Grigor Suny; Fatma Muge Gocek, Norman M. Naimark (Oxford University Press, 2011), 67), թուրք ուսումնասիրող Տահիր Սեզենը՝ 1870 թվականը (տե՛ս Sezen, *Osmanli Yer Adlari*, 7): 1840-1866 թթ. Ադանան առանձին էյալեթ էր, 1866-69 թթ.⁵ սանջակ Հալեպի վիլայեթի կազմում (սուս տեղում):

² Իսլամական կամ Հիջրի օրացույցը (թուրքերեն՝ Hicri takvim) լուսնային տոմար է, որի տարին բաղկացած է 354 կամ 355 օրից: Տոմարի հաշվարկը սկսվում է 622 թվականի հուլիսի 16-ից, երբ իսլամի հիմնադիր Մուհամեդը և նրա կողմնակիցները տեղափոխվեցին Մեկկա քաղաքից Մեդինա:

³ Տե՛ս Justin McCarthy, *The Arab World, Turkey, and the Balkans (1878-1914): A Handbook of Historical Statistics* (Boston: G. K. Hall and Co., 1982), 13:

⁴ Տե՛ս Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908* (London, Routledge & Kegan Paul Ltd, 1977), 63: Այլ տվյալներով Մերսինի սանջակը

կարգավիճակ է ստանում Համիդիեն (Ջեյհան), որը մինչ այդ նահիե էր⁵:

1900-ական թթ. սկզբներին Ադանայի վիլայեթը բաղկացած էր հինգ սանջակներից և քսան կազաններից.

1. Ադանայի սանջակ: Կազաներ (3)՝ Ադանա, Կարասը (Կարայիսալի), Համիդիե:
2. Ջերեկ-Բերեքեթի սանջակ: Կազաներ (6)՝ Ջերեկ-Բերեքեթ (կենտրոնը՝ Յարփուզ), Օսմանիե, Փայաս (Դորթ-Յու), Իսլահիե, Բախչե (Բուլանըղ), Հասսա:
3. Կոզանի սանջակ: Կազաներ (4)՝ Կոզան (Միս), Կարս-Բազար, Հաճըն, Ֆերե (Վահկա):
4. Մերսինի սանջակ: Կազաներ (2)՝ Մերսին, Տարսուն:
5. Իչելի սանջակ: Կազաներ (5)՝ Իչել, Էրմենակ, Մութ, Գյուլնար, Անամուր:

Նշված ժամանակաշրջանում Ադանայի վիլայեթի տարածությունը մոտ 39900 քառ. կմ էր⁶:

Հալեպի վիլայեթը կազմավորվել է 1866 թ. մարտին⁷:

1900-ական թթ. սկզբներին այն բաղկացած էր երեք սանջակներից և քսաներեք կազաններից.

1. Հալեպի սանջակ: Կազաներ (14)՝ Հալեպ, Այնթապ, Քիլիս, Բեյլան, Իսկենդերուն, Անթաքիա, Հարեմ, Ջիսր-ի Շուդուր, Իդլիբ, Մաարա, Բար, Մեմրիջ, Ջերեկ-Սամասն, Ռաքքա:
2. Ուրֆայի սանջակ: Կազաներ (4)՝ Ուրֆա, Ռումկալե (Հոռմկլա), Սուրուճ, Բիրեջիկ:
3. Մարաշի սանջակ: Կազաներ (5)՝ Մարաշ, Ջեյթուն, Ալբիստան, Գյոքսուն (Կոկխոն) և Բազարջըղ:

կազմավորվել է 1889 թ. (Sezen, *Osmanli Yer Adlari*, 548):

⁵ Sezen, *Osmanli Yer Adlari*, 154:

⁶ Տես 1903 *Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիանդանցի Հայոց* (Կ.Պոլիս, տպ. Յ. Մատթեոսեան, 1902), 191: Այլ տվյալներով՝ Ադանայի նահանգի տարածությունը մոտ 45000 քառ կմ էր (տես Եղիայեան, *Առանայի Հայոց պատմություն*, 139, 146):

⁷ Տես Astourian, "The Silence of the Land," 67, տես նաև Sezen, *Osmanli Yer Adlari*, 323:

4. Նշված ժամանակաշրջանում վիլայեթի տարածությունը մոտ 86600 քառ. կմ էր⁸:

1908 թ. իշխանության գալուց հետո, երիտթուրքերը փոփոխություններ կատարեցին Օսմանյան կայսրության վարչատարածքային բաժանման մեջ, որոնց հետևանքով, ի թիվս մյուսների, 1911 թ. (այլ տվյալներով՝ 1912-1913 թթ. (իսլամական օրացույցի 1331 թ.)) Մարաշի սանջակն առանձնացվեց Հալեպի վիլայեթի կազմից, սակայն ոչ թե ընդգրկվեց Ադանայի վիլայեթի կազմի մեջ, այլ դարձավ առանձին՝ ինքնուրույն⁹ գավառ¹⁰:

Երիտթուրքական իշխանությունների վարչական վերաձևումների հետևանքով նույն 1911 թ. Ադանայի վիլայեթի կազմից հանվեց և ինքնուրույն սանջակի կարգավիճակ ստացավ Իչելը (տարածությունը մոտ 9000 քառ. կմ)¹¹, իսկ Հալեպի վիլայեթի կազմից նույնպես ինքնուրույն սանջակի կարգավիճակով դուրս բերվեց Ուրֆայի սանջակը՝ մոտ 16000 քառ. կմ տարածությամբ¹² և հինգ կազաններով (Ուրֆա, Բիրեջիկ, Ռաքքա, Սուրուճ, Խառան)¹³:

⁸ XIX դարի վերջերի - XX դարի սկզբների Ադանայի և Հալեպի վիլայեթների վարչատարածքային բաժանման համար տես օրինակ «1903 Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիանդանցի Հայոց», 191-192, ինչպես նաև այլ տարիների համար (1900-1910 թթ.) «Ընդարձակ օրացոյց»-ի համապատասխան բաժինները: Տես նաև Հրատ Խանճեան, *Աշխարհագրորին Օսմանեան պետության (Բարձրագույն դասընթացը)*, Կ.Պոլիս, տպ. Յ. Մատթեոսեան, 1912, 136 (Ադանա), 139 (Հալեպ), տես նաև Ա. Պիպեճեան, *Օսմանեան պետություն* (Կ.Պոլիս, տպ. Արշակ Կարոեան, 1913), 7-8 (Ադանա), 14 (Հալեպ):

⁹ «Ինքնուրույն» կամ «անկախ» (թուրքերեն՝ müstakil) գավառները ենթարկվում էին անմիջականորեն Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի նախարարությանը:

¹⁰ 1911-ը որպես Մարաշի գավառի՝ Հալեպի նահանգի կազմից առանձնացման թվական նշում է հայ ուսումնասիրող Միհրան Մինասյանը (տես Միհրան Մինասեան, «Անտիպ փաստաթուղթեր Կիլիկեան կոտորածներու օրերուն Մարաշի հայության իրավիճակին մասին», *Հանդես ամսօրեայ, հայագիտական ուսումնասիրեր* (Վիեննա-Երեւան), 2017, յուրուար-դեկտեմբեր, թիւ 1-12, 306, տես նաև Sezen, *Osmanli Yer Adlari*, 400), 1912-1913 թթ. (իսլամական օրացույցի 1331 թ.)՝ ամերիկացի ուսումնասիրող Ջասթին Մրք-Քարթին (տես Justin McCarthy, *Muslims and Minorities*, 30):

¹¹ Տես Justin McCarthy, *The Arab World, Turkey, and the Balkans*, 23, Sezen, *Osmanli Yer Adlari*, 368, Karayan, *Armenians in Ottoman Turkey, 1914*, 111:

¹² Տես Պիպեճեան, *Օսմանեան պետություն*, 18:

¹³ Տես McCarthy, *The Arab World, Turkey, and the Balkans*, 22, Sezen, *Osmanli Yer Adlari*,

Օսմանյան իշխանությունները շարունակական փոփոխությունների էին ենթարկում նաև Ադանայի և Հալեպի վիլայեթների առանձին սանջակների և կազաների ներքին սահմանները: Մասնավորապես, XX դարի սկզբներին փոփոխություններ են կատարվում Ադանայի վիլայեթի Ջերեկ-Բերեքեթի սանջակի վարչական բաժանման մեջ. 1906 թ. սանջակի կենտրոնը Յարփուզ քաղաքից տեղափոխվում է Էրզին բնակավայր, Յարփուզի և Օսմանիեի կազաների տարածքները միացվում են իրար՝ Օսմանիե կենտրոնով: Համապատասխանաբար՝ Ջերեկ-Բերեքեթի սանջակի վարչական բաժանումը ստանում է հետևյալ տեսքը՝ Էրզին (կենտրոնական), Օսմանիե, Իսլահիե, Փայաս, Հասսա, Բուլանըղ (Բախչե) կազաներ¹⁴:

1909 թ. դեկտեմբերին սանջակը ենթարկվում է նոր վարչական փոփոխությունների. վարչական կենտրոնը Էրզինից տեղափոխվում է Օսմանիե¹⁵, 1909 թ. Փայասի կազայի կենտրոնը Փայասից տեղափոխվում է հարևան Դորթ-Յոլ (Չորթ-Մարգպան) բնակավայր և գավառակը սկսվում է կոչվել իր կենտրոնի անունով, Փայասը նահիեի կարգավիճակով կցվում է Դորթ-Յոլին¹⁶: 1914 թ. Ջերեկ-Բերեքեթի սանջակի Դորթ-Յոլի կազայի կազմից դուրս է բերվում և առանձին կազայի կարգավիճակ է ստանում Յումուրթալիկի (Այաս) նահիեի տարածքը¹⁷:

713, տես նաև Karpas, *Ottoman population 1830-1914*, 182:

¹⁴ Տես Յ. Թեդրեան, *Ասանայի կեսնքը* (Կ. Պոլիս, 1909), 47:

¹⁵ Տես Mikail Kolutek, "Cebel-i Bereket sancak merkezinin erzin'den osmaniye'ye taşınmasına yapılan itirazlar," *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. Sonbahar Özel Sayı* (2020), October, 149:

¹⁶ Տես Ebru Güher, "Arşiv belgeleriyle Cebel-i Bereket sancagi'nda 1915 yilindaki ermeni tehciri," *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* (November 2018), 242:

¹⁷ Տես Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, 822: 1914 թ. օսմանյան վիճակագրական ցուցակով Յումուրթալիկը կազայի կարգավիճակով ընդկրկված է Ադանայի սանջակի կազմում (տես *Tableaux indiquant le nombre des divers éléments de la population dans l'Empire Ottoman au 1er mars 1330 (14 mars 1914)* (Constantinople, 1919), 5): Յումուրթալիկը Ադանայի սանջակի կազմում է ներկայացված նաև Բ. Եղիայանի մոտ, որը որպես աղբյուր վկայակոչում է Է. Բրեմոնի «Կիլիկիան 1919-1920 թթ.» ("La Cilicie 1919-1920") գրքին կից քարտեզի ցուցակը (տես Եղիայան, *Ասանայի Հայոց պատմություն*, 145): Կիլիկիահայության թվաքանակի մեր հաշվարկում մենք առաջնորդվել ենք 1914 թ. օսմանյան վիճակագրական ցուցակում առկա վարչական բաժանմամբ՝ Յումուրթալիկի տվյալները ներառելով Ադանայի գավառի հաշվարկի մեջ:

Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Կիլիկիայի պատմաաշխարհագրական տարածքը բաժանված էր երեք առանձին վարչատարածքային միավորների՝ Ադանայի ու Հալեպի վիլայեթների և Մարաշի ինքնուրույն սանջակի միջև: Ադանայի վիլայեթը զբաղեցնում էր մոտ 30000 քառ. կմ տարածություն, բաժանված էր չորս սանջակների և տասնվեց կազաների.

1. Ադանայի սանջակ: Կազաներ (3)՝ Ադանա (կենտրոնական) (նահիեներ՝ Մսիս, Կարսանթը, Թուուլա, Կարաթաշ), Կարայիսալի (նահիեներ՝ Բոզանթը, Ղամըշլը, Չաթ-Ալան), Ջեյհան (Համիդիե) (նահիե՝ Սիրբենդ) (տարածությունը՝ 8000 քառ. կմ),
2. Կոզանի սանջակ: Կազաներ (4)՝ Կոզան (Միս) (կենտրոնական) (նահիե՝ Սարքանթ), Հաճըն (նահիե՝ Մաղարա, Տափան), Ֆեքե (Վահկա) (նահիե՝ Ռում), Կարս-Բազար (նահիե՝ Չոխախ) (տարածությունը՝ 7000 քառ. կմ),
3. Ջերեկ-Բերեքեթի սանջակ: Կազաներ (6)՝ Ջերեկ-Բերեքեթ (Օսմանիե) (նահիեներ՝ Թեչիրլի, Գայփակ, Յարփուզ), Դորթ-Յոլ (Չորթ-Մարգպան) (նահիեներ՝ Էրզին, Փայաս), Իսլահիե (նահիե՝ Քեֆերթիս), Բախչե (Բուլանըղ) (նահիե՝ Հարունիե (Խառնի)), Հասսա, Յումուրթալիկ (Այաս) (տարածությունը՝ 7000 քառ. կմ),
4. Մերսինի սանջակ: Կազաներ (2)՝ Մերսին (կենտրոնական) (նահիեներ՝ Էրչեկ, Էֆրենկ, Էլվանլը), Տարսն (նահիեներ՝ Չամալար, Նամրուն (Լամբրոն)) (տարածությունը՝ 8000 քառ. կմ)¹⁸:

Հալեպի վիլայեթը զբաղեցնում էր մոտ 44200 քառ. կմ տարածություն, բաժանված էր երեք սանջակների և տասնչորս կազաների.

¹⁸ Մեծ եղեռնի նախօրյակին Ադանայի վիլայեթի վարչական բաժանման համար տես McCarthy, *The Arab World, Turkey, and the Balkans*, 21, տես նաև Kemal H. Karpat, *Ottoman population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1985), 172: Գյուղախմբերն ըստ Եղիայան, *Ասանայի Հայոց պատմություն*, 145, տարածություններն ըստ Karayan, *Armenians in Ottoman Turkey, 1914*, 95-112:

1. Հալեպի սանջակ: Կազաներ (8)՝ Հալեպ (կենտրոնական), Բեյլան, Իսկենդերուն (Ալեքսանդրեթ), Անթաքիա (Անտիոք), Ջիսր-ի Շուդուր, Իդլիբ, Բաբ, Հարեմ,
2. Այնթապի սանջակ: Կազաներ (3)՝ Այնթապ (կենտրոնական), Քիլիս, Ռումկալե (Հոռմկլա),
3. Ջերեզ Սամասնի սանջակ: Կազաներ (3)՝ Ջերեզ Սամասն (կենտրոնական), Մուարաթը-ինաման, Մեմրիջ¹⁹:

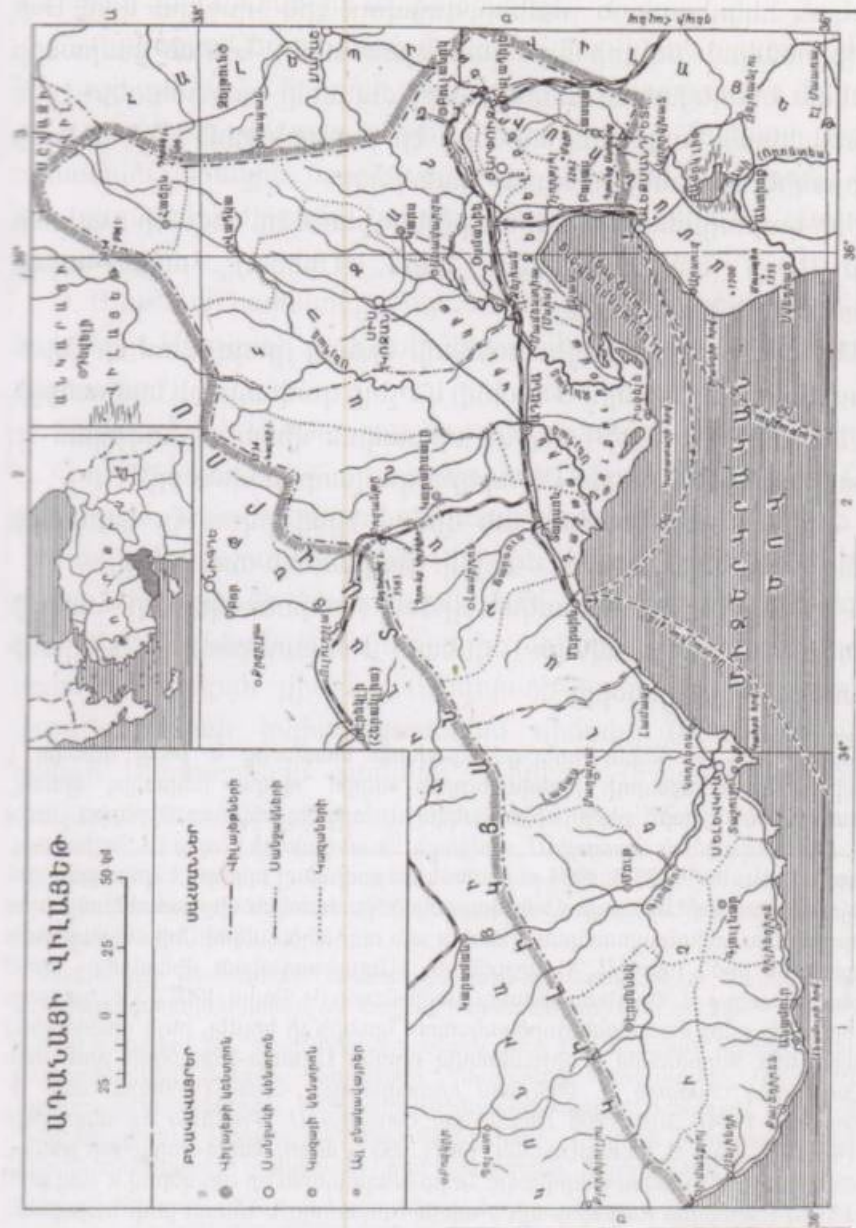
Մարաշի սանջակը զբաղեցնում էր մոտ 18400 քառ. կմ տարածություն²⁰ և բաժանված էր հինգ կազաների՝

1. Մարաշ (կենտրոնական),
2. Ջեյթուն,
3. Ալբիստան,
4. Գյոքսուն (Կոկիսուն, Անտրուն)
5. Բազարջըղ²¹:

¹⁹ Մեծ եղեռնի նախօրյակին Հալեպի նահանգի վարչական բաժանման համար տես McCarthy, *The Arab World, Turkey, and the Balkans*, 21, տես Karpas, *Ottoman population 1830-1914*, 172, Գալուստեան, *Մարաշ*, 30-31:

²⁰ Գալուստեան, *Մարաշ*, 35:

²¹ Նույն տեղում 31:

Քարտեզ. Արամայի վիլայեթի վարչական սահմանները 1900-ական թվականների սկզբներին (Աղբյուր՝ Հայկական տոմարական հանրագիտարան, հատոր 1. Ա-Արգինա (Մրկան, 1974), էջ 69)

Ինչպես արդեն նշել էինք, XIX դարի վերջերին - XX դարի սկզբներին Ադանայի և Հալեպի նահանգների տարածքում գործող հայկական եկեղեցական թեմերը գտնվում էին Կիլիկիո կամ Սսի կաթողիկոսական աթոռի իրավասության տակ: Նշված տարածքի հայկական եկեղեցական-թեմական բաժանումը խայտաբղետ էր և շարունակական փոփոխությունների էր ենթարկվում: Մեծ եղեռնի նախօրյակին այն ուներ հետևյալ պատկերը.

1. Սսի կաթողիկոսական վիճակ (ընդգրկում էր Կոզանի գավառի Կոզան (Սիս) (կենտրոնական), Ֆերե (Վահկա), Կարս-Բազար գավառակների տարածքը),

2. Ադանայի արքեպիսկոպոսական վիճակ (ընդգրկում էր Ադանայի նահանգի Ադանայի, Մերսինի և Իչելի գավառների տարածքը),

3. Փայասի (Բերեբեթ) եպիսկոպոսական վիճակ (ընդգրկում էր Ադանայի նահանգի Ջերել-Բերեբեթի գավառի տարածքը)²²,

4. Հաճընի եպիսկոպոսական վիճակ (ընդգրկում էր Ադանայի նահանգի Կոզանի գավառի Հաճընի գավառակի տարածքը),

5. Բերիայի եպիսկոպոսական վիճակ (պարունակում էր Հալեպի նահանգի Հալեպի գավառի Հալեպի, Իսկենդերունի և Բեյլանի գավառակների տարածքը)²³,

²² Նախքան 1904 թ. Ջերել-Բերեբեթի գավառի տարածքը և թեմը գտնվել էր Ադանայի թեմի առաջնորդի իրավասության ներքո՝ որպես հարակից վիճակ, համապատասխանաբար՝ թեմը հիշատակվել է որպես Ադանա-Բերեբեթ (տե՛ս օրինակ 1900 *Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի Հայոց* (Կ.Պոլիս, տպ. Յ. Մատթէոսեան, 1899), 354): 1904 թ. Սահակ կաթողիկոսը որոշում է կայացրել փոփոխություն կատարել Ադանայի թեմի վարչական բաժանման մեջ՝ առանձնացնելով Բերեբեթը որպես եպիսկոպոսական վիճակ և այն ուղղակի դնելով Սսի մայրավանքի իրավասության տակ (տե՛ս Ա. Ալպոյաճեան, «Առաջնորդական վիճակներ», 1908 *Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի Հայոց* (Կ.Պոլիս, 1907), 334), սակայն նշված որոշումը որոշ ժամանակ գործնականում կյանքի չի կոչվել, ինչի պատճառով Ադանայի թեմը շարունակել է հիշատակվել որպես Ադանա-Բերեբեթի թեմ (տե՛ս 1905 *Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի Հայոց* (Կ.Պոլիս, տպ. Յ. Մատթէոսեան, 1904), 304, 1908 *Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի Հայոց* (Կ.Պոլիս, տպ. Յ. Մատթէոսեան, 1907), 253 և այլն): Ջերել-Բերեբեթի թեմում առանձնացվում էին Եփեսոս-Յարփուզը, Չորք-Մարգպանն իր գյուղերով և Հայ լեռն իր գյուղերով (Ամանոսի լեռնաշղթայի՝ Բախչե-Բուլանըղի և Մուսա լեռի հայաբնակ գյուղերը):

²³ XIX դարի վերջերի - XX դարի սկզբների որոշ ժամանակաշրջաններում թեմի իրավասության տակ է գտնվել նաև Քիլիսը, ինչի պատճառով թեմը արդյուրներում

6. Գերմանիկեի²⁴ կամ Մարաշի արքեպիսկոպոսական վիճակ (պարունակում էր Մարաշի գավառի Մարաշի, Ալբիստանի և Բազարջրդի գավառակների տարածքները),

7. Ունիայի (Ձեյթուն) եպիսկոպոսական վիճակ (պարունակում էր Մարաշի գավառի Ձեյթունի գավառակը, բացառությամբ Ֆոնուսի),

8. Ֆոնուսի վանական թեմ (հարակից էր Ունիայի եպիսկոպոսական վիճակին, պարունակում էր Ձեյթունի գավառակի Ֆոնուսի գյուղախմբի, ինչպես նաև և Աստրոնի (Կոկիսոն) գավառակի տարածքը)²⁵,

9. Այնթապի եպիսկոպոսական վիճակ (պարունակում էր Հալեպի նահանգի Այնթապի գավառի Այնթապի և Քիլիսի գավառակների տարածքը)²⁶,

10. Աստիոքի (Անթաքիա) եպիսկոպոսական վիճակ (ընդգրկում էր Հալեպի նահանգի Հալեպի գավառի Անթաքիայի, Ջիսր-ի Շուրուրի, ինչպես նաև Սահյունի²⁷ գավառակների տարածքը):

Բացի վերոնշյալ թեմերից՝ Կիլիկիո կաթողիկոսությանն էին ենթակա Մալաթիայի եպիսկոպոսական վիճակը (պարունակում էր Խարբերդի նահանգի Մալաթիայի գավառի տարածքը), Յոզղաթի եպիսկոպոսական վիճակը (Անգորայի նահանգի Յոզղաթի գավառ), Կյուրիսի եպիսկոպոսական վիճակը (Մեքաստիայի նահանգի Մեքաստիայի գավառի Կյուրիսի, Թոնուսի և Ղանդալի գավառակներ), Տիվրիկի եպիսկոպոսական վիճակը (Մեքաստիայի

հիշատակվում է որպես Հալեպ-Իսկենդերուն-Քիլիսի թեմ (տե՛ս Ա. Ալպոյաճեան, «Առաջնորդական վիճակներ», 1908 *Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի Հայոց* (Կ.Պոլիս, 1907), 335-336):

²⁴ Գերմանիկե (Germanicia Caesarea) Մարաշի հին հռոմեական անունն է՝ տրված ի պատիվ հռոմեական զորավար Հուլիոս Գերմանիկոսի (մ.թ.ա 15 թ. - մ.թ. 19 թ.):

²⁵ 1880-90-ական թթ. թեմի իրավասության տակ էին գտնվում հետևյալ հայաբնակ բնակավայրերը՝ Ֆոնուս, Պարոնենք, Պուղուրենք, Խուզուզենք, Կենչի (Ձեյթունի գավառակի տարածքում), Պունտուլս (Պունտուզ), Կապան, Կոկիսոն, Տեքիր-մենդերե (Դեիրմենդերե), Դաշուլուք, Քիրեջ, Գյուլփունար, Շիվիլի (Աստրոնի գավառակ), Ենիճեկալե (Մարաշի գավառակ) (տե՛ս Առաքելեան, *Ձեյթուն*, 49):

²⁶ Այլ տվյալներով՝ 1903 թ. և հետո Քիլիսը հիշատակվում է որպես Բերիայի (Հալեպ) թեմին միացված (տե՛ս օրինակ 1903 *Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի Հայոց* (Կ.Պոլիս, տպ. Յ. Մատթէոսեան, 1902), 353):

²⁷ Գավառակ Բեյրութի նահանգի Լաթաքիայի գավառի կազմում:

նահանգի Սեբաստիայի գավառի նույնանուն գավառակ), Տարենտեի վանական թեմը (հարակից Կյուրիսի եպիսկոպոսական վիճակին, պարունակում էր Սեբաստիայի գավառի Տարենտեի գավառակի տարածքը)²⁸: Կիլիկիայի պատմաաշխարհագրական տարածքից դուրս Կիլիկիո կաթողիկոսությանը ենթակա թեմերի գոյության հանգամանքը հանգեցրել է որոշակի վիճակագրական շփոթի, որին մենք արդեն անդրադարձել ենք նախորդիվ:

III. Կիլիկիայի տարածքում բնակվող այլ ազգությունների թվաքանակի և ընդհանուր ազգաբնակչության մեջ հայերի մասնաբաժնի հարցը

Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Կիլիկիայի տարածքում բացի հայերից բնակվում էին քրիստոնյա հույներ, ասորիներ, մուսուլման թուրքեր, արաբներ, քրդեր, չերքեզներ և այլն¹: Նշված էթնիկական խմբերի թվաքանակը հաշվարկելու հարցում մենք բախվում ենք տարբեր դժվարությունների, որոնցից կարելի է առանձնացնել հետևյալները.

1. Օսմանյան իշխանությունները հաշվառել են կայսրության բնակչությունը ոչ թե ըստ ազգությունների, այլ ըստ իրենց կողմից ճանաչված՝ որոշակի կարգավիճակով օժտված կրոնական համայնք-«միլեթ»ների: Դրա արդյունքում, թուրքերը, քրդերը, արաբները և այլ իսլամադավան ազգությունները

¹ 1896 թ. «Լումա» գրական հանդեսում Կիլիկիայի մասին ակնարկի հեղինակ Բակ.-ը հաղորդում է, որ «Լյժմ Կիլիկիա ունի հայ, յոյն, հրեայ, թուրք, թիւրքմէն, քիւրտ, արաբ (թէ մայիւնսն և թէ նուասարի կաւ նսայիրի ըսուած), չերքէզ, բոշայ (չինկեանէ) և այլն ազգերէ խառնուրդ մը. ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել Ֆրեւկներ (փրանկ՝ պսիւնքն Եւրոպացի) մանաւանդ ամերիկացիներ (միսիժուարներ), որ ոչ թէ իբր տեղացի, այլ տեղին մէջ իբր ծանրակշիռ դեր և դիրք ունեցող ոյժ մը» (տես Բակ., «Կիլիկիա», Լումայ, գրական հանդէս, գիրք Ա (Տփղիս), 1896, յունուար, 89:

«Մշակ» թերթի խմբագրապետ Հ. Առաքելյանն իր «Ձեյթուն» ուսումնասիրության մեջ (1896 թ.) բաժանում է Կիլիկիայի տարածքում բնակվող ազգությունները «բնիկների» և «եկվորների»: Հեղինակը «բնիկ» է համարում հայերին, հույներին, քրդերին, հայուկ քրդերին (քրդացած հայեր), հայկական ծագում ունեցող պոզան ցեղին: «Եկվոր» տարր են կազմում, ըստ ուսումնասիրողի, թուրքմենները, ավշարները, թուրք-օսմանները, անսարի կամ նսայիրի արաբները, չերքեզները, նասրանիները («աղանդավոր» ասորիներ) և ղզլբաշները: Հ. Առաքելյանը նաև տալիս է հակիրճ տեղեկություններ նշված ազգությունների և էթնիկական խմբերի Կիլիկիայում հաստատման, բնակության տարածքի և թվաքանակի վերաբերյալ (տես Առաքելյան, Ձեյթուն, 40-44):

Հայ ուսումնասիրող Գրիգոր Գուտուլյանը որպես Կիլիկիայի տարածքում բնակվող ազգություններ նշում է հայերին, հույներին, թուրքերին, թուրքմեններին, քրդերին, չերքեզներին, պարսիկներին, ասորիներին և գնչուներին, հավելելով, որ մուսուլմանական բնակչության մեջ ամենախոշոր թիվն են կազմում թուրքմենները, որոնցից վարչագետներ, յուրյուրներ, աֆշարներ, պոզան և հայուկ ցեղերը հայկական ծագում ունեն (տես Գրիգոր Գ. Գուտուլյան, Կիլիկեան աշխարհագրութիւն պատկերազարդ եւ քարտիսաւոր (Կ.Պոլիս, տպագ. Պ. Պալըքճեան, 1922), 29):

²⁸ Կիլիկիայի կաթողիկոսության իրավասության տակ գտնվող տարածքների թեմական բաժանման մասին տես Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին եւ իր պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը ու ներկայ կացութիւնը (Կ.Պոլիս, հրատարակիչը՝ Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, 1911), 263-264: Կիլիկիո կաթողիկոսության առանձին թեմերի պատմությունը տես Ալպոյաճեան, «Առաջնորդական վիճակներ», 1908 Ընդարձակ Օրացոյց, 324-344:

Կիլիկիո կաթողիկոսության իրավասության տակ գտնվող թեմերի առաջնորդներն ընտրվում էին նույն սահմանված կարգով, ինչ Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի թեմերի առաջնորդները՝ Գավառական ժողովների կողմից՝ Կիլիկիո կաթողիկոսարանի հաստատմամբ և Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի վավերացմամբ: Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը հոգ էր տանում նաև օսմանյան իշխանություններից թեմի առաջնորդի ընտրությունը հաստատող համապատասխան փաստաթղթի (քերաթ) ստացման համար (նույն տեղում, 332):

օսմանյան վիճակագրության մեջ չեն առանձնացվել միմյանցից, ներկայացվել են «մուսուլմաններ» ընդհանուր անվան տակ (համեմատության համար՝ հայ ազգաբնակչության պարագայում օսմանյան վիճակագրությունը ներկայացրել է առաքելական, կաթոլիկ և բողոքական հայերի թիվն առանձին)²:

2. Հայկական վիճակագրական սկզբնաղբյուրները՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի և Կիլիկիո Հայոց կաթողիկոսարանի վիճակագրությունները, Կիլիկիայի պարագայում պարունակում են որպես կանոն միայն հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ՝ որևէ տեղեկություն չհաղորդելով այլ ազգությունների վերաբերյալ: Որոշակի բացառություն է կազմում Հայկական հարցի շուրջ ընթացող բանակցությունների համատեքստում Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից 1880 թ. սեպտեմբերի 7-ին մեծ տերությունների ուշադրությանը ներկայացված վիճակագրական աղյուսակը, որտեղ Արևմտյան Հայաստանի՝ բարեփոխումների ենթակա տարածքի մեջ ընդգրկված է նաև Մարաշի գավառը (Հալեպի նահանգ) և տրված է դրա ազգաբնակչության վիճակագրությունն ըստ առանձին ազգությունների³, ինչպես նաև Միացյալ հայկական պատվիրակության 1919-20 թթ. հուլիսի 1-ին հարցումում ներկայացված՝ ըստ առանձին ազգությունների Կիլիկիայի ազգաբնակչության վիճակագրությունները:

3. Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը և Կիլիկիո Հայոց կաթողիկոսարանը իրականացրել են միայն հայ բնակչության

² Տե՛ս նաև Թաթոյան, *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը*, 48-52:
³ Աղյուսակը տես Gustave Rolin-Jaequemyns, *Armenia, the Armenians, and the Treaties* (London, John Heywood, 1, Paternoster Buildings, E.C., 1891), 104, տես նաև *Turkey №1 (1896). Correspondence respecting the introduction of reforms in the Armenian Provinces of Asiatic Turkey* (London, 1896), 6): Վիճակագրությունը կազմվել է Բեռլինի պայմանագրի ստորագրումից անմիջապես հետո Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից 1878-1880 թթ. կազմակերպված արևմտահայության հաշվառման արդյունքների հիման վրա (մանրամասն տես Թաթոյան, *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը*, 78-87):

չության հաշվառում, հետևաբար՝ այդ կառույցների կազմած վիճակագրություններում (1880 թ. Մարաշի գավառ, 1919-1920 թթ. հուլիսի 1-ին) Կիլիկիայի տարածքում բնակվող այլ ազգությունների վերաբերյալ տվյալները վերցված են օսմանյան և դրանից սերվող արևմտյան վիճակագրություններից, հատկապես՝ հայտնի վիճակագրական սկզբնաղբյուրի՝ Ֆրանսիացի վիճակագիր Վիթալ Բինեի «Ասիական Թուրքիա» աշխատությունից⁴: Ընդ որում, հայկական աղբյուրների և հեղինակների վերաբերմունքը Վ. Բինեի տվյալների նկատմամբ երկակի է. նրանք արդարացի քննադատության են ենթարկում Ֆրանսիացի վիճակագրի՝

⁴ Ֆրանսիացի վիճակագիր Վիթալ Բինեի «Ասիական Թուրքիա» աշխատությունը XIX դարի վերջերին - XX դարի սկզբների Կիլիկիայի տարածքում բնակվող տարբեր ազգությունների մասին վիճակագրական տեղեկությունների հիմնական աղբյուր է, որից օգտվել են հայ և արևմտյան հեղինակները: Ուսումնասիրողը օսմանյան կառավարության հանձնարարությամբ 1880-ական թթ. շրջել է Փոքր Ասիայի և Արևմտյան Հայաստանի տարածքով՝ զբաղվելով բնակչության թվաքանակի և սոցիալ-տնտեսական վիճակի վերաբերող վիճակագրական տվյալների հավաքմամբ: Իր պրպտումների արդյունքները Վ. Բինեն ամփոփել է 1891-1894 թթ. հաջորդաբար հրատարակված քառահատոր «Ասիական Թուրքիա» աշխատության մեջ (տես Vital Cuinet, *La Turquie D'asie: Géographie Administrative, Statistique, Descriptive Et Raisonnée De Chaque Province De L'Asie-mineure*, tome 1-4 (Paris, Ernest Leroux, 1890-1894): Ադանայի և Հալեպի նահանգին վերաբերող տվյալները ներկայացվում են աշխատության երկրորդ հատորում (1891, 1-107 (Ադանայի նահանգ), 108-301 (Հալեպի նահանգ)): Վ. Բինեն իր հաշվարկներում հիմնվում է օսմանյան կառավարությունից, տեղական իշխանություններից և կրոնական համայնքների ներկայացուցիչներից ստացված, ինչպես նաև օսմանյան տարեգրքերից (սալնամե) քաղված տվյալների վրա (տես Cuinet, *La Turquie D'asie*, tome 2, 6-10 (Ադանայի նահանգում բնակվող էթնոկրոնական խմբեր), 115-131 (Հալեպի նահանգում բնակվող էթնոկրոնական խմբեր):
 Վ. Բինեի տվյալները քննության են ենթարկվել հայ ուսումնասիրողներ Հայկազուն Գալստյանի և Սարգիս Կարայանի կողմից, որոնք կոնկրետ փաստերի վրա ցույց են տվել, որ Ֆրանսիացի վիճակագիրը իրականից ցածր է ցույց տալիս հայերի թիվը (տես Հ. Հ. Գալստյան, «Արևմտյան Հայաստանի բնակչության ազգային կազմը ըստ Վիթալ Բինեի վիճակագրության», *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*, XII, *Թուրքիա* (Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1985), 59-79 (Հայկազուն Գալստյանի կողմից Մարաշի, Ալքիստանի և Այնթապի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ Վիթալ Բինեի վիճակագրական տվյալների քննությունը տես նույն տեղում, 64-65), տես Sarkis Y. Karayan, "Vital Cuinet's La Turquie d'Asie: A Critical Evaluation of Cuinet's Information about Armenians", *Journal of the Society for Armenian Studies*, Volume 11, 2000, 53-63):

կիլիկիահայության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները, սակայն այլ՝ ավելի արժանահավատ աղբյուրների բացակայության պայմաններում ստիպված են ապավինել նրա վիճակագրությանը Կիլիկիայի տարածքում բնակվող այլ էթնոկրոնական խմբերի թվաքանակը ներկայացնելիս⁵:

4. Օսմանյան կայսրության ազգաբնակչության թվաքանակի վերաբերյալ արևմտյան աղբյուրների վիճակագրական տվյալները որպես կանոն նույնպես սերվում են օսմանյան պաշտոնական և դրան ածանցյալ Վ. Քինեի տվյալներից: Կիլիկիայի իսլամադավան և կրոնական այլ համայնքներին պատկանող ազգաբնակչության պարագայում կախվածությունը օսմանյան վիճակագրությունից գրեթե բացարձակ է:

Վ. Քինեի և օսմանյան պաշտոնական վիճակագրական տվյալների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ օսմանյան վիճակագրությունը թերհաշվատել է ոչ միայն հայերին, այլ նաև Կիլիկիայի և Օսմանյան կայսրության այլ տարածքներում ապրող քրիստոնյա այլ հարանվանությունների ներկայացուցիչներին ևս: Ստորև ներկայացնում ենք Ադանայի նահանգի ընդհանուր ազգաբնակչության պատկերն ըստ 1881/82-1893 թթ. ընթացքում օսմանյան իշխանությունների կողմից անցկացված մարդահամարի և ֆրանսիացի վիճակագրի տվյալների (տե՛ս Աղյուսակ 1):

⁵ Տե՛ս օրինակ հայկական պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուրար փաշայի 1920 թ. հունվարի 14-ով թվագրված «Կիլիկիայի նախապատերազմյան բնակչությունը» փոքրածավալ պամֆլետը, որտեղ նա բննադատության է ենթարկում Մարաշի և Չեյթունի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ ֆրանսիացի ուսումնասիրողի վիճակագրությունը՝ մինևույն ժամանակ օգտագործելով Կիլիկիայի տարածքում բնակվող այլ ազգությունների թվաքանակի վերաբերյալ Քինեի տվյալները (Nubar, *The Pre-War Population of Cilicia*, 3):

Աղյուսակ 1. Ադանայի նահանգի բնակչությունն էթնոկրոնական կազմն ըստ 1881/82-1893 թթ. օսմանյան մարդահամարի և ֆրանսիացի վիճակագիր Վիթալ Քինեի (1891 թ.) տվյալների

		1881/82-1893 օսմանյան մարդահամար ⁶	1891 Քինե ⁷
Իսլամադավաններ	Օսմանցի թուրքեր	341376	93200
	Չերքեզներ		13200
	Քրդեր և թուրքմեններ		39600
	Ասորիներ և արաբներ		12000
	Այլ (պարսիկներ, աֆղանցիներ և այլն)		4400
Այլ կրոններ	Գնչուներ	56 000	16050
	Ֆելահներ, անսարիներ և այլ վաչկատուն ցեղեր		56 000
Քրիստոնյաներ	Ասորիներ	115	20900
	Առաքելական հայեր	44799	69300
	Կաթոլիկ հայեր	1653	11550
	Բողոքական հայեր	2144	16600
	Հույներ	6262	46200
	Մարոնիներ	-	4539
	Ընդհանուր գումար	396349	403539

Ինչպես կարող ենք տեսնել վերը բերված աղյուսակից՝ եթե Ադանայի նահանգի ընդհանուր ազգաբնակչության թիվը երկու սկզբնաղբյուրների մոտ գրեթե նույնն է (օսմանյան մարդահամար՝

⁶ Karpat, *Ottoman population 1830-1914*, 126-127:

⁷ Cuinet, *La Turquie D'asie*, tome 2, 5:

396349, Վ. Քինե՝ 403539), ապա առանձին էթնոկրոնական խմբերի թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները էապես տարբերվում են: Այսպես, Վ. Քինեն Ադանայի նահանգի ազգաբնակչության իր հաշվարկում ներառում է 13 էթնոկրոնական խումբ, դրա համեմատ՝ օսմանյան վիճակագրությունը նշում է միայն 6 խումբ: Առանձին էթնոկրոնական խմբեր, որոնք ըստ ֆրանսիացի վիճակագրի ներկայություն ունեին Ադանայի նահանգում, ընդհանրապես դուրս են մնացել օսմանյան վիճակագրությունից (մարոնիներ, գնչուներ և այլն), այլ էթնոկրոնական խմբերի թվաքանակի վերաբերյալ (ասորիներ, հույներ, կաթոլիկ և բողոքական հայեր և այլն) օսմանյան և Վ. Քինեի տվյալների միջև տարբերությունը տասնապատիկ, անգամ հարյուրապատիկ է⁸:

Ֆրանսիացի ուսումնասիրողը վաչկատուն ցեղերին չի ներառում իսլամադավանների մեջ, ինչի արդյունքում Ադանայի նահանգում մուսուլմանները և քրիստոնյաները գրեթե հավասար թիվ են կազմում՝ համապատասխանաբար՝ 162400 և 169089 շունչ, մինչդեռ, օսմանյան վիճակագրության մեջ թուրքերը և մուսուլման այլ ազգությունները չեն առանձնացված միմյանցից և ներկայացված են որպես բացարձակ մեծամասնություն (մուսուլմաններ՝ 341376, քրիստոնյաներ՝ 54973):

Արժանահիշատակ է, որ համաձայն ֆրանսիացի ուսումնասիրողի վիճակագրության՝ էթնիկ (օսմանցի) թուրքերը կազմում են Ադանայի նահանգի ընդհանուր ազգաբնակչության մոտ մեկ չորրորդից պակաս թիվ, իսկ բոլոր հարանվանություններին պատկա-

⁸ Արժանահիշատակ է, որ ըստ հույն հեղինակների՝ Ադանայի նահանգի հույն ազգաբնակչության թիվն Առաջին աշխարհամարտի նախօրկային անգամ ֆրանսիացի վիճակագրի հաղորդածից ավել էր: Ըստ 1919 թ. Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին հունական պատվիրակության կողմից ներկայացված ուսումնասիրության՝ այն մոտ 70000 էր (այս տվյալի համար աղբյուրը Կ.Պոլսի հունական պատրիարքարանի տվյալներն էին) (տես George Soteriadis, *An Ethnological Map Illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor* (London, Edward Stanford, Ltd., 1918), 15), ֆրանսիացի ուսումնասիրող Պիեռ Ռեդանը 1921 թ. լույս տեսած «Կիլիկիան և օսմանյան խնդիրը» գրքում Կիլիկիայում հույների թիվը հաշվում է 28000 (տես Pierre Redan, *La Cilicie et le problème ottoman* (Paris, 1921), 31), մինչդեռ ըստ 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության՝ նահանգի տարածքում բնակվում էր ընդամենը 8537 հույն (տես Karpas, *Ottoman Population 1830-1914*, 172-173):

նող հայերը համեմատական մեծամասնություն են թուրքերի նկատմամբ (համապատասխանաբար՝ 97450 և 93200 շունչ)⁹:

Օսմանյան պաշտոնական վիճակագրության կողմից հայերի և քրիստոնյա այլ ազգությունների թերհաշվառման փաստը երևում է նաև Մարաշի գավառի ազգաբնակչության՝ 1914 թ. վերաբերող երկու աղբյուրների՝ օսմանյան կառավարության և ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խմբի¹⁰ պատրաստած վիճակագրությունների համեմատությունից (տես Աղյուսակ 2): Եթե ըստ օսմանյան վիճակագրության՝ Մարաշի գավառում քրիստոնյաներն ու այլ տարրերը միասին կազմում են ընդհանուր ազգաբնակչության մոտ 20%-ը, ապա ըստ ԱՄՆ փորձագիտական խմբի տվյալների՝ մոտ 30%-ը: Բացի դրանից, ըստ ԱՄՆ փորձագետների՝ թուրքերը Մարաշի գավառում միայն համեմատական մեծամասնություն են՝ կազմելով ընդհանուր ազգաբնակչության մոտ 39%-ը (համեմատության համար՝ հայերը՝ մոտ 26%):

Աղյուսակ 2. Մարաշի գավառի ազգաբնակչությունը 1914 թ. ըստ օսմանյան պաշտոնական և ԱՄՆ փորձագիտական խմբի վիճակագրական տվյալների

	1914 օսմանյան վիճակագրություն ¹¹	1914 ԱՄՆ փորձագիտական խումբ ¹²
Թուրքեր	152645	82000
Քրդեր		56000
Մուսուլման արաբներ		8000

⁹ Ըստ Վ. Քինեի և այլ ուսումնասիրողների տվյալների՝ XIX դարի վերջերին – XX դարի սկզբներին Կիլիկիայի տարածքում բնակվող առանձին էթնոկրոնական խմբերի մասին տեղեկություններ տես նաև Կիլիկիա: Փորձ աշխարհագրության արդի Կիլիկիոյ (Պետերբուրգ, տպ. Ի. Լիբերմանի, 1894), 39-49:

¹⁰ Կառույցի մասին ավելի մանրամասն կիստավի հաջորդիվ:

¹¹ Տես Karpas, *Ottoman population 1830-1914*, 188:

¹² Տես Zamir, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919," 104:

Հույներ	34	1000
Հայեր	38433	55000
Մարոնիներ և կաթոլիկներ	1189	1000
Նեստորականներ և այլ քրիստոնյաներ	-	1000
Հրեաներ, գնչուներ և այլն	254	6000
Ընդհանուր գումար	192555	210000

Ինչպես արդեն նշել էինք՝ հայկական աղբյուրները հայերից բացի Կիլիկիայի տարածքում բնակվող այլ ազգությունների հաշվարկներում հիմնվում են Վ. Քինեի տվյալների վրա: Այսպես, Հայկական միացյալ պատվիրակության կողմից Փարիզի հաշտության վեհաժողովի ուշադրությանը ներկայացված հուշագրում հայկական ապագա պետությանը փոխանցման ենթակա Կիլիկիայի տարածքում (Ադանայի, Կոզանի, Ջերել-Բերեքեթի գավառներ, Մարաշի գավառ) հայերից բացի բնակվող այլ ազգությունների թվաքանակի վերաբերյալ տվյալների աղբյուրը նույնպես Վ. Քինեն է: Համաձայն հուշագրի՝ նշված տարածքում ընդհանուր ազգաբնակչության թիվը 490000 էր, որից հայեր՝ 205050, հույներ՝ 40000, ասորիներ՝ 41000, թուրքեր՝ 78000, քրդեր՝ 58000, լազեր, չերքեզներ, արաբներ՝ 20000, ղզլբաշներ, եզդիներ, ֆելահներ՝ 48000¹³:

Կիլիկիայի (Ադանայի նահանգն ամբողջությամբ, Մարաշի գավառ, Հալեպի նահանգի Այնթապի գավառ) ազգաբնակչության թվաքանակի համար Պողոս Նուբարի «Կիլիկիայի նախատերազմյան բնակչությունը» պրակում ներկայացված հաշվարկն է՝ օսմանյան թուրքեր՝ 131534, քրդեր և թուրքմեններ՝ 92512, չերքեզներ՝ 13200, արաբներ՝ 57516, ընդամենը մուսուլմաններ՝ 294762: Հույներ՝ 41370, քրիստոնյա ասորիներ՝ 29813, մարոնիներ, լատինադավաններ, քաղղեացիներ՝ 30090, հայեր (համաձայն Կ.Պոլսի

¹³ Stü La Question Arménienne Devant la Conférence de la Paix, Annexe N°2:

Հայոց պատրիարքարանի 1912 թ. տվյալների՝ 407000, ընդամենը քրիստոնյաներ՝ 508273¹⁴:

Հաշվի առնելով վերոնշյալը՝ ստիպված ենք փաստելու, որ մեզ հասու սկզբնաղբյուրները հնարավորություն չեն ընձեռում հանդես գալու Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին հայերից բացի Կիլիկիայի տարածքում բնակվող այլ՝ հատկապես իսլամադավան առանձին էթնոկրոնական խմբերի թվաքանակի սեփական հաշվարկով: Դրա հետ մեկտեղ, հայ բնակչությունը Կիլիկիայի ընդհանուր ազգաբնակչության համատեքստում դիտարկելու, ընդհանուր ազգաբնակչության մեջ հայերի մոտավոր մասնաբաժնի մասին պատկերացում կազմելու համար տվյալ վարչական միավորի հայ ազգաբնակչության՝ մեր հաշվարկի արդյունքները ներկայացնելուց հետո առանձնացնում և ներկայացնում ենք նույն միավորում մուսուլմանների և այլ խոշոր էթնոկրոնական խմբերի թվաքանակի վերաբերյալ 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության, առանձին դեպքերում նաև այլ կարևոր սկզբնաղբյուրներից (ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խումբ, Վ. Քինե) քաղված տվյալներ, որից հետո հայ բնակչության՝ մեր ստացած թվի և այլ ազգությունների համար՝ 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության տվյալների գումարման միջոցով որոշվում է տվյալ վարչական միավորի ընդհանուր ազգաբնակչության թիվը և հաշվարկվում տվյալ վարչական միավորում հայերի մասնաբաժինը¹⁵:

¹⁴ Stü Nubar, *The Pre-War Population of Cilicia*, 3:

¹⁵ Անշուշտ, մենք գիտակցում ենք, որ նման մեթոդով կատարված հաշվարկը խոցելի է, քանի որ դրանով մենք կանխակալ (ապրիորի) ստիպված ենք ընդունել, որ հայերից բացի այլ էթնոկրոնական խմբերի համար 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության տվյալները քիչ թե շատ մոտ են իրականությանը:

IV. 1909 թ. Ադանայի կոտորածների ժողովրդագրական հետևանքները

Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին կիլիկիահայության թվաքանակի հարցի ուսումնասիրության համատեքստում անհնարին է շրջանցել 1909 թ. Ադանայի կոտորածների ժողովրդագրական հետևանքների հարցը: Նշված նպատակով, նախ, անհրաժեշտ է անդրադառնալ կոտորածներին զոհ գնացած հայերի թվաքանակի և ըստ Կիլիկիայի շրջանների զոհերի բաշխման հարցերին:

Ըստ Կիլիկիայի շրջանների՝ կոտորածներին զոհ գնացած հայերի վիճակագրություն է ներկայացված Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր, խորհրդարանի կողմից Ադանայի կոտորածները հետաքննելու համար ստեղծված հանձնախմբի անդամ Հակոբ Պապիկյանի տեղեկագրում (1909 թ.)¹, գրող, հրապարակախոս Հակոբ Թերզյանի «Կիլիկիո աղետը» ուսումնասիրությունում (1912 թ.)², ինչպես նաև հայ ուսումնասիրող Բյուզանդ Եղիայանի «Ատանայի Հայոց պատմություն» աշխատությունում³: Զոհերի թվաքանակի սեփական հաշվարկ է կատարել հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՀՅԴ կուսակցության անդամ Աբրահամ Գյուլխանդանյանն իր «Ադանայի ջարդերը» հոդվածաշարում (հրատարակել է «Հորիզոն» թերթում (Թիֆլիս) 1910 թ. ընթացքում, հեղինակը հանդես է գալիս Erminio ծածկանունով)⁴: Նախքան 1909 թ. աղետը և դրանից հետո Կիլիկիայի մի շարք հայաբնակ բնակավայրերի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ խիստ ուշագրավ տե-

¹ Տես *Ատանայի աղետը. Տեղեկագիր Յակոբ Պապիկյանի (Օսմանեան երեսփոխան Էտիրնէի)*, հայացուց՝ Յակոբ Սարգիսեան (Կ. Պոլիս, «Կիլիկիա» գրատուն, 1919), 48:
² Տես Յակոբ Թ. Թերզեան, *Կիլիկիոյ աղէտը. ականատեսի նկարագրութիւններ, 5 հատորով, (պատկերազարդ)* (Կ. Պոլիս, 1912): Մենք օգտվել ենք գրքի՝ 1964 թ. վերահրատարակությունից (Յակոբ Թ. Թերզեան, *Կիլիկիոյ աղէտը (պատկերազարդ)* (Պէլյուբ, 1964), 243-245:
³ Տես Եղիայեան, *Ատանայի Հայոց պատմութիւն*, 268:

⁴ Աբրահամ Գյուլխանդանյանի հոդվածաշարն ամբողջությամբ՝ Erminio, «Ադանայի ջարդերը», *Հորիզոն (Թիֆլիս)*, 1910, №№ 22, 24, 27, 33, 39, 40, 42, 45, 47, 52, 54, 55, 56, 64, 66, 72, 73, հեղինակի՝ զոհերի թվի հարցին անդրադարձը՝ №№: 64, 66, 72, 73-ում:

ղեկություններ է պարունակում «Այրիախնամ հանձնաժողովի» քննիչ-պատվիրակ Ժակ Սայապալյանի տեղեկագիրը (1911 թ.)⁵:

Հ. Պապիկյանի և Հ. Թերզյանի վիճակագրություններն ունեն ընդհանրություններ, թեև Հ. Թերզյանը, որպես աղբյուր նշում է կոտորածները հետաքննելու նպատակով Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի Ազգային Վարչության կողմից ստեղծված Քննիչ Մասնախմբի տեղեկագիրը (այդ փաստաթուղթը մեզ գտնել չի հաջողվել)⁶: Բ. Եղիայանի վիճակագրությունը կազմված է վերոնշյալ երկուսի և այլ սկզբնաղբյուրների տվյալների հիման վրա (ցավոք, հեղինակը չի նշում իր կողմից օգտագործված աղբյուրները): Ա. Գյուլխանդանյանի հաշվարկն ինքնուրույն է՝ հիմնված մամուլից քաղված տարբեր տեղեկությունների վրա:

Ստորև ներկայացնում ենք Հ. Պապիկյանի, Հ. Թերզյանի, Ա. Գյուլխանդանյանի և Բ. Եղիայանի տվյալները համեմատական աղյուսակի տեսքով (Աղյուսակ 3):

Մարզ	Կոտորածից առաջ	Կոտորածից հետո	Մեկնակալ
Ադանա	10000	1000	Պապիկյան
Կիլիկիա	15000	1500	Պապիկյան
Կարմիր լեռներ	20000	2000	Պապիկյան
Սիսիական	25000	2500	Պապիկյան
Սուրբ Եղևթան	30000	3000	Պապիկյան
Կարաբլեկ	35000	3500	Պապիկյան
Կարաբլեկի մարզ	40000	4000	Պապիկյան
Կարաբլեկի մարզ	45000	4500	Պապիկյան
Կարաբլեկի մարզ	50000	5000	Պապիկյան
Կարաբլեկի մարզ	55000	5500	Պապիկյան
Կարաբլեկի մարզ	60000	6000	Պապիկյան
Կարաբլեկի մարզ	65000	6500	Պապիկյան
Կարաբլեկի մարզ	70000	7000	Պապիկյան
Կարաբլեկի մարզ	75000	7500	Պապիկյան
Կարաբլեկի մարզ	80000	8000	Պապիկյան
Կարաբլեկի մարզ	85000	8500	Պապիկյան
Կարաբլեկի մարզ	90000	9000	Պապիկյան
Կարաբլեկի մարզ	95000	9500	Պապիկյան
Կարաբլեկի մարզ	100000	10000	Պապիկյան

⁵ Տես *Տեղեկագիր այրիախնամ Յանձնաժողովի. 1910 սեպտ. 11- 1912 սեպտ. 11: Յանկուած տեղեկագիր, քննիչ- պատուիրակ Պ. Ժագ Սայապալեանի (Ղալաթիա, տպարան «Շանթ», 1912):*

⁶ Տես Թերզեան, *Կիլիկիոյ աղէտը*, 243: Նշված տվյալները տարածում են ստացել նաև արևմտյան հեղինակների մոտ (տես օրինակ *Turkish Atrocities. The Young Turks and the Truth about Holocaust at Adana in Asia Minor, during april 1909. Written and compiled in April, 1911 by Ferriman Duckett* (London, 1913, Yerevan, 2009 (2nd edition)), 57):

Աղյուսակ 3. 1909 թ. Ադանայի կոտորածներին զոհ գնացած հայերի թիվն ըստ տարբեր հեղինակների հաշվարկների

	Վարչական միավոր	Պապիկյան ⁷	Թերզյան ⁸	Գյուլխանդանյան ⁹	Եղիայան ¹⁰
1	Ադանայի գավառ				
1.1	Ադանա քաղաք և շրջակա ագարակներ	9780	9780	6682 ¹¹	13913 ¹²
1.2	Թանկրը Վերդի	1280	1280		
1.3	Մսիս, Աբդողլու, Սայ Կեչիտ	850	850		
1.4	Կարայիսալի, Համիդիե, Կարաթաշ, Նալ-գուլագ, Իսա-Հանըլը	1558	1558		
	Ընդամենը Ադանայի գավառ	13468	13468	6682	16321

⁷ Ատանայի եղեռնը. Տեղեկագիր Յակոբ Պապիկյանի, 48:

⁸ Թերզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, 243-245:

⁹ Ermínio, «Ադանայի ջարդերը», Հորիզոն, 1910, №73:

¹⁰ Եղիայեան, Ատանայի Հայոց պատմութիւն, 268:

¹¹ Այդ թվում տեղացիներ՝ 4825, դրսեցիներ՝ 1857:

¹² Այդ թվում Ադանայի թաղերի մեջ՝ 9780, խաների մեջ՝ 2762, շրջակայքի հայաբնակ գյուղեր՝ 1371:

2	Ջերել Բերեքեթի գավառ				
2.1	Օսմանիեի շրջանակ (Օսմանիե, Էրզին, Չորք-Մարգալան, Օնագլը, Յոզերլի, Նաճարլը)	1111	1171	5800 ¹³	1171
2.2	Էրբեգ-Էյնթիլիի շրջանակ (Հասսայի և Իսլահիեյի գավառակների հայաբնակ բնակավայրեր)	1277	1577		1577
2.3	Քուրտլարի (Հասսաբեյլի-Բախսե) շրջանակ	3623	2623		2623
	Ընդամենը Ջերել-Բերեքեթի գավառ	6011	5371	5800	5371
3	Տարսոնի գավառ	-	-	-	642
4	Կոզանի գավառ	-	-	967 ¹⁴	-

¹³ Այդ թվում՝ 4542 տեղացի, 1258 դրսեցի:

¹⁴ Այդ թվում՝ 488 տեղացի, 479 դրսից եկած հայ:

5	Մարաշի գավառ	-		777 ¹⁵	783
6	Աստիորի, Բեյլանի (Գըրըզ խան) և Ջիսր-ի Շուղուրի գավառակներ	-	1151	1650 ¹⁶	368
	Ընդհանուր գումար	19479	19990	15876¹⁷	23485

Այսպիսով, համաձայն Ադյուսակ 2-ում ներկայացված աղբյուրների՝ 1909 թ. Ադանայի կոտորածներին զոհ է գնացել շուրջ 16000 (Ա. Գյուլխանդանյան), 20000 (Հ. Պապիկյան, Հ. Թերզյան) կամ 24000 (Բ. Եղիայան) հայ: Առավել մեծ թվով մարդկային կորուստներն արձանագրվել են Ադանա քաղաքում և Ադանայի գավառի հայաբնակ բնակավայրերում՝ (Հ. Պապիկյան, Հ. Թերզյան՝ 13468 մարդ (զոհերի ընդհանուր թվի 67-69%), Ա. Գյուլխանդանյան՝ 6682 մարդ (42%), Բ. Եղիայան՝ 16321 մարդ (69%): Չոհերի թվով հաջորդը Ջերեկ-Բերեքթեթի գավառն է (Հ. Պապիկյան՝ 6011 մարդ (31%), Հ. Թերզյան՝ 5371 մարդ (27%), Ա. Գյուլխանդանյան՝ 5800 մարդ (36,5%), Բ. Եղիայան՝ 5371 մարդ (23%)): Ընդամենը զոհերի մոտ 95%-ը (19,479 (Հ. Պապիկյան), 18839 (Հ. Թերզյան), 12482 (Ա. Գյուլխանդանյան) և 21692 (Բ. Եղիայան) բաժին է ընկնում Ադանայի նահանգին: Վերոնշյալ տվյալներից հետևում է, որ ջարդերի ժողովրդագրական հետևանքները իր վրա առավելապես կրել է կամ պետք է առավելապես կրեր Ադանայի նահանգի Ադանայի և Ջերեկ-Բերեքթեթի գավառների հայ բնակչությունը:

¹⁵ Այդ թվում՝ 443 տեղացիներ, 334-ը դրսից եկած աշխատավորներ:

¹⁶ Այդ թվում՝ 1150-ը տեղացիներ, 500-ը դրսից եկածներ:

¹⁷ Այդ թվում՝ 4428-ը դրսից: Չոհերի թիվը Ա. Գյուլխանդանյանը կլորացնում է մինչև 15000-ի, ավելացնում դրան մոտ 8000 զոհ ջարդերից հետո սովից, հիվանդություններից և անօթևան վիճակից, ինչպես նաև մոտ 500 հոգի առևանգված, իսկամ ընդունած և/կամ անհայտ կորած՝ հասցնելով Ադանայի կոտորածների զոհերի համագումար թիվը 23500-ի:

Կոտորածներին զոհ գնացածների թվաքանակի հարցում մենք նույնպես բախվում ենք նույն խնդրին, ինչ կիլիկիահայության թվաքանակի հարցի պարագայում, որն է՝ օսմանյան և հայկական վիճակագրական տվյալների միջև առկա տարբերությունը: Հայկական տվյալների համեմատ, օսմանյան իշխանությունների կողմից հաղորդվող զոհերի թիվը շուրջ 4-5 անգամ ցածր է: Այսպես, Հ. Պապիկյանի գեկուցագրում ներկայացվող տվյալների համաձայն՝ երիտթուրքական կառավարությունը պաշտոնապես հայտարարել էր 6000 զոհի մասին, ներառյալ 1900 իսլամադավաններ¹⁸:

Համաձայն 1909 թ. օգոստոսին շրջանառության մեջ դրված օսմանյան պաշտոնական ցուցակի՝ կոտորածին զոհ էր գնացել 5243 քրիստոնյա, այդ թվում Ադանա քաղաքում՝ 2740, որից 2093-ը հայ, գավառի այլ շրջաններում՝ 422 (Համիդիե՝ 378, Կարայիսալի՝ 44), Ջերեկ-Բերեքթեթի գավառում՝ 1415 (Բախչե՝ 752, Օսմանիե՝ 372, Էրզին՝ 208, Իսլահիե՝ 50, Հասսա՝ 33), Մերսինի գավառում՝ 476 (Տարսուն՝ 463, Էլվանլը՝ 13), Կոզանի գավառում՝ 190 (Միս՝ 114, Հաճըն՝ 14, Կարս Բազար՝ 60, Ֆերե (Վահկա)՝ 2)¹⁹:

Ըստ մեկ այլ օսմանյան խորհրդարանական քննիչ հանձնաժողովի տվյալների՝ օսմանյան պաշտոնական գրանցամատյաններում արձանագրվել էր կոտորածների ընթացքում զոհված 4196 քրիստոնյայի և 1487 իսլամադավանի (ներառյալ ոստիկաններ և զինվորներ) անուն²⁰: Մամուլում նաև շրջանառվում էր օսմանյան կառավարության կողմից հրապարակված մեկ այլ տվյալ՝ 5538 սպանված, որից 3502 քրիստոնյա, 2036 մուսուլման²¹: Այսպիսով, ըստ օսմանյան տվյալների՝ ջարդերի հետևանքով հայերի մարդկային կորուստները կազմում էին առավելագույնը շուրջ 5000 շունչ, զոհերի առավել մեծ թիվը նույնպես բաժին էր ընկնում Ադանայի և Ջերեկ-Բերեքթեթի գավառներին:

¹⁸ Տե՛ս Պապիկյան, *Ադանայի եղիներ*, 17:

¹⁹ Տե՛ս Raymond H. Kévorkian, *La Cilicie (1909-1921) de Massacres d'Adana au mandat français* (Paris, Revue d'histoire arménienne contemporaine, 1999), 100:

²⁰ Տե՛ս Fuat Dundar, *Crime of numbers: The Role of Statistics in the Armenian Question (1878-1918)* (Transaction Publishers, 2010), 144:

²¹ Տե՛ս Erminio, «Ադանայի ջարդերը», *Հորիզոն*, 1910, № 64:

Հատկանշական է, որ օսմանյան իշխանությունները փորձում էին հիմնավորել կոտորածին զոհ գնացած հայերի սեփական ցածր թվերը նաև ընդհանուր ազգաբնակչության թվաքանակի վերաբերյալ օսմանյան վիճակագրության վկայակոչմամբ. ըստ օսմանյան պաշտոնյաների՝ հայ և օտար լրագրերում շրջանառվող 20000-30000 կորուստների թիվը երևակայական է, քանի որ Ադանայի նահանգի ամբողջ հայ բնակչության թիվը 48000, նույնիսկ ավելի ցածր՝ 40000 էր²²:

Հակադարձելով նշված պնդումներին և հիմնավորելով զոհերի ավելի բարձր թիվը՝ Ա. Գյուլխանդանյանը մատնանշում է հետևյալ հինգ հանգամանքները.

1. Օսմանյան կայսրությունում վիճակագրության հավաքման համակարգի անկատարությունը և զոհերի ցածր թիվ ցույց տալու հարցում օսմանյան իշխանությունների շահագրգռվածությունը՝ ընդգծելով, որ «*նամանաւանդ այս դեպքում կառավարութեան ձգտումները տրամագծօրէն հակառակ են ճշմարտութիւնը որոնողների ցանկութեան*»,
2. Չոհերի մեծ մասի՝ առանց եկեղեցական ծեսերի թաղվելը և դրա հետևանքով եկեղեցական գրանցամատյաններում նրանց չգրանցելը և չցուցակագրելը,
3. Շատ հայերի սպանվելն ու գերեզման գտնելը բնակավայրերից դուրս՝ «*դաշտերում, ձորերում, անտառների խորքերում, ծովի գրկում, գետի յատակին, մոխրակոյտերի և անյայտութեան մէջ*»,
4. Ջարդերից հետո բազմաթիվ վերապրած հայերի փախուստը այլ շրջաններ և այդ փախստականներից շատերին սպանվածների կամ անհայտ կորածների թվում հաշվելը,
5. Ադանայի ջարդի օրերին Օսմանյան կայսրության այլ շրջաններից բազմաթիվ պանդուխտների Կիլիկիայում՝ հատկապես Ադանայի նահանգի տարածքում գտնվելը և կոտորածների ընթացքում այդ «*անտուն-անտէր բանորների*» ջարդարարների հիմնական թիրախ լինելը²³:

²² Տե՛ս Միմոնյան, *Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում*, 202:

²³ Տե՛ս Erminio, «Ադանայի ջարդերը», *Հորիզոն*, 1910, № 64: Դրա հետ մեկտեղ, նշված

Հ. Պապիկյանը հակադարձում է օսմանյան պաշտոնական տվյալներին երկու հիմնական փաստարկների միջոցով. առաջինը՝ զոհերի պաշտոնական հաշվարկը հիմնված է օսմանյան տոմարների տվյալների վրա, որոնք «*չեն կրնար ներկայանալ իբրև հաստ ընծայուելիք աղբիւրներ*», նամանավանդ այն պարագայում, երբ իշխանություններն ուղղակի շահագրգռված էին և ամեն տեսակ միջոցների դիմեցին՝ քրիստոնյա զոհերի իրական թիվը թաքցնելու համար, և, երկրորդը, պաշտոնական հաշվարկը չի ներառել Ադանա նահանգում աշխատող պանդուխտ հայերին:

Հեղինակը արձանագրում է, որ ջարդերը տեղի են ունեցել գարնանը, այսինքն՝ «*աշխատանքի և առուտորի ամենէն եռուզեռ շրջանին*», երբ Ադանա քաղաքում և նահանգում է հավաքվում Փոքր Ասիայի և Արևմիտյան Հայաստանի տարբեր նահանգներից, անգամ՝ Մուշից և Մոսուլից եկած օրավարձով աշխատող մոտ 40-50 հազար պանդուխտ բանվորներ, ինչպես նաև արհեստավորներ և վաճառականներ, որոնցից առնվազն կեսը հայեր էին²⁴:

Ջարգացնելով իր այս փաստարկը՝ Հ. Պապիկյանը վկայակոչում է ջարդերից անմիջապես հետո Ադանայի կուսակալի պաշտոնում նշանակված Զիհնի փաշայի հետ խոսակցությունը: Օսմանյան պաշտոնյան սկզբում պնդում էր, թե անկարելի է ընդունել, որ Ադանա քաղաքում հայ զոհերի թիվը կարող է հասնել 15000-ի, քանի

հանգամանքները, ըստ Ա. Գյուլխանդանյանի, մասամբ չեզոքացվել են և զոհերի թվաքանակի քիչ թե շատ իրականությանը մոտ հաշվարկի հնարավորություն է ստեղծվել Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի, տարբեր մարդասիրական նպաստամատույց ընկերությունների կողմից Կիլիկիա ուղարկված հանձնաժողովների, տեղական կրոնական կառույցների կողմից հավաքված տվյալների, ինչպես նաև մամուլում լույս տեսած բազմաթիվ «*հատ ու կտոր*» տեղեկությունների միջոցով (նույն տեղում):

²⁴ Պապիկյան, *Ատանայի եղեռնը*, 18: Միայն Ադանայի գավառը ամեն տարի ընդունում էր 12000-ից 15000 պանդուխտի, որոնք զբաղվում էին բամբակը կլայելու և մաքրելու գործով (տե՛ս «Ատանա», *Ժամանակ, ժողովրդական օրաթերթ* (Կ.Պոլիս), 1909, 10/23 ապրիլ, Ա. Տարի, թիւ 147): Հ. Թերզյանը հաղորդում է Ադանայի գավառ եկած պանդուխտների թիվը փոփոխական էր տարվա եղանակի համեմատ և միջին հաշվով 20000 էր կազմում: Այս թիվը ձմռան ամիսներին ավելանում էր Կիլիկիայի այլ շրջաններից և հարակից տեղերից (Հաճըն, Մարաշ, Կեսարիա և այլն) եկած արհեստավորներով ու մանրավաճառներով, և զարնան էլ ավելի կավելանար Արևմտյան Հայաստանից (Խարբերդ, Տիգրանակերտ, (Դիարբեքիր), Մուշ, Էրզրում և այլ շրջաններ) եկած հայ և քուրդ մշակներով (տե՛ս Թերզյան, *Ատանայի կեանքը*, 6):

որ, ըստ օսմանյան պաշտոնական վիճակագրության, Ադանա քաղաքում 13000-ից ավել հայ չէր ապրում, սակայն նա տեղի է տալիս, երբ օսմանյան խորհրդարանի հայազգի պատգամավորը հիշացնում է, որ ավելի վաղ կուսակալը որպես հաջողություն էր ներկայացնում կոտորածները վերապրած և Ադանա քաղաքի երկաթուղային կայարանի մոտ վրաններում ծվարած մոտ 10000 հայ պանդուխտներին տուն ճամփելը²⁵:

Ա. Գյուլխանդանյանը հաղորդում է 1909 թ. ջարդերի նախօրյակին Ադանայի նահանգի տարածքում 20000-30000 հայ պանդուխտների առկայության մասին՝ ավելացնելով, որ դաշտային աշխատանքների օրերին ամենահեռավոր վայրերից՝ մինչև անգամ Մուշի շրջանից եկվոր բանվորները աշխատում էին թե հայ հարուստ գյուղացիների և թե մուսուլման կալվածատերերի չիֆթլիկ-ագարակներում²⁶:

1909 թ. Ադանայի եղեռնի ականատես Համբարձում Աշճյանն իր հուշերում նույնպես վկայում է, որ ամեն տարի գարնանը Թուրքիայի տարբեր նահանգներից Ադանա էին գալիս շուրջ 40000-50000 մշակներ, ինչի պատճառով ջարդերից առաջ Ադանա քաղաքում և գավառի տարածքում 100000-ից ավելի հայ կար (ներառյալ մշտական հայ բնակչությունը): Ըստ հեղինակի՝ կորուստն էլ նույն համեմատությամբ է եղել՝ վնասելով նաև ուրիշ նահանգների հայ բնակչությանը²⁷:

Ադանա քաղաքում ջարդերի առաջին ավիքի ժամանակ (1909 թ. ապրիլի 1(14) - 4(18)) ջարդարարների առաջնային թիրախներից մեկը շուկաներն ու պանդոկ-խաներ-իջևանատներն էին (Աճեմ-խան, Դուզ-խան, Հայդաչ-Օղլու-խան, Դելի-Մեհմեդ-խան և այլն), որտեղ բնակվում էին դրսից եկած հայ վաճառականներն ու արհեստավորները: Ըստ հայկական քննիչ հանձնաժողովներից մեկի վիճակագրության՝ խաներում սպանվածների թիվը 2762 էր (համեմատության համար՝ ըստ նույն վիճակագրության, Ադանա

²⁵ Պապիկեան, *Առանայի եղեռնը*, 18:

²⁶ Տես Erminio, «Ադանայի ջարդերը», *Հորիզոն*, 1910, № 64:

²⁷ Տես Համբարձում Աշճեան, *Առանայի եղեռնը և Գոնիայի յուշեր (պատմութեան համար)* (Նիո Եորթ, «Կոչնակ» տպարան, 1950), 15:

քաղաքի մշտական հայ բնակչությունից զոհվել էր 3974 շունչ, այսինքն՝ զոհվածների մոտ 41%-ը պանդուխտներ էին)²⁸:

Պանդուխտները գերակշիռ մաս էին կազմում նաև Ադանայի գավառի գյուղական բնակավայրերում ջարդերին զոհ գնացած հայերի թվի մեջ (ըստ տարբեր հաշվարկների՝ այն 1280²⁹ կամ 1371³⁰ էր): Այսպես, սպանվել էին Ադանա քաղաքից մոտ 3 ժամ (15 կմ) հեռավորության վրա գտնվող ագարակներում աշխատող մոտ 200 հայ բանվորներից 194-ը, 66 տուն մշտական հայ բնակչություն ունեցող Արդոլլու գյուղում սպանվել էր 180 տեղացի և 242 դրսեցի հայ, 60 տուն մշտական հայ բնակչություն ունեցող Շեյխ Մուրադ բնակավայրում սպանվել էր մոտավորապես 200 հոգի, ամբողջությամբ կոտորվել էին Գաթը-քոյ մուսուլմանաբնակ գյուղում բնակվող և աշխատող 10-15 տուն պանդուխտ հայերը, Ադանայի շրջակա ագարակներից Ամիր-Թաթմանում աշխատող 188 պանդուխտներից (20 հույն և 168 հայ), սպանվել էր 180-ը և այլն³¹:

Ընդհանուր առմամբ, համաձայն հայ ուսումնասիրողների տարբեր հաշվարկների՝ Ադանայի ջարդերի ընթացքում սպանվել էր 5000-ից 10000 հայ պանդուխտ: Այսպես, ըստ Ա. Գյուլխանդանյանի հաշվարկի՝ Կիլիկիայի տարածքում 1909 թ. տեղի ունեցած կոտորածներին զոհ էր գնացել մոտ 15000 հայ, որից մոտ 4500-5000-ը, այսինքն՝ սպանվածների ընդհանուր թվից մոտ մեկ երրորդը դրսից եկած հայեր էին³²:

Ըստ Հ. Պապիկյանի՝ կոտորվել էր այլ շրջաններից Ադանայի նահանգ եկած մոտ 20-25 հազար հայերի մեծ մասը (մոտ 10000)³³:

Ըստ Հ. Շահպագյանի հաշվարկի՝ Ադանայի գավառում կո-

²⁸ Տես Յ. Շահպագեան, «Ինքնապաշտպանությունը Կիլիկեան աղետին մեջ», *Ազատամարտ*, օրթերթ (Կ.Պոլիս), 1910, 2/15 ապրիլ, №249: Հետագայում այս տվյալներն օգտագործել է Յ. Թերզյանը և այլ հեղինակներ (տես Թերզյան, *Կիլիկիոյ աղետը*, 137, տես նաև Եղիայեան, *Առանայի Հայոց պատմութիւն*, 232):

²⁹ Տես Շահպագեան, «Ինքնապաշտպանությունը Կիլիկեան աղետին մեջ»:

³⁰ Տես Թերզյան, *Կիլիկիոյ աղետը*, 137:

³¹ Տես Erminio, «Ադանայի ջարդերը», *Հորիզոն*, 1910, № 64:

³² Տես Erminio, «Ադանայի ջարդերը», *Հորիզոն*, 1910, № 73:

³³ Տես Պապիկեան, *Առանայի եղեռնը*, 18:

տորածներին զոհ էր գնացել 8147 հայ, որից մոտ 3500-ը պանդուխտներ: Հեղինակը նաև հաղորդում է, որ Ադանայի նահանգի այլ շրջաններում զոհվել է 10293 հայ, ծանոթագրության մեջ արձանագրելով, որ սպանվածների ճշող մեծամասնությունը պանդուխտներ էին. «Տաճկաքնակ գիողերը և ուրիշ տեղերը սպաննուած հայ պանդուխտները կորսուած են 254 գիողերու մէջ...: Այս ջարդուածները բոլոր մշակներ և նուազ մասով արուեստարներ են. Հաճընցի, Խարբերդցի, Կասպանցի, Ֆրնուցցի, Կարնեցի, Էվերեկցի, Եերե-պագանցի, Աստիոքցի, Կեսալուր-Տաղցի, Կեմերեկցի, Սվազցի, Ատիամանցի, Պէսնիցի, Մալաթիացի, Սղերդցի, Ուրֆացի, Մուշցի, Ալպիստանցի, Տիվրիկցի, Ուրֆացի ևն»³⁴:

Հայկական պատմագրության մեջ 1909 թ. կոտորածներին զոհ գնացած հայերի թիվն ընդունված է ներկայացնել 25000-30000-ի սահմաններում, նույնիսկ ավել³⁵, ինչը, մեր կարծիքով, չափազանցություն է՝ հիմնված սկզբնաղբյուրների սխալ մեկնաբանման արդյունքների վրա: Այսպես, Ա. Համբարյանը ճշմարտության մոտ է համարում մեր կողմից արդեն հիշատակված Հայոց ազգային վարչության քննիչ մասնախմբի տեղեկությունները, որոնց համաձայն զոհերի թիվը 22512 է, այդ թվում՝ 18839 հայ, 1250 հույն, 850 ասորի և 422 քաղղեացի: Սակայն ուսումնասիրողը պնդում է, որ այս վիճակագրության մեջ հաշվված չեն հայ պանդուխտ-մշակները կամ արտագնաց-գյուղացիները: Ըստ ուսումնասիրողի՝ նրանք չէին գրանցված որևէ տեղ և, հետևաբար, չէին կարող հաշվի առնվել Հայոց ազգային վարչության քննիչ մասնախմբի կողմից: Ուսումնասիրողը քննիչ մասնախմբի տվյալին գումարում է եկվոր համ մշակ զոհերի թիվը՝ 10000-15000՝ հասցնելով կոտորված հայերի թիվը 30000-ի³⁶: Ավելորդ է նշել, որ Հայոց ազգային վարչության քննիչ մասնախմբի հաշվարկում արդեն իսկ ներառված են պան-

³⁴ Շահպագեան, «Ինքնապաշտպանությունը Կիլիկեան աղէտին մէջ»:

³⁵ Տես մասնավորապես Համբարյան Ա.Ս., «Կիլիկիայի 1909 թ. հայկական կոտորածները», Պատմա-քանասիրական հանդես (Երևան), 1988, №4, 24-25, Ռուբեն Գասպարյան, Կիլիկիահայությունը 20-րդ դարի սկզբին (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ին-տ, Հայագիտակ, 1999 թ), 43-46, Kévorkian, La Cilicie (1909-1921), 101:

³⁶ Տես Համբարյան Ա.Ս., «Կիլիկիայի 1909 թ. հայկական կոտորածները», 25:

դուխտ մշակները, ինչը երևում է վիճակագրության բացվածքը քննելու միջոցով:

Մեկ այլ հայ ուսումնասիրող՝ Ա. Բաբլումյանը, կիլիկյան կոտորածների արդյունքում սպանված հայերի թիվը հաշվում է 30000-ից ավել, որից 18627-ը՝ միայն Ադանայում և շրջակա բնակավայրերում (ըստ երևույթին, նկատի է առնված զուտ Ադանայի գավառի տարածքը), 10000-ից ավելի՝ այլ բնակավայրերում³⁷: Մենք արդեն ցույց ենք տվել, որ ըստ սկզբնաղբյուրների, 18000-19000 զոհերի թիվը վերաբերվում է ոչ թե զուտ Ադանայի գավառին, այլ Ադանայի նահանգին ամբողջությամբ:

Հակառակ զոհերի թվաքանակի վերաբերյալ օսմանյան և հայկական աղբյուրների կողմից հաղորդվող տվյալների միջև առկա մեծ տարբերությանը՝ կոտորածներից առավելապես տուժած Ադանայի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ կոտորածներից առաջ և հետո օսմանյան և հայկական վիճակագրությունների համեմատությունը վկայում է այն մասին, որ կոտորածները չեն հանգեցրել նշված տարածքում հայկական ներկայության շոշափելի նվազմանը:

Այսպես, 1906/07 թթ. և 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Ադանայի նահանգի հայ բնակչությունը նշված ժամանակաշրջանում աճել է շուրջ 5%-ով, ընդ որում՝ ջարդերից առավել տուժած Ադանայի գավառի բնակչությունը՝ շուրջ 8%-ով: Ջերել Բերեբեթի գավառում, որտեղ, ըստ հայկական տվյալների, կոտորածի զոհերի թիվը մոտ 6000 էր, այսինքն՝ օսմանյան վիճակագրության կողմից գրանցված հայ բնակչության մոտ կեսը, 1907-ից առ 1914 թվականներն ընկած ժամանակաշրջանում բնակչությունը նվազել է մոտ 1%-ով: Օսմանյան վիճակագրությունը հայերի ներկայության առավել մեծ նվազումն արձանագրել է Մերսինի գավառում. 1914 թ-ին, 1907-ի համեմատ, այնտեղ հայ բնակչությունը պակասել է 1127 շնչով կամ մոտ 21%-ով (տես Աղյուսակ 4):

³⁷ Տես Արփինե Բաբլումյան, «1909թ. Ադանայի և Հալեպի վիլայեթներում տեղի ունեցած կոտորածների ժողովրդագրական հետևանքները», Տեղասպանագիտական հանդես (Երևան), 2013, 1(1), 17:

Աղյուսակ 4. Ադանայի նահանգի հայ բնակչության թիվն ըստ օսմանյան կառավարության 1906/7 և 1914 թթ. վիճակագրական տվյալների

№	Վարչական միավոր	1906/07 (շունչ) ³⁸	1914 (շունչ) ³⁹	Հավելած / նվազում, %
1	Ադանայի գավառ	16325	17738	+ 7.9
2	Մերսինի գավառ	5391	4264	- 20.9
3	Ջերեզ Բերեքերի գավառ	14132	13920	- 0.9
4	Կոզանի գավառ	18854	21556	+14.3
	Ընդամենը Ադանայի նահանգ	54702	57478	+5

Հայկական եկեղեցական-թեմական աղբյուրների հիման վրա կազմված 1902 թ. (Մ. Օրմանյան) և 1913 թ. («Մշակ») վերաբերող վիճակագրական տվյալների համեմատությունը (տես Աղյուսակ 5) ցույց է տալիս, որ նշված ժամանակահատվածում Ադանայի նահանգի հայ բնակչությունը աճել է մոտ 39%-ով, ընդ որում՝ ջարդերից առավել տուժած Ադանայի թեմի տարածքի հայ բնակչությունը՝ մոտ 47%-ով:

Բացի դրանից, ինչպես արդեն նշել էինք՝ XIX դարի վերջերին – XX դարի սկզբներին կիլիկիահայության թվաքանակի աճ է արձանագրվել նաև Գրիգոր Զոհրայի կողմից՝ Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի՝ 1882 և 1912 թվականներին վերաբերող վիճակագրությունների համեմատության արդյունքում. ըստ արևմտահայ գործչի՝ նշված ժամանակաշրջանում Կիլիկիայի հայ բնակչության թվաքանակն աճել է մոտ 7%-ով՝ 380000-ից հասնելով 407000-ի⁴⁰:

³⁸ Կաթոլիկ և բողոքական հայերը ներառյալ (տես Karpat, *Ottoman population 1830-1914*, 162):

³⁹ Կաթոլիկ և բողոքական հայերը ներառյալ (նույն տեղում, 172):

⁴⁰ Stéu Léart, *La Question Arménienne à la Lumière des Documents*, 62:

Աղյուսակ 5. Ադանայի նահանգի հայ բնակչության թիվն ըստ 1902 թ. և 1913 թ. հայկական եկեղեցական-թեմական աղբյուրների հիման վրա կազմված վիճակագրության

№	Վարչական միավոր	1902 Օրմանյան (շունչ) ⁴¹	1913 «Մշակ» (շունչ) ⁴²	Հավելած / նվազում, %
1	Ադանայի թեմ (Ադանայի և Մերսինի գավառներ, Ջերեզ-Բերեքերի գավառի Օսմանիեի, Բախսեզի և Իվահիեի գավառակներ)	37900	55603	+46.7
2	Փայասի թեմ (Ջերեզ-Բերեքերի գավառի Դորթ-Յուլի (Էրզինը ներառյալ) և Հասսայի գավառակներ)	11000	13050	+18.6
3	Սսի և Հաճընի թեմեր (Կոզանի գավառ)	30700	42673	+39
	Ընդամենը Ադանայի նահանգ	79600	111326	+39.8

1909 թ. կոտորածներից առաջ և հետո առանձին հայաբնակ բնակավայրերի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ վիճակագրությունների բաղդատությունը ևս վկայում է այն մասին, որ ջարդերից առավել տուժած Ադանայի նահանգի հայ բնակչության ժողովրդագրական դինամիկայի մեջ էական բացասական միտում չի արձանագրվել՝ հայ բնակչության կորուստը ջարդին հաջորդած տարիներին վերականգնվել է, և նույնիսկ հայերի թվաքանակի աճ է գրանցվել:

Այսպես, ըստ 1908 թ. օսմանյան վիճակագրության՝ Ադանայի

⁴¹ Կաթոլիկ և բողոքական հայերը ներառյալ (տես Malachia Ormanian, *The Church of Armenia: her history, doctrine, rule, discipline, liturgy, literature, and existing condition* (London, A. R. Mowbray & Co., LTD., 1912), 241, տվյալների բաշխումն ըստ թեմերի մեր կողմից):

⁴² Տես «Հայերը Կիլիկիայում», *Մշակ* (Թիֆլիս), 1913, 31 հունիսի, №166, 2 (տվյալների բաշխումն ըստ թեմերի՝ մեր կողմից):

գավառի հայ բնակչության թվաքանակը 19702 էր, որից 17844-ը՝ Ադանա քաղաքում բնակվող հայերն էին⁴³:

Ադանայի կոտորածների հետևանքով այրիացած հայ կանանց օգնելու նպատակով ստեղծված Այրիախնամ հանձնաժողովի քննիչ-պատվիրակ Ժակ Սայապալյանի 1911-12 թթ. պատրաստած տեղեկագրի տվյալներով՝ Ադանայի գավառի հայ բնակչության թվաքանակը 1909 թ.՝ 21850, 1912 թ.՝ 20855 էր, այսինքն, երեք տարում հայ բնակչության թիվը նվազել էր 995-ով կամ մոտ 4.5%-ով, ընդ որում նվազումը վերաբերվում էր Ադանայի գավառի հայաբնակ գյուղերի բնակչությանը, քաղաքի հայ բնակչության թիվը մնացել էր անփոփոխ⁴⁴:

Ֆրանսահայ ուսումնասիրողներ Ռ. Գևորգյանը և Փ. Փարուջյանը, որպես աղբյուր նշելով Կիլիկիայի կաթողիկոսության տվյալների հիման վրա կազմված վիճակագրություն (պահվում է Փարիզի Նուբարյան գրադարանում), 1913-ին Ադանայի գավառի հայ բնակչության թիվը հաշվում են 27990 շունչ, այդ թվում՝ Ադանա քաղաքում՝ 26430⁴⁵ (տե՛ս նաև Աղյուսակ 6):

Աղյուսակ 6. Ադանայի գավառի հայաբնակ բնակավայրերի հայ բնակչության թվաքանակը 1908 -1914 թթ. ըստ տարբեր վիճակագրությունների

	Բնակավայր	1908 Սերովբյան	1911 Սայապալյան		1914, Գևորգյան-Փարուջյան
			1909 թ.	1911 թ.	
1	Ադանա քաղաք	17844	20000	20000	26430

⁴³ Տե՛ս 1904-09 թթ. Ադանայի թեմի առաջնորդ Մուշեղ եպիսկոպոս Սերովբյանի «Հովիին խրատները» գրքին կից զետեղված վիճակագրությունը, որը կրում է «Ատանայի թեմական քաղաքներու և գիւղերու հայ բնակչութիւնը ըստ նոր մարդահամարի» վերնագիրը (Մուշեղ եպիսկոպոս Սերովբեան, Հովիին խրատները ողորմած Ատանայի ու ամբողջ թեմական ժողովուրդին (Կ.Պոլիս, տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1908), 171-176):

⁴⁴ Տե՛ս Տեղեկագիր այրիախնամ Յանձնաժողովի, 78-83:

⁴⁵ Տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman a la veille du Genocide*, 267-271:

2	Հայ-գյուղ	190	- ⁴⁶	-	190
3	Արդոլու	340	500	150	340
4	Ինջիրլիկ	250	400	150	250
5	Մսիս	500	400	50	480
6	Շեյխ Մուրադ	160	300	300	300
7	Ջեյհան (Համիդիե)	418	250	205	-
	Ընդամենը	19702	21850	20855	27990

Աղյուսակ 6-ում ներկայացված օսմանյան և հայկական տարբեր վիճակագրությունները բովանդակային քննության ենք ենթարկելու աշխատանքի՝ Ադանայի գավառի հայ բնակչության թվաքանակին նվիրված բաժնում. այստեղ ընդամենն անհրաժեշտ ենք գտնում արձանագրել, որ մենք որևէ հիմքեր չունենք կասկածի տակ առնելու՝ անգամ 1909 թ. եղեռնից առավել տուժած Ադանայի նահանգի Ադանայի և Ջերեզ-Բերեբեթ գավառներում հայ բնակչության թվաքանակի համեմատաբար արագ վերականգնման և նույնիսկ որոշակի աճի մասին և՛ օսմանյան, և՛ հայկական վիճակագրություններում արտացոլված իրողությունը, որը կարելի է բացատրել հետևյալ հիմնական գործոններով.

1. Ըստ սկզբնաղբյուրների առավել արժանահավատ տվյալների՝ 1909 թ. Ադանայի կոտորածներին անմիջականորեն զոհ է գնացել շուրջ 15000-18000 հայ, որոնցից առնվազն մեկ երրորդը՝ 5000-7000 շունչ, իսկ որոշ, մեր կարծիքով ավելի իրականությանը մոտ տվյալներով՝ կեսը կամ ավելին՝ 8000-10000 շունչ, պանդուխտներ էին: Այսինքն, կոտորածների մարդկային կորուստների ծանրությունը հավասարապես քաշխվել է ինչպես կիլիկիահայության, այնպես էլ Արևմտյան

⁴⁶ Հայ-գյուղը (Գյավուբքոյ) Ադանա քաղաքի արվարձաններից էր, ինչի պատճառով Ժ. Սայապալյանը հայերի թիվը հաշվում է Ադանա քաղաքի հայ բնակչության թվաքանակի մեջ:

Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության այլ շրջաններից Կիլիկիա եկած հայերի վրա:

2. Կոտորածներից հետո Ադանան և Դաշտային Կիլիկիայի այլ շրջանները համեմատաբար արագ վերականգնեցին ենթակառուցների (Բեռլին-Բաղդադ երկաթգիծ), արդյունաբերության, առևտրի և գյուղատնտեսության տարբեր ճյուղերում խոշոր օտար ներդրումներով պայմանավորված տնտեսական զարգացման բնականոն ընթացքը⁴⁷, ինչը հանգեցրեց նրան, որ ջարդերից առավելապես տուժած Ադանա քաղաքի և գավառի հայ բնակչության կորուստը արագ լրացվեց հայ պանդուխտների նոր ներհոսքի միջոցով: Ինչպես արդեն նշել էինք՝ Այրիախնամ հանձնաժողովի քննիչ պատվիրակ Ժակ Սայապալյանն իր 1911-12 թթ. պատրաստած տեղեկագրում արձանագրում էր, որ Ադանա քաղաքի հայ բնակչությունը 20000 էր, այսինքն մոտավորապես նույնքան, որքան նախքան կոտորածները⁴⁸: 1913-14 թթ. հայկական տվյալներով Ադանա քաղաքն ուներ 26430 հայ բնակչություն⁴⁹: Դրսից եկածներով մասամբ վերականգնվել է նաև Ջերե-Բերեքթի գավառի վարչական կենտրոն՝ Օսմանիեի հայ բնակչությունը, որը նախքան 1909 թ. ջարդը 150 տուն էր, ջարդից անմիջապես հետո՝ 30, իսկ 1912 թ.՝ 100 տուն⁵⁰: Ըստ 1913-14 թթ. տվյալների՝ Օսմանիեի հայ բնակչության թվաքանակը 720 էր⁵¹:
3. Շնորհիվ ինքնապաշտպանության՝ կոտորածներից խուսափեցին հոծ հայ բնակչություն ունեցող հայաբնակ բնակավայրերից և շրջաններից մի քանիսը, այդ թվում՝ Սիսը, Հաճընը, Կարս-Բազարը, Չորք-Մարգապանը:

⁴⁷ Տե՛ս «Տնտեսական շարժում Ատանայի գավառին մեջ. 1910-1911», *Ժամանակ, ժողովրդական օրաթերթ* (Կ.Պոլիս), 1911, մարտ 25 (ապրիլ 7), թիվ 752, 1-2:

⁴⁸ Տե՛ս *Տեղեկագիր այրիախնամ Յանձնաժողովի*, 80:

⁴⁹ Տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman a la veille du Genocide*, 267:

⁵⁰ Տե՛ս *Տեղեկագիր այրիախնամ Յանձնաժողովի*, 61:

⁵¹ Տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman*, 301:

Հատկապես վերջինում հասցրեցին ապաստան գտնել և մահից փրկվել ոչ միայն շրջակա Յոզերլի և Օճագլը գյուղերի հայերը, այլ նաև հարևան Բախսեի գավառակի հայաբնակ որոշ գյուղերի բնակիչներ⁵²: Նրանցից շատերը ջարդերից հետո անվտանգության նկատառումներից ելնելով գերադասեցին իրենց ընտանիքներով մնալ Չորք-Մարգապանում՝ այցելելով իրենց հայրենի բնակավայրերը միայն գյուղատնտեսական աշխատանքներ իրականացնելու համար: Այսինքն, տեղի ունեցավ հայ բնակչության ներքին տեղաշարժ Ջերե-Բերեքթի գավառի մի գավառակից մյուսը, համապատասխանաբար՝ գավառի ընդհանուր հայ բնակչության թվաքանակը մնաց գրեթե անփոփոխ: Նույնը տեղի ունեցավ Ադանայի գավառի հայաբնակ գյուղերի հայ բնակչության պարագայում. կոտորածից փրկվածներից շատերը գերադասեցին ընտանիքներով տեղափոխվել Ադանա քաղաք՝ այցելելով իրենց հայրենի բնակավայրեր գյուղատնտեսական աշխատանքների ժամանակաշրջանին⁵³:

Բացի վերոնշյալ գործոններից, 1909 թ. ջարդերի ընթացքում հայ բնակչության կորուստների՝ օսմանյան և հայկական վիճակագրություններում չարտացոլվելը՝ պայմանավորված է նաև օսմանյան և հայկական վիճակագրական համակարգերի հիմքում ընկած խնդրով՝ դրանց կողմից հայ բնակչության ընդհանուր համակարգային թերհաշվառման հանգամանքով և դրանից բխող՝ հայ բնակչության գրանցված և իրական թվաքանակի միջև տարբերությամբ:

Այսպես, դեպքերին ժամանակակից քաջատեղյակ հեղինակներից Հ. Թերզյանը վկայում է, որ նախքան 1909-ի կոտորածները

⁵² Չորք-Մարգապանում էին ապաստանել, մասնավորապես, Բախսեի գավառակի Հասանբեյլի, Յանըկ Դեյիրմեն, Սավրանլը, Գըզըլաճ բնակավայրերի հայերի մի մասը (տե՛ս Ermínio, «Ադանայի ջարդերը», *Հորիզոն*, 1910, № 66, տե՛ս նաև Յ.Տ. Մելքոնեան, «Գառառական կենսք. Աղէտի վայրէ՛ս», *Ազատամարտ, օրաթերթ* (Կ.Պոլիս), 1909, նոյեմբեր 8/22, 3»):

⁵³ Տե՛ս *Տեղեկագիր այրիախնամ Յանձնաժողովի*, 78-79:

Ադանա քաղաքի փաստացի հայ բնակչության թիվը մոտ 30000 էր (ներառյալ եկվոր պանդուխտները): Հեղինակը միաժամանակ հաղորդում է, որ համաձայն 1908 թ. օսմանյան պաշտոնական մարդահամարի տվյալների, արձանագրված հայերի թիվը 17844 էր⁵⁴:

Ջարդերից հետո հայ բնակչության վիճակագրական աճի երևույթը արձանագրվել է այլ հայաբնակ վայրերում ևս: Այսպես, Կ.Պոլսում հրատարակվող «Ժամանակ» թերթի խմբագիր Միսաք Գոչունյանը 1912 թ. դեկտեմբերի 16 (29)-ի «Հայերը փոքրամասնություն են միթե» խմբագրականում պատմում է մի ուշագրավ դեպքի մասին, որը տեղի է ունցել Համիդյան կոտորածներից հետո Ուրֆայում: Ըստ լրագրողի՝ «Երբ Եդեսիայի ջարդը պատահեցաւ (1895 թ. հոկտեմբեր - Ռ.Թ.), 4000-է աւելի հայեր զոհուեցան այդ անողորմ մարդագոհին: Տեղական իշխանութիւնը ջարդէն ետք հասկնալու համար, թէ որքան հայ պակասած է Եդեսիայէն, հայոց վիճակագրութիւնը ըրաւ և, զարմանալի բան, այդչափ հայ ջարդուելով հանդերձ, ոչ միայն չէր նուազել հայոց թիւը, այլև 5000-ի չափ ալ աւելցած էր»⁵⁵:

Հիմք ընդունելով վերոնշյալը՝ կարելի է փաստել, որ Ադանա քաղաքի և կոտորածներից տուժած այլ հայաբնակ բնակավայրերի մշտական հայ բնակչության իրական թիվը նախքան 1909 թ. եղել է գրանցված թվից բարձր, յուրաքանչյուր ընտանիքում եղել են չհաշվառված անձիք, ինչը հնարավորություն է տվել 1909 թ. հետո հաշվառումների ընթացքում վիճակագրություն հավաքող պաշտոնյաներին զոհվածների փոխարեն գրանցել նախկինում չհաշվառված անձանց՝ դրանով անփոփոխ ցույց տալով բնակչության թիվը և ապահովելով տվյալ ընտանիքից գանձվող պետական հարկերի և տուրքերի շարունակական վճարումը:

⁵⁴ Տե՛ս Յ. Թերզեան, *Ատանայի կեանքը* (Կ.Պոլիս, 1909), 7:

⁵⁵ Տե՛ս Քասիմ (Միսաք Գոչունյան), *Օրումն մտածումներ (1908-1913)* (Իսթանպուլ, «Ժամանակ», 2014), 434: Հեղինակը հավելում էր, որ «երևոյթը նոյնն է ամէն նահանգի համար ալ» և մատնանշում դրա պատճառը. «Հասարակ ժողովուրդը, վախենալով որ այս վիճակագրութեան տակէն զինուորագրութեան եւ կամ պետական տուրքերու նոր բաշխում մը երեսն պիտի ելլէ, խոյս կու տար արձանագրուելէ» (նույն տեղում, 435):

V. Կիլիկիահայության թվաքանակի հաշվարկի մեթոդաբանությունը

Կիլիկիահայության թվաքանակի՝ մեր հաշվարկն իրականացվում է 1915-ի դրությամբ Կիլիկիայի տարածքում գոյություն ունեցող օսմանյան վարչատարածքային միավորների՝ գավառակ (կազա) -գավառ (սանջակ) -նահանգ (վիլայեթ) հաջորդականությամբ, հետևյալ մեթոդաբանության կիրառմամբ.

1. Մեր կողմից առանձնացվում և համադրման սկզբունքով ներկայացվում են տվյալ վարչատարածքային միավորի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ 1915-ին ժամանակագրական առումով առավել մոտ կանգնած ութ սկզբնաղբյուրների վիճակագրական տվյալները (Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարան - Կիլիկիո Կաթողիկոսարանի՝ 1895, 1902 և 1912 թթ. կազմած վիճակագրություններ, «Մշակի» խմբագիր Հ. Առաքելյանի կողմից՝ 1910 և 1913 թթ. շրջանառության մեջ դրված վիճակագրություններ, հայ ուսումնասիրող Մ. Ցիցիկյանի՝ 1913 թ. կազմած վիճակագրություն, 1914 թ. օսմանյան վիճակագրություն, ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խմբի կողմից պատրաստած՝ 1914-ին վերաբերող վիճակագրություն):
2. Վերոնշյալ սկզբնաղբյուրների տվյալների հետ մեկտեղ ներգրավվում են տվյալ վարչատարածքային միավորի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տեղեկություններ պարունակող օժանդակ աղբյուրներից (հուշամատյաններ, ցեղասպանությունը վերապրածների վկայություններ, տարբեր ուսումնասիրություններ և այլն) քաղված տվյալներ, այդ թվում՝ ըստ հայաբնակ բնակավայրերի տվյալներ պարունակող վիճակագրություններ: Ըստ անհրաժեշտության՝ վերոնշյալ տվյալների հիման վրա կազմվում են տվյալ վարչատարածքային միավորի տարածքում 1915-ի դրությամբ գոյություն ունեցող հայաբնակ բնակավայրերի հայ բնակչության թվաքանակի համեմատական աղյուսակներ:

3. Վերոնշյալ երկու խումբ տվյալների համադրման և վերլուծության միջոցով կատարվում է տվյալ վարչատարածքային միավորի հայ բնակչության թվաքանակի հաշվարկ՝ առավել հավաստի և ժամանակագրական առումով 1915-ին առավել մոտ կանգնած մի քանի աղբյուրների տվյալներից միջին թիվ հանելու, որևէ սկզբնաղբյուրի տվյալն առավել հավաստի՝ իրականությանը մոտ ճանաչելու և այլ մեթոդներով (այն դեպքում, երբ մեր հաշվարկի արդյունքում ստացված թիվը կոոր չէ, մենք այն կլորացնում ենք մինչև մոտակա տասնյակը):

Կիլիկիահայության թվաքանակի հաշվարկի մեջ ներառել ենք Օսմանյան կայսրության Ադանայի նահանգը՝ իր Ադանայի, Կոզանի (Սիս), Ջերեկ-Բերեքեթի և Մերսինի գավառներով և դրանց կազմի մեջ մտնող գավառակներով (տարածությունը՝ մոտ 30000 քառ. կմ)¹, Մարաշի գավառը՝ Մարաշի, Ջեյթունի, Ալբիստանի, Գյոքսունի (Կոկիսոն) և Բազարջըղի գավառակներով (տարածությունը՝ մոտ 18400 քառ. կմ), Հալեպի նահանգի Այնթապի գավառը՝ Այնթապի, Քիլիսի և Հոռմկլայի գավառակներով (մոտ 7000 քառ. կմ տարածություն), ինչպես նաև Հալեպի նահանգի Հալեպի գավառի Աստիոքի, Ջիսր-ի Շուդուրի, Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի գավառակները (մոտ 4200 քառ. կմ տարածություն, ընդամենը մոտ 59600 քառ. կմ տարածություն)²:

Կիլիկիահայության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ հաղորդող՝ մեր կողմից առանձնացված ութ վիճակագրական սկզբնաղբյուրներն են.

1. «Վիճակագրութիւն Կիլիկիոյ Հայոց» վերնագիրը կրող

¹ Բացառությամբ արևմուտքում ընկած, սակավ հայ բնակչություն ունեցող Իչելի գավառը: Ըստ տարբեր աղբյուրների՝ այնտեղ ապրում էր 400-600 հայ (տես Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman*, 59, 287, Karayan, *Armenians in Ottoman Turkey*, 1914, 111-112):

² Տես նաև աշխատանքի «Կիլիկիայի տարածքի օսմանյան վարչական և հայկական եկեղեցական-թեմական բաժանումները (XIX դարի երկրորդ կես - 1914 թ.)» բաժինը:

վիճակագրությունը: Հրատարակվել է Մայր Աթոռի պաշտոնական «Արարատ» ամսագրի 1896 թ. հունվարի համարում³: Հայ բնակչության թվաքանակը տրված է ըստ Կիլիկիո կաթողիկոսության թեմական բաժանման՝ համագումար աղյուսակի տեսքով: Պարունակում է տվյալներ կաթողիկոսության ենթակայության տակ գտնվող յուրաքանչյուր թեմում հայ ընտանիքների թվաքանակի վերաբերյալ: Վիճակագրության վերջում տրվում է անձանց թիվը՝ մեկ տան վրա հինգ անձ հաշվարկով: Տեղեկություններ վիճակագրության պատրաստման հանգամանքների վերաբերյալ աղբյուրը չի պարունակում. կարելի է ենթադրել, որ վիճակագրությունը պատրաստվել է Կիլիկիո Հայոց կաթողիկոսարանի կողմից հրատարակմանը նախորդող տարում՝ 1895-ին:

2. Մաղաթիա արք. Օրմանյանի՝ «Հայոց եկեղեցին» (1910 թ.) աշխատության հավելվածում ներկայացված վիճակագրությունը: Հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները բաշխված են ըստ Կիլիկիո կաթողիկոսության թեմական բաժանման, տրվում են առանձին՝ առաքելական, կաթոլիկ և բողոքական հայերի թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ⁴: Տեղեկություններ վիճակագրության պատրաստման

³ Տես «Վիճակագրութիւն Կիլիկիոյ Հայոց» *Արարատ, ամսագիր կրօնական-բարոյական, գրականական-պատմական, բանասիրական-մանկավարժական, ազգային և պաշտօնական* (Ս. Էջմիածին), 1896-Ռ-ՅԻԿԻ, տարի ԻԹ, յունուար, համար առաջին, 46:

⁴ Տես Malachia Ormanian, *L'Eglise arménienne, son histoire, sa doctrine, son régime, sa discipline, sa liturgie, sa littérature, son présent* (Paris, editeur: E. Leroux, 1910): 1911 թ. լույս է տեսել ուսումնասիրության հայերեն տարբերակը (տես Մաղաթիա Արք. Օրմանյան, *Հայոց եկեղեցին և իր պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը ու ներկայ կացութիւնը* (Կ.Պոլիս, հրատարակիչը՝ Վ. և Հ. Տէր-Ներսեսեան, 1911)), իսկ 1912 թ.՝ անգլերեն թարգմանությունը (Ormanian, *The Church of Armenia*): Օրմանյանի վիճակագրությունն օգտագործել է Յոհանես Լեփսիուսը ցեղասպանության ընթացքում հայերի կորուստները հաշվարկելու համար (տես Dr. Johannes Lepsius, *Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei* (Potsdam, 1916), 298-303), վիճակագրության՝ Կիլիկիայի վերաբերող բաժինը տեղ է գտել Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարության կողմից 1920 թ. հրատարակված «Հայաստան և

հանգամանքների վերաբերյալ աղբյուրը չի պարունակում: Վիճակագրության՝ առաքելական հայերի վերաբերյալ տվյալներն ամենայն հավանականությամբ հավաքվել են Օրմանյանի պատրիարքության օրոք (1896-1908)⁵ 1906-ից ոչ ուշ⁶: (Մեր նախկին աշխատանքներից մեկում առաջ քաշած ենթադրությամբ՝ վիճակագրությունը կազմվել է 1902-ին Մ. Օրմանյանի կարգադրությամբ կազմակերպված արևմտահայության հաշվառման տվյալների հիման վրա⁶, այդ պատճառով սույն ուսումնասիրության մեջ, որպես Օրմանյանի վիճակագրության պատրաստման թվական, նշում ենք 1902-ը):

3. 1910 թ. վերաբերող «Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչության թուահամարը» վերտառությամբ վիճակագրությունը: Շրջանառության մեջ է դրվել «Մշակ» թերթի խմբագիր Համբարձում Առաքելյանի կողմից՝ 1913 թ. հրատարակված «Թիրքահայ ժողովրդի վիճակագրությունը» ծավալուն ակնարկում⁷: Կիլիկիայի վիճակագրությունը պարունակում է ընդհանուր՝ առանց կրոնական պատկանելության, հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ, որոնք բաշխված են ըստ օսմանյան վարչական բաժանման՝ սանջակների: Տեղեկություններ վիճակագրության ծագման,

Բուրդիստան» տեղեկագրում (տե՛ս *Armenia and Kurdistan, Handbooks Prepared Under the Direction of the Historical Section of the Foreign Office* (London, H. M. Stationery office, 1920), 7): Հաշվարկի համար մենք օգտագործում ենք Մ. Օրմանյանի աշխատության՝ ֆրանսերեն և անգլերեն հրատարակությունների մեջ զետեղված տվյալները (տե՛ս Ormanian, *The Church of Armenia*, 241):

⁵ Մեզ հայտնի առաջին աղբյուրը, որտեղ ներկայացված է Օրմանյանի վիճակագրությունը, բելգիացի դիվանագետ վան դեն Սթեյնի «Ոչ մահմեդական օսմանահպատակների իրավական դրությունը» երկն է, որը լույս է տեսել 1906-ին (տե՛ս van den Steen de Jehay F., *De La Situation Legale des Sujets Ottomans Non-Musulmans* (Bruxelles, Oscar Schepens & Co, 1906), 48-51):

⁶ Տե՛ս Թաթոյան, *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը 1878-1914 թվականներին*, 89-90:

⁷ Տե՛ս Հ. Առաքելյան, «Թիրքահայ ժողովրդի վիճակագրությունը», *Արոր. միամսեայ հանդէս. Ընդհանուր գրական, գիտական-ժողովրդական և խաղաղասիրական*, IV տարի, 1913 թ. դեկտեմբեր, 41-79, Կիլիկիայի հայ բնակչության վիճակագրությունը՝ էջ 73-ում:

դրա պատրաստման հանգամանքների վերաբերյալ Հ. Առաքելյանը չի հաղորդում: Կարելի է ենթադրել, որ այն կազմվել է Կիլիկիո կաթողիկոսարանի և/կամ հայկական եկեղեցական-թեմական այլ վիճակագրական աղբյուրների տվյալների հիման վրա Հ. Առաքելյանի կողմից: Չենք բացառում, որ վիճակագրության նախնական տարբերակում տվյալները բաշխված են եղել ըստ թեմերի, և դրանց վերաբաշխումն ըստ օսմանյան վարչական միավորների կատարել է ինքը՝ «Մշակի» խմբագիրը⁸:

4. 1912 թ. աշնանը Հայկական հարցի վերաբարձման կապակցությամբ՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին կից ստեղծված Ապահովության հանձնաժողով անունով կառույցի պատրաստած վիճակագրությունը: Պարունակում է տվյալներ ընդհանուր՝ առանց կրոնական պատկանելության, հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ: Վիճակագրությունը Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների մասով շրջանառության մեջ է դրվել 1913 թ. սկզբներին, սակայն իր ամբողջ պարունակությամբ՝ Օսմանյան կայսրության, այդ թվում և Կիլիկիայի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներով, հրատարակվել է 1921 թ.⁹: Տվյալները բաշխված են ըստ եկեղեցական-թեմական բաժանման: Արևմտահայության (ներառյալ կիլիկիահայության) թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ պարունակող այս վիճակագրությունը մեր կողմից առանձնացված հայկական վիճակագրություններից միակն է, որի պատրաստումն ու

⁸ Հ. Առաքելյանի տվյալները կիլիկիահայության թվաքանակի սեփական հաշվարկների համար օգտագործել են ուսումնասիրողներ Շ. Թորոսյանը (տե՛ս Թորոսյան, *Կիլիկիայի հայերի ազգային-ազատագրական շարժումները*, 17) և (վերջինիս միջոցով) Գ. Բաղայանը (տե՛ս Բաղայան, «Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի վարչաժողովրդագրական պատկերը», 62):

⁹ Տե՛ս «Բաղդատական վիճակագրություն հայ բնակչության Օսմ. կայսրության մեջ տեղահանություն է առաջ ել վերջ (Պատրաստում 1 Ապրիլ 1921)», *Թեղդիկ, Ամէսուն տարեցոյցը*, ԺԶ տարի, 1922 (Կ.Պոլիս, տպ. Մ.Յովակիմեան, 1922), 261-263): Վիճակագրության կազմման հանգամանքների մասին առավել մանրամասն տե՛ս Թաթոյան, *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը*, 92-95:

չրջանատության մեջ դրվելը պաշտոնապես արտոնվել է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից:

5. 1913 թ. ամռանը «Մշակ» պարբերականում հրատարակված վիճակագրությունը¹⁰: Պարունակում է ընդհանուր՝ առանց կրոնական պատկանելության, կիլիկիահայության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ, որոնք խմբավորված են ըստ օսմանյան վարչական բաժանման՝ գավառների և գավառակների, սակայն ոչ կանոնակարգված կերպով (տվյալները դասավորված և խմբավորված չեն ըստ նահանգների հերթականության, մի դեպքում տրվում է սանջակի, մեկ այլ դեպքում՝ կազայի հայ բնակչությունը): Կարելի է ենթադրել, որ սկզբնապես տվյալները բաշխված են եղել ըստ Կիլիկիո կաթողիկոսարանի եկեղեցական-թեմական բաժանման, և միայն հետագայում են վերախմբավորվել և համապատասխանեցվել օսմանյան վարչատարածքային բաժանմանը, ընդ որում՝ բազմաթիվ սխալներով¹¹: Վիճակագրությունը պարունակող հոդվածը՝ այն կրում է «Հայերը Կիլիկիայում» վերնագիրը, անանուն է. ենթադրում ենք, որ հեղինակը նույն ինքը «Մշակի» խմբագիր Համբարձում Առաքելյանն է: Որպես տվյալների աղբյուր՝ հոդվածագիրը նշում է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը՝ լրոզված ձևակերպմամբ («պատրիարքարանի հաւարած տեղեկությունները»)¹²:

¹⁰ Տե՛ս «Հայերը Կիլիկիայում», 2:

¹¹ Տե՛ս նաև 1913 թ. «Մշակի» վիճակագրության քննությունը առանձին վարչական միավորներին վերաբերող համապատասխան բաժիններում:

¹² «Հայերը Կիլիկիայում», 2: «Մշակի» վիճակագրությունը բավականին ակտիվ շրջանատվել է 1913-14 թթ. հայկական մամուլում (տե՛ս Թեոդիկ, *Ամէսուն տարեցոյցը*, Ը. տարի, 1914 (Կ. Պոլիս, հրատ. եւ տպ. Մ. Յովակիմեան, 1914), 322-323, տե՛ս նաև *Արարատ, պաշտօնական ամսագիր հայրապետական սբոթոյ Ս. Էջմիածնի*, 1915-ՌՅԿԴ, տարի ԽԹ, յունուար, համար Ա., 29)) և, անգամ, օգտագործվել կիլիկիահայության այլ վիճակագրություններ կազմելու համար: Մասնավորապես, «Մշակի» վիճակագրության օգտագործման կնիքն է կրում Մարսելում հրատարակվող «Արմենիա» լրագրի 1913 թ. սեպտեմբերի 10-ի համարում Տիրան-Թորգոմի թղթակցությամբ լույս տեսած Կիլիկիայի թեմերի հայ բնակչության վիճակագրությունը: Համեմատության համար ներկայացնենք երկու վիճակագրություններից քաղված մի

6. Պետերբուրգի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ուսանող Միքայել Յիցիկյանի՝ 1913 թ. կազմած վիճակագրությունը: Վիճակագրությունում տրված է ընդհանուր՝ առանց կրոնական բաժանման, հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ, որոնք բաշխված են ըստ օսմանյան վարչական բաժանման՝ գավառակների¹³: Հեղինակը, հայ ազգաբնակչության տնտեսական վիճակն ու կենցաղը տեղում ուսումնասիրելու նպատակով, 1913 թ. հատուկ ճանապարհորդություն է կատարել Կիլիկիա՝ շրջելով Ադանայի և Հալեպի նահանգների տարածքով. «Փոքր քաղաքներում ու բոլոր այդ գիւղերում, որտեղ աջողեց ինձ լինել, եւ ամենից առաջ հարց ու փորձ եմ արել ...տեղական քահանաներին (վերջիններս գիւղերի ազգաբնակչության քանակի մասին բաւականաչափ ճիշտ տեղեկութիւններ են տւել) ու յետոյ ժողովրդական դպրոցների տեսուչներին և ուսուցիչներին: Մեծ քաղաքներում տեղեկութիւնները տւել են ինձ թեմական առաջնորդներն ու կոնսիստորիաները, որոնք ըստ ստացած տպատրութիւններին, բաւականաչափ տեղեակ էին երևում իրականութեան», - մասնավորապես հաղորդում է

քանի տվյալ. Միս-Կոզակի վիճակ - «Մշակ»՝ 5600, Տիրան-Թորգոմ՝ 10600, Վահկա - «Մշակ»՝ 4948, Տիրան-Թորգոմ՝ 9948, Հաճընի գավառակ - «Մշակ»՝ 26480, Տիրան-Թորգոմ՝ 36480, Օսմանիեյի գավառակ - «Մշակ»՝ 9832, Տիրան-Թորգոմ՝ 14832, Բախչե - «Մշակ»՝ 560, Տիրան-Թորգոմ՝ 1560, Ջեյհան - «Մշակ»՝ 886, Տիրան-Թորգոմ՝ 1886, Բիլիս - «Մշակ»՝ 7966, Տիրան-Թորգոմ՝ 12966 և այլն: Ըստ երևույթին Տիրան-Թորգոմը «Մշակի» տվյալների վրա մեզ անհայտ սկզբունքով, ամենայն հավանականությամբ՝ ըստ սեփական հայեցողության, թվեր է ավելացրել: «Արմենիա»-ի թղթակիցն անգամ կրկնել է տեղանունների գրության մեջ սկզբնաղբյուրի սխալները (օրինակ՝ «Մշակ»՝ «Երգինի-Սանջակ», Տիրան-Թորգոմ՝ «Երկինի վիճակ»՝ Էրգին անվան աղավաղված ձևն է): Նշենք նաև, որ Տիրան-Թորգոմը, որպես իր կողմից ներկայացվող վիճակագրության աղբյուր նշում է ոմս «գերման միսիոնարներ»-ին (տե՛ս Տիրան-Թորգոմ, «Նամակ Թիրքիստան», *Արմենիա, լրագիր ազգային, քաղաքական եւ այլն* (Մարսել), 10 սեպտեմբերի 1913, ԻԹ. տարի, թի 6, 1-2): Տիրան-Թորգոմի ուժեղացված տվյալները, առանց դրանց նկատմամբ քննական մոտեցում ցուցաբերելու, կիլիկիահայության թվաքանակի սեփական հաշվարկի համար օգտագործել է հայ ուսումնասիրող Գեղամ Բաղալյանը (տե՛ս Բաղալյան, «Հայ բնակչությունն Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության մյուս տարածաշրջաններում», 59):

¹³ Տե՛ս Յիցիկեան, «Հայերը Կիլիկիայում», 1106-1109:

հեղինակը¹⁴: Որոշ դեպքերում 1913 թ. «Մշակի» և Մ. Ցիցիկյանի տվյալները նույնական են (տե՛ս առանձին վարչական միավորներին վերաբերվող աշխատանքի համապատասխան բաժինների համեմատական աղյուսակները). ըստ երևույթին, դրանց հիմքում նույն աղբյուրն է ընկած կամ էլ «Մշակի» վիճակագրության կազմողն օգտվել է Մ. Ցիցիկյանի տվյալներից (ուսումնասիրողի անունը հիշատակվում է վիճակագրությունը պարունակող «Մշակի» հոդվածում)¹⁵:

7. 1914 թվականին վերաբերող օսմանյան պաշտոնական վիճակագրությունը: Օսմանյան իշխանությունների կողմից շրջանառության մեջ է դրվել ֆրանսերեն լեզվով 1919 թ. հրատարակված պրակով, որը կրում է «1330 թվականի¹⁶ մարտի 1-ի (1914 թ. մարտի 14) դրությամբ Օսմանյան կայսրությունում բնակչության տարբեր տարրերի թվաքանակը ներկայացնող աղյուսակներ» վերնագիրը¹⁷: Վիճակագրությունը նախատեսված էր ներկայացվելու 1919 թ. հունվարին իր աշխատանքները սկսած Փարիզի հաշտության վեհաժողովի ուշադրությանը և կոչված էր հիմնավորելու, որ քրիստոնյա ժողովուրդները, և դրանցից հատկապես հայերը, Օսմանյան կայսրությունում ու նրա առանձին շրջաններում փոքրամասնություն են կազմել և դրանով իրավունք չունեն հավակնելու Օսմանյան կայսրության տարածքներին:

¹⁴ Նույն տեղում, 1108:

¹⁵ Կարելի է ենթադրել, որ «Մշակի» վիճակագրության հեղինակը Մ. Ցիցիկյանի վիճակագրությունից է վերցրել իր մոտ պակասող տվյալները՝ Կիլիկիայի տարածքի հայ բնակչության ամբողջական վիճակագրական պատկերը ստանալու համար:

¹⁶ Ըստ Օսմանյան կայսրությունում պաշտոնական ընդունված Ռումի օրացույցի (թուրքերեն՝ Rumi takvim), որն օգտագործվում էր 1839-1926 թթ. իսլամական (Hicri) օրացույցին զուգահեռ: Քանի որ Ռումի օրացույցը արևային էր, ապա ժամանակի ընթացքում տարբերությունը դրա և իսլամական տոմարների միջև գնալով մեծանում էր՝ 1910-ական թթ. կազմելով մոտ երկու տարի:

¹⁷ Տե՛ս *Tableaux indiquant le nombre des divers éléments de la population dans l'Empire Ottoman au 1er mars 1330 (14 mars 1914)* (Constantinople, 1919): Տե՛ս նաև Meir Zamir, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919", *Middle Eastern Studies*, Vol. 17, No. 1, Jan., 1981, 89-101, Shaw Stanford J., "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914," *International Journal of Middle East Studies*, 1978, № 9, 336:

1919 թ. ֆրանսերեն պրակի աղյուսակներում տրվում է իսլամադավանների, հույների, հայերի (համագումար՝ առաքելական, կաթոլիկ և բողոքական), ինչպես նաև, համագումար կերպով, այլ տարրերի թվաքանակը: Տվյալները բաշխված են ըստ կազանների¹⁸:

8. ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խմբի կողմից պատրաստած վիճակագրությունը: Տեղեկատու փորձագիտական խումբը (The Inquiry) ստեղծվել էր 1917 թ. սեպտեմբերին՝ ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի հրահանգով: Կառույցի նպատակն էր տվյալներ հավաքել Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո կայանալիք հաշտության բանակցությունների համար: Վիճակագրությունը պատրաստվել է կառույցի փորձագետներից մեկի՝ պրոֆեսոր Դևիդ Մաժիի (David Magie) կողմից, և ամփոփված է 1918 թ. նոյեմբերի 15-ով թվագրվող «Ասիական Թուրքիայի բնակչությունը պատերազմի նախօրյակին» ("Population of Asiatic Turkey at the outbreak of the war") վերնագիրը կրող տեղեկագրում: Ուսումնասիրողի կազմած վիճակագրությունը պարունակում է Օսմանյան կայսրության հիմնական էթնոկրոնական խմբերի (մուսուլմաններ, հույներ, հայեր, հրեաներ, այլ տարրեր) թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ, որոնք բաշխված են ըստ Օսմանյան կայսրության նահանգների և գավառների¹⁹:

¹⁸ Նշված պրակի վիճակագրության մեկ այլ տարբերակ օսմանյան արխիվներից պրակտե և հրատարակել է թուրք ուսումնասիրող Քեմալ Կարպատը: Ուսումնասիրողի հրատարակած ցուցակում տվյալները բաշխված են ըստ կրոնական համայնքների՝ միլեթների, առանձին ներկայացվում են տվյալ վարչական միավորում առաքելական, կաթոլիկ և բողոքական հայերի, ինչպես նաև բոլոր քրիստոնեադավան այլ համայնքների թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները: Սույն աշխատանքում օգտագործում ենք 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության՝ Ք. Կարպատի կողմից հրատարակված տարբերակը (տե՛ս Karpas, *Ottoman population 1830-1914*, 170-189: 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության մասին առավել մանրամասն տե՛ս Թաթոյան, *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը*, 38-39):

¹⁹ ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խմբի վիճակագրության աղյուսակները տե՛ս Zamir, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919", 102-106: Վիճակագրության մասին առավել մանրամասն տե՛ս Ռոբերտ Թաթոյան, «Արևմտահայության թվաքանակի և Արևմտյան Հայաստանի բնակչության էթնիկական կազմի հարցերը Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին (1919-1920 թթ.)»,

Վերոնշյալ ութ սկզբնաղբյուրների տվյալների հետ մենք համադրել ենք նաև ֆրանսահայ ուսումնասիրողներ Ռայմոն (Հարություն) Գևորգյանի և Փոլ (Պոդոս) Փաբուջյանի՝ կիլիկիահայության թվաքանակի հաշվարկը: Ուսումնասիրողները, օգտագործելով Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի հրահանգով 1913 թ. կազմակերպած արևմտահայության հաշվառման տվյալները՝ «1913 թ. վիճակագրոյց» ի լրացված հարցաթերթերը (ձեռնարկը պատմագիտական գրականության մեջ նաև հայտնի է որպես Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1913-1914 թթ. մարդահամար, քանի որ թեմերից Կ. Պոլիս վիճակագրական տվյալներ են ուղարկվել նաև հաջորդ՝ 1914 թվականին), կատարել է Օսմանյան կայսրության՝ նահանգ առ նահանգ հայ բնակչության թվաքանակի հաշվարկ: Ցավոք, ինչպես արդեն նշել էինք, հատկապես Ադանայի ու Հալեպի նահանգների և Մարաշի գավառի՝ 1913 թ. վիճակագրոյցի լրացված հարցաթերթերը մեզ չեն հասել՝ կամ դրանք չեն ուղարկվել Հայոց պատրիարքարան և, մնալով Կիլիկիո կաթողիկոսարանի դիվանում, կորսվել են Հայոց ցեղասպանության տարիներին, կամ էլ, ինչն ավելի հավանական է, Կիլիկիո կաթողիկոսարանը տարբեր խնդիրների պատճառով ի վիճակի չի եղել կազմակերպել հաշվառման գործընթացը: Դրա հետևանքով՝ Ռ. Գևորգյանը և Փ. Փաբուջյանը կիլիկիահայության՝ սեփական հաշվարկում օգտագործում են 1913 թ. «Մշակի» վիճակագրության հիման վրա կազմված և Փարիզի Նուբարյան գրադարանի արխիվում պահվող մի ցուցակ, ինչպես նաև այլ աղբյուրներից քաղված տվյալներ (հեղինակները մասնավորապես նշում են Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի Տեղեկատու դիվանի արխիվը, եկեղեցական-թեմական աղբյուրներ, հայրենակցական միությունների հրատարակություններ-հուշամատյաններ և այլն)²⁰:

Տեղասպանագիտական հանդես, 2016, 4 (1), 67-69:

²⁰ Տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman a la veille du Genocide*: Ադանայի նահանգի տվյալները՝ նույն տեղում, 265-304, Հալեպի (ներառյալ Մարաշ) նահանգի տվյալները՝ էջ 305-352): Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փաբուջյանի հաշվարկի համագումար աղյուսակը տես նաև Kévorkian Raymond, *The Armenian Genocide*, 272-278, Ադանայի և Հալեպի նահանգների տվյալները տես նույն տեղում, 275: Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-1914 թթ. մարդահամարի մասին մանրամասն տես Թաթոյան, *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը*, 95-100:

Մեր կողմից առանձնացված վերոնշյալ սկզբնաղբյուրներից՝ զուտ Կիլիկիո կաթողիկոսության իրավասության տակ գտնվող տարածքի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ են պարունակում «Արարատի» (1895 թ.), Հ. Առաքելյանի (1910 թ.), «Մշակի» (1913 թ.) և Մ. Ցիցիկյանի (1913 թ.) վիճակագրությունները: 1914 թ. օսմանյան պաշտոնական, Մ. Օրմանյանի՝ 1902 թ., Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի-Ապահովության հանձնաժողովի՝ 1912 թ. և ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խմբի՝ 1914 թ. վիճակագրությունները ներկայացնում են ամբողջ Օսմանյան կայսրության, ներառյալ նաև Կիլիկիայի նահանգների հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ:

Կիլիկիահայության՝ ըստ բնակավայրերի բաշխման տվյալներ վերոնշյալ վիճակագրություններից և որևէ մեկը չի պարունակում²¹:

Հայ բնակչության՝ ըստ օսմանյան վարչական բաժանման՝ կազաների (գավառակ) բաշխման տվյալներ է պարունակում 1914 թ. օսմանյան վիճակագրությունը և Մ. Ցիցիկյանի՝ 1913 թ. վիճակագրությունը:

1910 թ. Հ. Առաքելյանի և 1914 թ. ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խմբի վիճակագրություններում հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները տրվում են ըստ օսմանյան վարչական բաժանման՝ սանջակների (գավառ) բաշխմամբ:

Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի՝ 1902 թ., Հայոց պատրիարքարանի-Ապահովության հանձնաժողովի՝ 1912 թ., 1895 թ. «Արարատ»-ի և 1913 թ. «Մշակի» վիճակագրություններում հայ բնակչության թվաքանակը բաշխված է ըստ Կիլիկիո կաթողիկոսության թեմական բաժանման՝ առավել կամ պակաս մանրամասնություններով:

Ըստ կառուցվածքի՝ Կիլիկիայի, Արևմտյան Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության այլ շրջանների հայ բնակչության

²¹ Բացառություն են կազմում Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փաբուջյանի հաշվարկում Կիլիկիայի որոշ հայաբնակ բնակավայրերի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տարբեր աղբյուրներից քաղված տվյալները:

թվաքանակի վերաբերյալ վիճակագրական տվյալները կարելի է բաժանել երեք խմբի.

- զուտ տների (=ընտանիք, ծուխ, տնտեսություն)²² թիվը պարունակող տվյալներ,
- զուտ շնչերի (=անձ, հոգի) թիվը պարունակող տվյալներ,
- և տների, և շնչերի թիվը պարունակող տվյալներ:

Երբ աղբյուրը ներկայացնում է միայն տների թիվը, բնակչության թվաքանակը ստանալու նպատակով անհրաժեշտություն է առաջանում հաշվարկել մեկ տան վրա շնչերի միջին թիվը և բազմապատկել տների ընդհանուր թվին: XIX դ. վերջի - XX դ. սկզբի արևմտահայության ժողովրդագրական հարցերով զբաղվող ուսումնասիրողները որպես Արևմտյան Հայաստանի տարբեր տարածքներում բնակվող մեկ հայ ընտանիքի անդամների միջին թիվ ընդունել են 5, 6, 7, 8 կամ ավել: Կարծում ենք, որ Կիլիկիայի հայ բնակչության, հատկապես՝ Դաշտային Կիլիկիայի, ինչպես նաև քաղաքաբնակ կիլիկիահայերի պարագայում միանգամայն արդարացված է, ինչպես նաև տարբեր, իրարից անկախ աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից է ըխում, որպես մեկ ընտանիքի անդամների միջին թիվ ընդունել 5-ը²³:

²² Ուշ միջնադարի և նոր շրջանի Հայաստանի պատմական ժողովրդագրությամբ զբաղվող մասնագետների շրջանում ընդունված է տարբերակել «ընտանիք» և «տուն» («ծուխ») հասկացությունները՝ այն հիմնավորմամբ, որ նահապետական նիստուկացի պայմաններում մեկ տան (ծխի) մեջ կարող էին բնակվել մի քանի ընտանիքներ: Դրան համապատասխան՝ տարբերակվում է մեկ ընտանիքին և ծխին ընկնող անդամների միջին թիվը («միջին մեծության գործակից»): Այսպես, օրինակ, ըստ հայ ուսումնասիրող Մ. Մալխասյանի՝ XVII դ. առաջին կեսին Հայաստանի տարածքում բնակվող հայ ընտանիքի և ծխի (տան) միջին մեծության գործակիցները համապատասխանաբար 7 և 10 էին (տես Միքայել Մալխասյան, *Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում 16-րդ դարում - 17-րդ դարի առաջին կեսին* (Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2020), 120): Ցավոք, կիլիկիահայության թվաքանակի վերաբերյալ մեզ հասու վիճակագրությունները բավարար հիմք չեն տալիս «ընտանիք» և «ծուխ» հասկացությունները տարբերակելու և, համապատասխանաբար, տարբեր գործակիցներ կիրառելու համար: Դրա հետ մեկտեղ, արևմտահայությանը (ներառյալ կիլիկիահայությանը) վերաբերվող XIX դ. վերջերի - XX դ. սկզբների վիճակագրական սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրության արդյունքում մենք առավել հավանական ենք կարծելու, որ հատկապես խոշոր բնակավայրերին (գյուղաքաղաք, քաղաք) վերաբերող տվյալների պարագայում, որպես «տուն» առավելապես նկատի է առնված ոչ թե ծուխը, այլ ընտանիքը:

²³ Այսպես, մեզ հասու է Աստիոքի (Ասթաքիա) եպիսկոպոսական վիճակի

Դրա հետ մեկտեղ, աղբյուրները վկայում են, որ Լեոնային Կիլիկիայի տարածքի, հատկապես՝ Հաճընի, Ջեյթունի և հարակից շրջանների հայկական ընտանիքների անդամների միջին թիվը ավելի բարձր էր՝ 6-8 շունչ²⁴:

առաջնորդ Մովսես վարդապետ Ոսկերիցյանի կողմից 1911 թ. պատրաստված վիճակագրությունը, որտեղ ներկայացված են թեմի հայաբնակ բնակավայրերի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ՝ բաշխված ըստ տների և անձերի: Համաձայն Մ. Ոսկերիցյանի վիճակագրության՝ Սվեդիո (Մուսա լեռ) վեց հայաբնակ բնակավայրերում կար 1338 տուն, 6283 շունչ հայ բնակչություն, այսինքն՝ մեկ տան անդամների միջին թիվը 4.7 էր, Լավոդիկեի, Աստիոքի և Ջիսր-ի Շուղորի (-Քեսար) 26 հայաբնակ բնակավայրերում կար 3011 տուն, 15077 շունչ հայ բնակչություն, այսինքն՝ նշված շրջանների հայ ընտանիքի միջին մեծության գործակիցը 5 է (տես *Յուզամատեան Մուսա լեռան*, խմբ. Մարտիրոս Անդրեասի Գուշագճեան, Պոլոս Մատուռեան (Պէյրոթ, տպ. Ատլաս, 1970), 850):

²⁴ Տես օրինակ 1909 թ. Ադանայի ջարդի հետևանքով ամուսիններ կորցրած կանանց օգնելու նպատակով Այրիախնամ հանձնաժողովի պատվիրակ-տեսուչ Ժակ Սայապալյանի վկայությունը, որը 1911-1912 թթ. Կիլիկիա տեսչական այցով շրջագայության արդյունքում պատրաստած տեղեկագրում ներկայացնելով Հաճըն քաղաքի հայ բնակչության թիվն ըստ տների, պարզաբանում է, որ Կիլիկիայում բնակչությունը ընդհանրապես տուն գլուխ 5 հոգի է հաշվվում, սակայն Հաճընի համար միջինը առնվազն 7 պետք է հաշվել (տես *Տեղեկագիր այրիախնամ Բանձնաժողովի* 49):

VI. Կիլիկիահայության թվաքանակի հաշվարկ ըստ առանձին վարչատարածքային միավորների

1. Ադանայի նահանգի Ադանայի գավառ

Ադանայի նահանգի Ադանայի գավառի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ մեր կողմից առանձնացված վիճակագրական սկզբնաղբյուրների տվյալներն են (տես նաև Աղյուսակ 7).

1. 1895 թ. Կիլիկիո կաթողիկոսարանի վիճակագրություն՝ 3800 տուն, 19000 շունչ, այդ թվում Ադանա քաղաքն իր գյուղերով՝ 3600 տուն, 18000 շունչ, Մսիս՝ 200 տուն, 1000 շունչ¹:
2. 1902 թ. Մ. Օրմանյանի վիճակագրություն՝ 37900 շունչ, այդ թվում՝ 2000 կաթոլիկ և 900 բողոքական հայ (ներառյալ Մերսինի գավառի (Մերսին, Տարսոն) և Ջերեզ-Բերեքթեթի գավառի Օսմանիեի, Բախչեի և Իսլահիեի գավառակների հայ բնակչությունը)²:
3. 1910 թ. Հ. Առաքելյանի վիճակագրություն՝ 25000 շունչ (այլ մանրամասնություններ չի հաղորդվում)³:
4. 1912 թ. Հայոց պատրիարքարանի-Ապահովության հանձ-

նաժողովի վիճակագրություն՝ 79000 շունչ (ներառյալ Ադանայի նահանգի Մերսինի (Մերսին, Տարսոն) և Ջերեզ-Բերեքթեթի (Դորթ-Յոլ և Օսմանիե) գավառների հայ բնակչությունը)⁴:

5. 1913 թ. «Մշակի» վիճակագրություն՝ 24121 շունչ, այդ թվում՝ Ադանա քաղաք և գավառակի գյուղեր՝ 23235, Ջեյհանի (Համիդիե) գավառակ՝ 886⁵:
6. 1913 թ. Մ. Ցիցիկյանի վիճակագրություն՝ 32450 շունչ, այդ թվում՝ Ադանայի գավառակ՝ 32350, Ջեյհան՝ 100⁶:
7. 1914 թ. օսմանյան վիճակագրություն՝ 17738 շունչ, որից 16850-ը՝ Ադանա քաղաքում և Ադանայի գավառակի հայաբնակ բնակավայրերում, 888-ը՝ Ջեյհան (Համիդիե), Կարայիսալի և Յումուրթալիկ գավառակներում⁷:
8. 1914 թ. ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խմբի վիճակագրություն՝ 35000 շունչ (ներառյալ Մերսինն ու Տարսոնը, ինչպես նաև Ջերեզ-Բերեքթեթի գավառի Օսմանիեի, Բախչեի և Իսլահիեի գավառակների հայ բնակչությունը)⁸:
9. 1914 թ. Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փաբուջյանի հաշվարկ՝ 27990 շունչ⁹:

¹ Տես «Վիճակագրություն Կիլիկիոյ Հայոց», 46:

² Տես Ormanian, *The Church of Armenia*, 241: Մ. Օրմանյանի աշխատության հայերեն հրատարակությունում գետեղված վիճակագրությունը Ադանայի թեմի տվյալների մասով ֆրանսերեն և անգլերեն հրատարակությունների համեմատ որոշակի տարբերություններ է պարունակում. ըստ հայերեն հրատարակության՝ Ադանայի թեմի հայ բնակչության թիվը 31200 է, որից 1000 կաթոլիկ և 200 բողոքական (տես Օրմանեան, *Հայոց եկեղեցին*, 263): Մի կողմից ֆրանսերեն և անգլերեն, մյուս կողմից՝ հայերեն հրատարակությունների տվյալների միջև այս տարբերությունը, գուցե, բացատրվում է նրանով, որ հայերեն հրատարակության տվյալն արտացոլում է միայն Ադանայի և Մերսինի գավառների հայ բնակչության թվաքանակը, մինչդեռ ֆրանսերեն և անգլերեն հրատարակությունների տվյալը ներառում է նաև Ջերեզ-Բերեքթեթի գավառի Օսմանիեի, Բախչեի և Իսլահիեի գավառակների հայերի թիվը (ինչպես մենք արդեն նշել էինք Կիլիկիայի տարածքի եկեղեցական-թեմական բաժանմանը վերաբերվող բաժնում, Բերեքթեթի թեմը փաստացի գտնվում էր Ադանայի առաջնորդարանի իրավասության տակ): Եթե մեր ենթադրությունը հիմնավոր է, ապա ըստ Մ. Օրմանյանի՝ Ջերեզ-Բերեքթեթի գավառի վերոնշյալ գավառակների հայ բնակչության թիվը 6700 է:

³ Տես Առաքելեան, «Թիւրքահայ ժողովրդի վիճակագրութիւնը», 73:

⁴ Տես «Բաղդատական վիճակագրութիւն հայ բնակչութեան Օսմ. Կայսրութեան մէջ տեղահանութենէ առաջ եւ վերջ», 262:

⁵ Տես «Հայերը Կիլիկիայում», 2 (աղբյուրում Ադանայի հայ բնակչության թվաքանակի համար տվյալը 3235 է, ինչն ակնհայտորեն տպագրական վրիպակի արդյունք է. ողղել ենք համապատասխան հանրագումար տվյալի):

⁶ Տես Ցիցիկեան, «Հայերը Կիլիկիայում», 1108-1109:

⁷ Այդ թվում՝ 888 կաթոլիկ և 1,006 բողոքական հայ:

⁸ Այդ թվում՝ 13 կաթոլիկ և 36 բողոքական հայ:

⁹ Տես Karpat, *Ottoman population 1830-1914*, 172-173:

¹⁰ Տես Zamir, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919", 102:

¹¹ Տես Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman*, 58, 267-271:

Աղյուսակ 7. Մեծ եղեռնի նախօրյակին Ադանայի գավառի հայ բնակչության թվաքանակն ըստ տարբեր վիճակագրական տվյալների

Գավառակներ	1895 Կիլիկիո կաթողիկոսարան	1902 Օրմանյան	1910 Առաքելյան	1912 Հայոց պատրիարքարան	1913 «Մշակ»	1913 Ցիցիկյան	1914 օսմանյան	1914 ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խումբ	1914 Գևորգյան-Փարուջյան
Ադանա	19000 ¹²	-	-	-	23235	32350	16850	-	27990 ¹³
Ջեյհան	-	-	-	-	886	100	348	-	-
Կարայիսալի	-	-	-	-	-	-	20	-	-
Յումուրթալիկ (Այաս)	-	-	-	-	-	-	520	-	-
Ընդամենը	19000	37900	25000	79000 ¹⁴	24121	32450	17738	35000 ¹⁵	27990

Վերոնշյալ վիճակագրություններից Հայոց պատրիարքարանի՝ 1912 թ. տվյալը (79000 շունչ հայ) Ադանայի գավառի հայ բնակչության թվաքանակի հաշվարկ կատարելու համար կիրառելի չէ, քանի որ դրա մեջ ներառված են նաև Ադանայի գավառից դուրս գտնվող տարածքներ: Ինչ վերաբերվում է 1902 թ. Մաղաքիա Օրմանյանի,

¹² Ներառյալ Մսիս՝ 200 տուն, 1000 շունչ հայ:

¹³ Այդ թվում, Ադանա քաղաք՝ 26430, Քրիստիանքյոյ (Հայ-գյուղ)՝ 190, Ինջիրլիկ՝ 250 շունչ, Շեյխ Մուրադ՝ 300, Մսիս՝ 480, Արդոլու՝ 340:

¹⁴ Ադանայի նահանգի Մերսինի և Ջերել-Բերեքեթի գավառների հայ բնակչությունը ներառյալ (Մերսին, Տարսոն, Դորթ-Յոլ և Օսմանիե):

¹⁵ Ներառյալ Ջերել-Բերեքեթի և Մերսինի գավառները:

1914 թ. ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խմբի տվյալներին (համապատասխանաբար՝ 37900 և 35000 շունչ հայ), ապա դրանցից հանելով Մերսինի գավառի հայության մոտավոր թիվը՝ մոտ 5000-6000, ինչպես նաև Ջերել-Բերեքեթի գավառի Օսմանիեի, Բախչեի և Իսլահիեի գավառակների հայ բնակչության թիվը՝ 6700 (Մ. Օրմանյան), 6000 (ԱՄՆ փորձագիտական խումբ), կարելի է ենթադրել, որ նշված վիճակագրությունները զուտ Ադանայի գավառի համար հաղորդում են մոտ 25000 հայ բնակչություն:

Համադրելով մնացած տվյալները՝ կարող ենք տեսնել, որ Ադանայի գավառի հայերի ամենացածր թիվը հաղորդում է օսմանյան վիճակագրությունը՝ 17738, ամենաբարձրը՝ Մ. Ցիցիկյանը՝ 32450¹⁶:

Ըստ հայաբնակ բնակավայրերի հայ բնակչության բաշխումը պարունակող օժանդակ վիճակագրական աղբյուրները փաստում են, որ Ադանայի գավառի մշտական հայ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը (96-97%) կենտրոնացած էր Ադանա քաղաքում, մնացածը՝ Ադանայի գավառակի և ընդհանուր գավառի այլ բնակավայրերում և ագարակներում (դրանց թիվն ըստ 1908 թ. վերաբերող օսմանյան տվյալների, այսինքն՝ նախքան 1909 թ. Ադանայի կոտորածը՝ 9¹⁷, ըստ 1911 թ. Ժ. Սայապալյանի տեղեկագրի՝ 6 և ըստ Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի կողմից օգտագործված 1913 թ. եկեղեցական-թեմական վիճակագրական տվյալների՝ 5 էր¹⁸ (տես Աղյուսակ 8):

¹⁶ Չի կարելի բացառել, որ Մ. Ցիցիկյանի տվյալը շփոթմունքի արդյունք է. ըստ երևույթին, ուսումնասիրողն իր կողմից օգտագործված հայկական եկեղեցական-թեմական վիճակագրական աղբյուրի՝ Ադանայի թեմի համար հաղորդվող տվյալը սխալմամբ վերագրել է զուտ Ադանայի գավառին:

¹⁷ Տես Սերովբեան, *Հովիին խրատները*, 172-175: Նույն տվյալները, բաժանված ըստ Ադանայի նահանգի վարչական միավորների, տես Եղիայեան, *Առանայի հայոց պատմություն*, 150:

¹⁸ Տես Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman*, 58, 267-271:

Աղյուսակ 8. Ադանայի գավառի հայ բնակչության թվաքանակն ըստ հայաբնակ բնակավայրերի

	Հայաբնակ բնակավայրեր	1908	1911	1914
		Սերովբյան ¹⁹	Սայապալյան ²⁰	Գեորգյան-Փարուջյան ²¹
		Շունչ	Շունչ	Շունչ
1	Ադանա քաղաք	17844	20000	26430
2	Հայ-գյուղ (-Բրիստիանքոյ)	190		190
3	Ինջիրլիկ	250	150 (30 տուն ²²)	250
4	Շեյխ-Մուրադ	160	300 (60 տուն)	300
5	Արդողլու	340	150 (30 տուն ²³)	340
6	Սսիս	500	50 (10 տուն ²⁴)	480
7	Ջեյհան (Համիդիե)	418	205 (41 տուն ²⁵)	-
8	Կայըրլը	84	-	-
9	Գեմի-Մուրեն	37	-	-
10	Միհմանդար	23	-	-
11	Թանկրը-Վերդի և այլ 11 ագարակներ	95	-	-

¹⁹ Տես Մուշեղ եպյ Սերովբեան, *Հովիտի խրատները*, 172-175:

²⁰ *Տեղեկագիր պրիսիսնամ Յանձնաժողովի*, 62 (Ջեյհան), 78-80 (Ադանա քաղաք և գյուղեր):

²¹ Kevorkian, Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman*, 267-271:

²² Նախքան 1909 թ. ջարդերը գյուղն ուներ 80 տուն, 400 շունչ հայ բնակչություն:

²³ Նախքան 1909 թ. ջարդերը գյուղն ուներ 100 տուն, 500 շունչ հայ բնակչություն:

²⁴ Նախքան 1909 թ. ջարդերը գյուղն ուներ 80 տուն, 400 շունչ հայ բնակչություն:

²⁵ Նախքան 1909 թ. ջարդերը բնակավայրն ուներ 50 տուն, 250 շունչ հայ բնակչություն:

Ընդամենը	19941	20855	27990
----------	-------	-------	-------

Ադանա քաղաքի և գավառի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ այլ աղբյուրների տվյալներն են.

- 1909 թ., Հ. Թերզյան՝ 30000 (Ադանա քաղաքի հայ բնակչության թիվ, ներառյալ պանդուխտները, որոնք, ըստ հեղինակի, օսմանյան կառավարության կողմից չէին հաշվառվում և, համապատասխանաբար, նրանց թիվը չէր արտացոլվում տարբեր վիճակագրություններում): Հեղինակը միաժամանակ արձանագրում է, որ ըստ 1908 թ. օսմանյան պաշտոնական մարդահամարի տվյալների, հայերի թիվը 17844 էր²⁶:
- 1909 թ. կոտորածների ականատես Հ. Աշճյան՝ 22000, որից 20000-ը առաքելական, 1500-ը՝ բողոքական և 500-ը կաթոլիկ հայեր (միայն Ադանա քաղաք)²⁷:
- Սփյուռքահայ ուսումնասիրող Բյուզանդ Եղիայան, «Ատանայի Հայոց պատմություն» ուսումնասիրության հեղինակ՝ 30000-32000 (Ադանա քաղաք և շրջակա հայաբնակ բնակավայրեր)²⁸:
- 1915 թ., «Արևմտահայ աշխարհ» աշխատության հեղինակ Ս. Ծոցիկյան՝ 25000 (միայն Ադանա քաղաքը)²⁹:

Ըստ «Ժամանակ» թերթի խմբագիր, ցեղասպանության վերապրող Սեպուհ Ակունու տվյալների՝ 1915-ին Ադանայի գավառից տեղահանվել էր 5000 տուն հայ, խուսափել էին տեղահանությունից և քաղաքում էին մնացել 1000 տուն հայ³⁰. այսինքն, 1915-ին Ադանայի

²⁶ Թերզյան, *Ատանայի կեանքը*, 7:

²⁷ Տես Աշճեան, *Ատանայի եղեռնը*, 15:

²⁸ Տես Եղիայեան, *Ատանայի հայոց պատմություն*, 156 (ըստ երևույթին, ուսումնասիրողի համար հիմք է ծառայել Հ. Թերզյանի վերը նշված տվյալը):

²⁹ Տես Ս. Մ. Ծոցիկեան, *Արևմտահայ աշխարհ* (Նիւ Եորք, տպագրութիւն Ա.Յ. Լէյնկեան, 1947), 87:

³⁰ Ս. Ակունի, Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը (Կ.Պոլիս, տպագր. Յ. Ասատուրեան որդիք, 1920), 307:

գավառում նախքան տեղահանությունը կար մոտ 6000 տուն, 30000 շունչ հայ բնակչություն (մեկ տան վրա 5 շունչ հաշվարկով):

Համադրելով վերոնշյալ բոլոր տվյալները՝ գտնում ենք, որ միանգամայն հավաստի և առավել մոտ են իրականությանը Մեծ եղեռնի նախօրյակին Ադանայի գավառի հայ բնակչության թվաքանակը 25000-30000-ի սահմաններում հաշվող վիճակագրությունները (1902 թ. Մ. Օրմանյան, 1910 թ. Հ. Առաքելյան, 1913 թ. Մ. Ցիցիկյան, 1913 թ. Ռ. Գևորգյան և Փ. Փարուջյան, 1914 թ. ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խումբ և այլն):

Ելնելով վերոնշյալից՝ Ադանայի գավառի հայ բնակչության մեր հաշվարկի համար որպես հիմք ենք ընդունում Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի տվյալները՝ պակասող շրջանների համար այն լրացնելով 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության տվյալներով:

Այսպիսով, համաձայն վերոնշյալ մեթոդաբանությամբ կատարված հաշվարկի՝ Ադանայի գավառի հայ բնակչության թվաքանակը Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին մոտ 28750 էր, որից մոտ 27850-ը բնակվում էր Ադանայի գավառակում (Ադանա քաղաք՝ 26500, Հայ-գյուղ՝ 200, Ինչիրլիկ՝ 300, Աբդողլու՝ 350, Մսիս՝ 500), 400-ը՝ Ջեյհանի գավառակում (օսմանյան վիճակագրության տվյալ) և 500-ը Յումուրթալիկի (Այաս) գավառակում (օսմանյան վիճակագրության տվյալ):

Ըստ 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության՝ Ադանայի գավառում կար 122150 իսլամադավան (թուրքեր, չերքեզներ, քրդեր և այլն), 3345 հույն (հունադավան) և 1587 այլ էթնոկրոնական հարանվանություններին պատկանող ազգաբնակչություն³¹: Վերոնշյալ տվյալների հիման վրա համապատասխան հաշվարկը ցույց է տալիս, որ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին հայերը կազմում էին գավառի ազգաբնակչության շուրջ 20%-ը:

³¹ Karpat, *Ottoman population 1830-1914*, 172-173: Այլ տվյալներով հույն ու քրիստոնեադավան այլ ազգաբնակչության թիվը գավառում ավել է եղել: Այսպես, ըստ ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խմբի տվյալների՝ գավառում հույն ազգաբնակչության թիվը 1914 թ. մոտ 20,000 էր (տե՛ս Zamir, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919", 102):

2. Ադանայի նահանգի Կոզանի գավառ

Ադանայի նահանգի Կոզանի գավառի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ մեր կողմից առանձնացված վիճակագրական սկզբնաղբյուրները հաղորդում են հետևյալ տվյալները (տե՛ս նաև Աղյուսակ 9)։

1. 1895 թ. Կիլիկիո կաթողիկոսարանի վիճակագրություն՝ 6100 տուն, 30500 շունչ, այդ թվում՝ Միս՝ 600 տուն, 3000 շունչ, Հաճըն իր գյուղերով՝ 5000 տուն, 25000 շունչ, Վահկա՝ 200 տուն, 1000 շունչ, Կարս-Բազար՝ 300 տուն, 1500 շունչ³²:
2. 1902 թ. Մ. Օրմանյանի վիճակագրություն՝ 30700 շունչ, որից 1000-ը կաթոլիկ, 700-ը՝ բողոքական հայ, այդ թվում Կոզանի, Ֆեքեի (Վահկա) և Կարս-Բազարի գավառակներ՝ 9500, որից 500-ը՝ բողոքական հայ, Հաճընի գավառակ՝ 21200, որից 1000-ը՝ կաթոլիկ և 200-ը՝ բողոքական հայ³³:
3. 1910 թ. Հ. Առաքելյանի վիճակագրություն՝ 47600 շունչ (տվյալի բաշխումն ըստ գավառակների բացակայում է)³⁴:
4. 1912 թ. Հայոց պատրիարքարանի-Ապահովության հանձնաժողովի վիճակագրություն՝ 39000 շունչ, որից Կոզանի, Կարս-Բազարի և Ֆեքեի գավառակներ՝ 18000, Հաճընի գավառակ՝ 21000³⁵:
5. 1913 թ. «Մշակի» վիճակագրություն՝ 42673 շունչ, այդ թվում Կոզանի գավառակ՝ 5600, Հաճընի գավառակ՝ 26480, Ֆեքեի գավառակ՝ 4948 և Կարս-Բազարի գավառակ՝ 5645³⁶:
6. 1913 թ. Մ. Ցիցիկյանի վիճակագրություն՝ 43073 շունչ, այդ թվում Կոզանի գավառակ՝ 6000, Հաճընի գավառակ՝ 26480,

³² Տե՛ս «Վիճակագրութիւն Կիլիկիոյ Հայոց», 46:

³³ Տե՛ս Ormanian, *The Church of Armenia*, 241 Օրմանյանի աշխատության հայերեն հրատարակությունում Հաճընի թեմի հայ բողոքականների թիվը նշված է 700, համապատասխանաբար՝ գավառակի ընդհանուր հայ բնակչության թիվը՝ 21700 (տե՛ս Օրմանեան, *Հայոց եկեղեցին*, 264):

³⁴ Տե՛ս Առաքելեան, «Թիւրքահայ ժողովրդի վիճակագրութիւնը», 73:

³⁵ Տե՛ս «Բաղդատական վիճակագրութիւն հայ բնակչութեան Օսմ. Կայսրութեան մէջ տեղահանութեւն առաջ եւ վերջ», 262:

³⁶ Տե՛ս «Հայերը Կիլիկիայում», 2:

- Ֆեքեի գավառակ՝ 4948 և Կարս-Բազարի գավառակ՝ 5645³⁷:
7. 1914 թ. օսմանյան վիճակագրություն՝ 21764 շունչ, այդ թվում 4067-ը³⁸ Կոզանի գավառակում, 13550-ը³⁹ Հաճընի գավառակում, 2940-ը⁴⁰ Ֆեքեի գավառակում և 1207-ը⁴¹ Կարս-Բազարի գավառակում⁴²:
 8. 1914 թ. ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խմբի վիճակագրություն՝ 30000 շունչ (բաշխումն ըստ գավառակների բացակայում է)⁴³:
 9. 1914 թ. Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի հաշվարկ՝ 44043 շունչ, այդ թվում Կոզանի գավառակ՝ 5600, Հաճընի գավառակ՝ 27850, Ֆեքեի գավառակ՝ 4948 և Կարս-Բազարի գավառակ՝ 5645⁴⁴:

³⁷ Տնն Ցիցիկեան, «Հայերը Կիլիկիայում», 1108:

³⁸ Այդ թվում՝ 62 կաթոլիկ և 146 բողոքական հայ:

³⁹ Այդ թվում՝ 1103 կաթոլիկ և 1,405 բողոքական հայ:

⁴⁰ Այդ թվում՝ 632 բողոքական հայ:

⁴¹ Այդ թվում՝ 99 բողոքական հայ:

⁴² Տնն Karpat, *Ottoman population 1830-1914*, 172-173:

⁴³ Տնն Zamir, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919", 102:

⁴⁴ Տնն Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman*, 58, 290-300:

Աղյուսակ 9. Մեծ եղեռնի նախօրյակին Կոզանի գավառի հայ բնակչության թվաքանակն ըստ տարբեր վիճակագրական տվյալների

Գավառակներ	1895 Կիլիկիա թվաքանակը	1902 Օրմանյան	1910 Առաքելյան	1912 Հայոց պատրիարքարան	1913 «Մշակ»	1913 Ցիցիկյան	1914 օսմանյան	1914 ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խումբ	1914 Գևորգյան-Փարուջյան
Կոզան	3000		-		5600	6000	4067	-	5600
Ֆեքե	1000	9500	-	18000	4948	4948	2940	-	4948
Կարս-Բազար	1500		-		5645	5645	1207	-	5645
Հաճըն	25000	21200	-	21000	26480	26480	13550	-	27850
Ընդամենը	30500	30700	47600	39000	42673	43073	21764	30000	44043

Ինչպես կարող ենք տեսնել վերը ներկայացված տվյալներից՝ Կոզանի գավառի հայ բնակչության համար ամենացածր թիվը հաղորդում է 1914 թ. օսմանյան վիճակագրությունը՝ 21764 շունչ, ամենաբարձր թիվը պարունակում է «Մշակի» խմբագիր Համբարձում Առաքելյանի՝ 1910 թ. վիճակագրությունը՝ 47600 շունչ: Կոզանի գավառի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ 1913 թ. Մ. Ցիցիկյանի և «Մշակի» վիճակագրությունները գրեթե նույնական են, ինչը ենթադրել է տալիս, որ դրանց հիմքում ընդհանուր աղբյուր է ընկած: Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի տվյալները սերվում են 1913 թ. «Մշակի» վիճակագրությունից:

§1. Կոզանի գավառակ (կենտրոնական)

XX դարի սկզբներին Կոզանի գավառակի տարածքում մշտական հայ բնակչություն ուներ միայն Միս (Կոզան) քաղաքը: Շրջակա բնակավայրերում հայերին էին պատկանում ցաքուցրիվ ագարակներ, որոնք հայաշատ էին դառնում հատկապես գյուղատնտեսական աշխատանքների ժամանակաշրջանում (գարուն-աշուն)՝ ծառայելով նաև որպես ամառանոցներ⁴⁵:

Սսի հայ բնակչությունը ավելանում էր ոչ միայն բնական աճի, այլ նաև ապահովության և անվտանգության նկատառումներով գավառի տարբեր գյուղական բնակավայրերից դեպի քաղաք հայերի տեղափոխման պատճառով. եթե 1895 թ. Կիլիկիո կաթողիկոսարանի տվյալներով քաղաքում կար՝ 600 տուն, 3000 շունչ հայ, ապա 1913 թ. վերաբերող «Մշակի» և Մ. Ցիցիկյանի վիճակագրությունները հաղորդում են արդեն 5600-6000 հայ բնակչության առկայության մասին:

Շնորհիվ ինքնապաշտպանության՝ Միս քաղաքի և շրջակայքի հայ բնակչությունը գրեթե չէր տուժել 1909 թ. կոտորածներից⁴⁶:

Կոզանի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ պարունակող հայկական օժանդակ աղբյուրները հիմնականում հաստատում են 1913 թ. «Մշակի» և Մ. Ցիցիկյանի վիճակագրությունների տվյալները:

1. Այսպես, Հ. Թերզյանն իր «Կիլիկիո աղետը» աշխատությունում հաղորդում է, որ 1909թ. Միս քաղաքն ուներ 1500 տուն հայ բնակչություն⁴⁷ (համեմատության համար՝ ըստ Ժ. Սալապալյանի, որը հիմնվում է օսմանյան իշխանությունների տվյալների վրա, 1911 թ. քաղաքում կար 800 տուն, 4000 շունչ հայ բնակչություն⁴⁸):

2. Համաձայն Առաջին աշխարհամարտից հետո Միս վերադարձած հայերի ստեղծած կառույցի՝ Ազգային միության

⁴⁵ Տես Քելեշեան, *Միս-Մատեան*, 218-219:

⁴⁶ Տես Շահպազեան, «Ինքնապաշտպանությունը Կիլիկեան աղետին մեջ»:

⁴⁷ Տես Թերզյան, *Կիլիկիոյ աղետը*, 196:

⁴⁸ Տես *Տեղեկագիր այրիահինամ Յանձնաժողովի*, 53:

տվյալների՝ քաղաքը նախքան 1915 թ. տեղահանությունն ունեցել է մոտ 6000 շունչ հայ բնակչություն⁴⁹:

3. Մեկ այլ քաջատեղյակ հեղինակ՝ Ս. Ծոցիկյանը Սսի և Կարս-Բազարի հայ բնակչության թիվը միասին հաշվում է մոտ 10000 շունչ⁵⁰:

4. Համաձայն տարբեր սկզբնաղբյուրների տվյալների հիման վրա Միս քաղաքի հայ բնակչության թվաքանակի հարցին հանգամանալից անդրադարձած սփյուռքահայ ուսումնասիրող Միսաք Քելեշյանի՝ Մեծ եղեռնի նախօրյակին Սսում կար մոտ 1500 տուն, 6000 շունչ հայ, իսկ հաշվի առնելով այլ շրջաններից քաղաք տեղափոխված եկվոր (այդ թվում՝ պանդուխտ) հայերին և թերհաշվառման գործոնը՝ 8000 շունչ⁵¹:

Հաշվի առնելով վերոնշյալ տվյալները, հատկապես Մ. Քելեշյանի հաշվարկը՝ գտնում ենք, որ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Միս քաղաքի և գավառակի մշտական հայ բնակչության թիվը մոտ 6000 էր (պանդուխտները ներառյալ՝ 8000):

§2. Կարս-Բազարի գավառակ

Մեր կողմից առանձնացված սկզբնաղբյուրներից (տես Աղյուսակ 9) Կարս-Բազարի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ առավել ցածր տվյալն է հաղորդում 1914 թ. օսմանյան վիճակագրությունը՝ 1207 շունչ, իսկ ամենաբարձր տվյալը պարունակում են 1913 թ. «Մշակի» և Մ. Ցիցիկյանի վիճակագրությունները՝ 5645:

Օժանդակ աղբյուրներից՝ Հ. Թերզյանը Կարս-Բազար ավանում

⁴⁹ Տես Լ. Աճեմեան, «Պոտյոսներ Կիլիկիոյ մէջ», *Արև, ազգային շահերու օրկան* (Ադրեսադրիա), 1920, հունվարի 28 №112 (727): Նշված թվից տարագրությունը վերապրել էր և 1919-20 թթ. ընթացքում Միս էր վերադարձել 4200-ը (նույն տեղում):

⁵⁰ Ծոցիկեան, *Արեւմտահայ աշխարհ*, 665:

⁵¹ Տես Քելեշեան, *Միս-Մատեան*, 183: Ուսումնասիրողը պաշտպանում է Սսի հայ բնակչության թիվը 8000 հաշվելը՝ մատնանշելով քաղաքի մեջ «30-40 տարիներէ ի վեր հաստատուած» եկվորների և մարդահամարներում չարձանագրված հարյուրավոր մեքթում (ծածուկ) անձանց հանգամանքը (նույն տեղում):

1909 թ. ջարդերի նախօրյակին հաշվում է մոտ 200 տուն, 1000 շունչ հայ բնակչություն: Ըստ հեղինակի՝ քաղաքի հայերի մեծ մասը Հաճընից և Մարաշից առևտրական գաղթականներ էին, որոնք գալիս էին Կարս միայն ձմեռային ամիսներին և ամառը վերադառնում էին իրենց հայրենի բնակավայրեր⁵²: Հաջորդիվ նա ավելացնում է, որ 1909 թ. ապրիլյան ջարդի օրերին Կարս-Բազարում էին կենտրոնացել և ամրացել մոտ 800 ընտանիք, որից 600-ը (3000 հոգի)՝ շրջակա գյուղերից⁵³:

Ըստ 1910 թ. «Ազատամարտ» թերթում գետնոված տեղեկության՝ Կարս-Բազար գյուղաքաղաքն ունեցել է մոտ 200 տուն հայ բնակչություն⁵⁴:

Կարս-Բազարի գավառակի հայաբնակ բնակավայրերի մասին տեղեկություններ է հաղորդում նաև Մ. Քելեշյանը: Ըստ ուսումնասիրողի՝ Մեծ եղեռնի նախօրյակին Կարս-Բազարի գավառակում կար 12 հայաբնակ բնակավայր (ներառյալ ագարակները)՝ առնվազն 540 տուն հայ բնակչությամբ (տես Աղյուսակ 10)⁵⁵:

Բացի վերոնշյալ բնակավայրերից, դեպի հարևան Մարաշի գավառի Աստրունի գավառակին էր հարում, սակայն վարչական առումով Կարս-Բազարի գավառակի կազմի մեջ էր մտնում նաև Նյուրփետ հայաբնակ գյուղը՝ մոտ 30 տուն հայ բնակչությամբ (կեսը՝ բողոքական հայեր)⁵⁶:

⁵² Տես Թերզեան, *Կիլիկիոյ սղէտը*, 213:

⁵³ Նույն տեղում, 216:

⁵⁴ Տես Մ.Ս.Գ. «Առանայի արեւելեան անկիւնը. Կարս-Պազար (վիճակագրական)», *Ազատամարտ, օրաթերթ* (Կ.Պոլիս), 1910, փետրուար 11/24. №207:

⁵⁵ Տես Քելեշեան, *Սիւ-Մասունան*, 221-222: Կարս-Բազարի գավառակի հայաբնակ բնակավայրերի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ Քելեշյանի հաղորդած տվյալներն օգտագործում են նաև ֆրանսահայ ուսումնասիրողներ Ռ. Գևորգյանը և Փ. Փարուջյանը (տես Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman*, 300), ինչպես նաև ամերիկահայ ուսումնասիրող Ս. Կարայանը (տես Karayan, *Armenians in Ottoman Turkey*, 1914, 100, 105):

⁵⁶ Բնակավայրի մասին տես մասնավորապես *Տեղեկագիր այրիախնամ Յանձ-Նաժողովի*, 56, տես նաև Գուտուլեան, *Կիլիկեան աշխարհագրություն*, 46:

Աղյուսակ 10. Կարս-Բազարի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը XX դարի սկզբներին ըստ Մ. Քելեշյանի տվյալների

	Հայաբնակ բնակավայր	Տուն	Շունչ ⁵⁷
1	Կարս-Բազար	210 ⁵⁸	1050
2	Չոխախ	80	400
3	Ակդամ	70	350
4	Բողազ-դելիկ	70	350
5	Սիսլի	- ⁵⁹	-
6	Գույումճյանների ագարակ	15	75
7	Բալասանյան Գրիգորի ագարակ	-	-
8	Նալբանդենց ագարակ	70	350
9	Հոգի Հաճիի ագարակ	15	75
10	Կուսիկ Հակոբի ագարակ	10	50
11	Գյուլումճյան Ավետիսի ագարակ	- ⁶⁰	-

⁵⁷ Մ. Քելեշյանը հաղորդում է միայն տների թիվը, շնչերի հաշվարկը մեր կողմից՝ ընդունելով մեկ տան անդամների միջին թիվը 5 շունչ:

⁵⁸ Մ. Քելեշյանը հաղորդում է, որ Կարս-Բազարի հայ և թուրք բնակչությունը միասին 400 ընտանիք, 1,800 հոգի էր՝ մեծամասնությունը հայեր, ուստի քաղաքի համար հաշվել ենք 210 տուն, 1,050 շունչ հայ: Ֆրանսահայ ուսումնասիրողներ Ռ. Գևորգյանը և Փ. Փարուջյանը, որոնք նույնպես օգտվել են Մ. Քելեշյանի տվյալից, սխալմամբ 1,800-ն ընդունում է որպես զուտ հայերի թիվ (տես Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman*, 300):

⁵⁹ Նախքան Համիդյան կոտորածներն ուներ 60 տուն հայ բնակչություն: Կոտորածներից հետո գյուղը լքվել է, բնակչությունը տեղափոխվել է Կարս-Բազար, Սիս և այլ շրջաններ՝ վերադառնալով բնակավայր գյուղատնտեսական աշխատանքների սեզոնին:

⁶⁰ Նշվում է որպես հայաբնակ, սակայն բնակչության թիվը չի տրվում:

12	Ֆերմանյան Արթին-Քեհեայի ագարակ	_61	-
13	Քեջերաշյանների ագարակ	_62	-
	Ընդամենը Կարս-Բազարի գավառակ	540	2700

Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Կարս-Բազարի գավառակի տարածքում աղբյուրների կողմից վկայված է մշտական հայ բնակչություն ունեցող 10 հայաբնակ բնակավայր (խոշոր ագարակների հետ միասին՝ 14)՝ մոտ 600 տուն հայ բնակչությամբ, որից մատ 200-210-ը՝ գավառակի կենտրոնական Կարս-Բազար գյուղաքաղաքում, 390-400-ը՝ գավառակի թվով 13 հայաբնակ բնակավայրերում: Որպես մեկ ընտանիքի անդամների միջին թիվ ընդունելով 5-ը՝ գավառակի համար ստանում ենք մոտ 3000 շունչ մշտական հայ բնակչություն (եթե հաշվի առնենք ագարակներում աշխատող պանդուխտ մշակներին, ապա հայ բնակչության թիվը գուցե ավել է եղել՝ հասնելով 4000-ի):

§3. Ֆեքեի գավառակ

Մեր կողմից առանձնացված վիճակագրական սկզբնաղբյուրներից (տե՛ս Աղյուսակ 9) Ֆեքեի (Վահկա) գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի առավել ցածր տվյալ է հաղորդում 1895 թ. Կիլիկիո կաթողիկոսարանի վիճակագրությունը՝ 200 տուն, 1000 շունչ, առավել բարձր տվյալը կարելի է գտնել 1913 թ. «Մշակի» և Մ. Ցիցիկյանի վիճակագրություններում՝ 4948 շունչ:

Օժանդակ աղբյուրներից Ֆեքեի գավառակի հայաբնակ բնակավայրերի և դրանցում հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ են հաղորդում Մ. Քելեշյանը և «Հաճընի ընդհանուր պատմությունը» աշխատության հեղինակ Հ. Պողոսյանը:

1. Ըստ Մ. Քելեշյանի տվյալների՝ Մեծ եղեռնի նախօրյակին

⁶¹ Նշվում է որպես հայաբնակ, սակայն բնակչության թիվը չի տրվում:

⁶² Նշվում է որպես հայաբնակ, սակայն բնակչության թիվը չի տրվում:

գավառակն ուներ 10 հայաբնակ բնակավայր՝ 693 տուն հայ բնակչությամբ (տե՛ս Աղյուսակ 11)⁶³:

2. Հ. Պողոսյանը, որը 1913 թ. անձամբ շրջել է գավառակի տարածքով, հաղորդում է Վահկայի գավառակի 8 հայաբնակ բնակավայրի անուն՝ 653 տուն, 3117 շունչ հայ բնակչությամբ (տե՛ս Աղյուսակ 11)⁶⁴:

Երկու աղբյուրների կողմից հաղորդվող տվյալների համադրման միջոցով մեր հաշվարկը ցույց է տալիս, որ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Ֆեքեի գավառակի տարածքում կար 11 հայաբնակ բնակավայր՝ մոտ 3510 շունչ հայ բնակչությամբ, որից 1500-ը՝ Ֆեքե (Վահկա) գյուղաքաղաքում⁶⁵, 2000-ը՝ գավառակի 10 հայաբնակ գյուղերում⁶⁶:

⁶³ Հաշվարկը կատարվել է մեր կողմից՝ ըստ ուսումնասիրողի հաղորդած տվյալների: Աղյուսակում զետեղել, բայց հաշվարկի մեջ չենք ներառել աղբյուրում նշվող, սակայն 1890-ական թթ. հայաթափված Մինանլը և Բաղնիք բնակավայրերի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները (տե՛ս Քելեշյան, *Միս-Մստեան*, 222-225):

⁶⁴ Հաշվարկը մեր կողմից՝ ըստ ուսումնասիրողի տվյալների: Տվյալները տե՛ս Յակոբ Պողոսեան, *Հաճընի ընդհանուր պատմությունը և շրջակայ Գոզան-տաղի հայ գիւղերը* (Lou Անճէլըս, Հաճընի հայրենակցական վերաշինաց միութեան կեդրոնական վարչության հրատ., 1942), 21-67:

⁶⁵ Վահկայի փաստացի հայ բնակչությունը կարող էր հասնել մինչև 2000-ի՝ հաշվի առնելով գավառակի գյուղերից տեղափոխված հայերի գործոնը: Վահկայում տեղակայված էր մոտ 1000 հոգանոց թուրքական զորամաս, ինչը նախադրյալներ էր ստեղծել այնտեղ արհեստների և առևտրի աշխուժացման համար:

⁶⁶ Գավառակի գյուղական բնակավայրերի փաստացի հայ բնակչությունը կարող էր լինել ավելի նվազ՝ մոտ 1,500՝ հաշվի առնելով գյուղերից Վահկա ավան հայերի գաղթը:

Աղյուսակ 11. Ֆերեի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին

№	Բնակավայր	1914 Մ. Քելեշյան		1914 Հ. Պողոսյան		Մեր հաշվարկը
		Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Շունչ
1	Ֆերե (Վահկա)	200	1000	300	1500 ⁶⁷	1500
2	Երեպագան	150	750	150	600	700
3	Գիսենիթ	42	210	10	50 ⁶⁸	50
4	Սինսլը	80 ⁶⁹	-	-	-	-
5	Կալա Դերեսի (Բերդաճոր)	50	250	50	250	250
6	Սըփան Դերե	-	-	15	75 ⁷⁰	75
7	Բաղնիք	30 ⁷¹	-	-	-	-
8	Կըզըլ Յար	50	250	10	50 ⁷²	50

⁶⁷ Հեղինակը հաղորդում է, որ 1915-ին Վահկա գյուղաքաղաքի ամբողջ բնակչությունը մոտավորապես 2500-3000 էր, բաղկացած հայերից և թուրքերից, մեծամասնությունը՝ հայ: Ըստ վերոնշյալ տվյալի՝ հայ բնակչության թիվն ընդունում ենք 1500 շունչ (տես Պողոսեան, *Հանրահայր ընդհանուր պատմությունը*, 37):

⁶⁸ Հեղինակը տալիս է միայն տների թիվը, մեկ տան վրա հաշվում ենք 5 շունչ: Հ. Պողոսյանը հաղորդում է, որ 1880-ական թթ. գյուղի հայ բնակչությունն ավելի մեծաթիվ է եղել, սակայն 1896-ի ջարդերից հետո հայերի մեծ մասը տեղափոխվել է Վահկա, մի քանիսն էլ՝ Հանը: Այս վկայությունից կարելի է ենթադրել, որ Մ. Քելեշյանի՝ Գիսենիթի համար հաղորդած 42 տուն հայությունը արտացոլում է 1880-ական թթ. իրողությունները:

⁶⁹ Համաճարակի պատճառով 1890 թ. Սինսլըի հայ բնակչությունը լքել էր գյուղը՝ տեղափոխվելով Կալա Դերե, Վահկա և Սիս:

⁷⁰ Հեղինակը տալիս է միայն տների թիվը, մեկ տան վրա հաշվում ենք 5 շունչ:

⁷¹ Մեծ եղեռնի նախօրյակին գյուղը հայաթափված էր: Հայերը ցրվել էին Վահկա, Հանը և Սիս:

⁷² Հ. Պողոսյանը տալիս է միայն տների թիվը, մեկ տան վրա հաշվել ենք 5 շունչ: Հեղինակը նաև հաղորդում է, որ Կըզըլ Յարի հայությունը խուսափել է 1896 թ. ջարդերից, սակայն հետագայում սկսել է գաղթել Վահկա և Սիս: 1915-ի դրությամբ

9	Քերիքճի	5 ⁷³	25	-	-	25
10	Տափան (Տափարակ)	100 ⁷⁴	-	53	267 ⁷⁵	270 ⁷⁶
11	Կարաքյոյ	43 ⁷⁷	171	65	325 ⁷⁸	325
12	Սազգակ	15	61	-	-	75 ⁷⁹
13	Տիգմե	38	117	-	80	190 ⁸¹
	Ընդամենը	803	3334	653	3117	3510

§4. Հանընի գավառակ

Մեծ եղեռնի նախօրյակին Հանընի գավառակի տարածքում հայաբնակ էին Հանըն գյուղաքաղաքը, Ռումլուի (Ուրումլու) գյուղախմբի

գյուղում փաստացի կար միայն մոտ 10 տուն հայություն (Պողոսեան, *Հանընի ընդհանուր պատմությունը*, 58-59): Ըստ երևույթին Մ. Քելեշյանի կողմից Կըզըլ Յարի համար հաղորդվող 50 տուն հայ բնակչությունը արտացոլում է 1890-ական թթ., այսինքն՝ նախքան հայերի գաղթի իրողությունները, ուստի մեր հաշվարկի մեջ օգտագործել ենք Հ. Պողոսյանի տվյալը:

⁷³ Նախքան համիդյան կոտորածները գյուղում կար մոտ 20 տուն հայ, 1890-ական - 1900-ական թթ. գյուղի հայ բնակչության մեծ մասը տեղափոխվել է Վահկա և Սիս:

⁷⁴ Հեղինակը հաղորդում է, որ 1870-90-ական թթ. գյուղի հայ բնակչության մեծ մասը աստիճանաբար տեղափոխվել է Սիս և Վահկա (տես Քելեշեան, *Սիս-Մասեան*, 224)

⁷⁵ Ըստ օսմանյան հաշվառման տվյալների (տես Պողոսեան, *Հանընի ընդհանուր պատմությունը*, 63): Հեղինակը հաղորդում է, որ 1915-ի դրությամբ գյուղում մշտապես ապրում էր միայն մի քանի հայ ընտանիք, մնացածները ճնշումների հետևանքով կամ իսլամացել էին, կամ տեղափոխվել Վահկա և Սիս:

⁷⁶ Հաշվառված հայ բնակչություն, Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին գյուղում փաստացի կար 10-ից ոչ ավել հայ ընտանիք, մնացածները, փաստացի բնակվում էին Վահկայում և Սսում:

⁷⁷ Կարաքյոյի և շրջանակի հայաբնակ գյուղերի համար աղբյուրը հաղորդում է և տների և շնչերի թիվը:

⁷⁸ Հեղինակը տալիս է միայն տների թիվը, մեկ տան վրա հաշվել ենք 5 շունչ:

⁷⁹ Հաշվարկի հիմքում դրել ենք Մ. Քելեշյանի կողմից հաղորդված 15 տուն հայ բնակչության մասին տվյալը՝ մեկ տան վրա հաշվելով 5 շունչ:

⁸⁰ Հեղինակը հաղորդում է, որ գյուղում կային հայ ընտանիքներ, սակայն դրանց թիվը նրան ճշտել չի հաջողվել (տես Պողոսեան, *Հանընի ընդհանուր պատմությունը*, 66-67)

⁸¹ Հաշվարկի հիմքում դրել ենք Մ. Քելեշյանի հաղորդած 15 տուն հայ բնակչության մասին տվյալը՝ մեկ տան վրա հաշվելով 5 շունչ:

բնակավայրերը (Քյոոսոլլու, Սեքի և Քյուչքայան) և Շար (Կոմանա) բնակավայրը⁸²:

Մեր կողմից առանձնացված վիճակագրական սկզբնաղբյուրներից (տե՛ս Աղյուսակ 9) Հաճընի գավառակի հայ բնակչության առավել ցածր թիվը պարունակում է 1914 թ. օսմանյան վիճակագրությունը՝ 13550, առավել բարձր տվյալը հաղորդում են Ռ. Գևորգյանը և Փ. Փաբուջյանը՝ 27850 շունչ:

Մեզ հասու օժանդակ աղբյուրների մեծ մասը գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը հաշվում է 25000⁸³, 30000 և, անգամ, 35000 շնչի սահմաններում:

Այսպես, սիյուրքահայ հեղինակ Սոկրատ Թերգյանն իր «Հաճընի ութամսեայ դիւցազնամարտը» երկասիրության մեջ, մեջբերումներ է կատարում տարբեր աղբյուրներից, համաձայն որոնց Հաճընն ունեցել է 28000-ից⁸⁴ - 35000⁸⁵ շունչ հայ բնակչություն:

Մեկ այլ հեղինակ՝ Հակոբ Պողոսյանը, իր «Հաճընի ընդհանուր պատմությունը» աշխատության մեջ անդրադառնալով Հաճըն քաղաքի հայ բնակչության թվաքանակի հարցին և ներկայացնելով տարբեր աղբյուրներից քաղված վիճակագրական տվյալներ, ի թիվս այլոց մեջբերում է օսմանյան պետական ծառայության մեջ գտնվող հաճընցի Մարտիրոս Սեքսենյանի անտիպ հուշագրությունից մի հատված, համաձայն որի 1915-ին Հաճըն գյուղաքաղաքն ունեցել է 5000 տուն և ավելի քան 30000 շունչ հայ բնակչություն⁸⁶:

⁸² Տե՛ս Յարութիւն Գեորգեան, «Հաճընի տաղահանութիւնները 1915ին», *Հաճընի հերոսամարտի 90 ամեակի գիտաժողովի նիւթեր և վաւերագրեր ու լուսանկարներ*, կազմեց եւ խմբագրեց Դոկտ. Անդրանիկ Տազեւեան (Պէրոյ, 2013), 18:

⁸³ Տե՛ս Ս. Ակունի, *Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը* (Կ. Պոլիս, 1920), 305:

⁸⁴ Տե՛ս Սոկրատ Յ. Թերգեան, *Հաճընի ութամսեայ դիւցազնամարտը (պատկերագրող)*, առաջաբան՝ Մ. Փափագեան (Աթէնք, տպ. «Պարթենոն», 1937), 17:

⁸⁵ Նույն տեղում, 37, 108: Անվանի պատմաբան Ռուբեն Սահակյանը ևս, հիմք ընդունելով Ս. Թերգյանի տվյալները, Հաճընի հայ բնակչության թիվը հաշվում է 30-35000-ի սահմաններում (տե՛ս Սահակյան, *Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան*, 166):

⁸⁶ Պողոսեան, *Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը*, 128: Նույն թիվը տե՛ս Գնէլ եպս. Ճերեճեանի «Հաճընի դիւցազնական ինքնապաշտպանութիւնը» հոդվածում (տե՛ս *Յուշամատենան Մեծ եղեռնի 1915-1965*, կազմող՝ Գերսամ Ահարոնեան (Պէրոյ, «Ձարթօնք» օրաթերթի հրատ., 1965), 868):

Նույնպես ըստ Հակոբ Պողոսյանի՝ Ռումլուի գյուղախումբն ունեցել է մոտ 600 շունչ⁸⁷ և Շար գուտ հայաբնակ բնակավայրը՝ մոտ 350 տուն, 2000 շունչ հայ բնակչություն⁸⁸:

Մեկ այլ տեղ հեղինակը հաղորդում է, որ Հաճընից և գավառակից 1915 թ. տարագրվել էր շուրջ 35000 հայ⁸⁹:

Համաձայն Ս. Ծոցիկյանի՝ Հաճընի հայ բնակչությունը 25000-30000 շունչ էր⁹⁰:

Վերոնշյալ տվյալները համահունչ են 1913 թ. «Մշակի» և Մ. Ցիցիկյանի վիճակագրությունների կողմից հաղորդվող թվերին, ինչը հիմք է մեզ տալիս Մեծ եղեռնի նախօրյակին Հաճընի գավառակի հայ բնակչության թիվը հաշվել շուրջ 27600 շունչ, որից 25000-ը՝ Հաճըն քաղաքում, 2600-ը՝ գավառակի հայաբնակ գյուղերում (600-ը՝ Ռումլուի գյուղեր, 2000-ը՝ Շար):

Հաճընը հայկական Կիլիկիայի զարգացող կենտրոններից էր, որի հայ բնակչությունը համալրվում էր ոչ միայն բնական աճի, այլ նաև հարևան՝ Վահկայի և Կարս-Բազարի գավառակներից հայերի ներգաղթի միջոցով: Ուստի չի կարելի բացառել, որ 1914 թ. Հաճընում փաստացի ապրող հայերի թիվը ավել է եղել՝ գուցե, հասնելով վերը հիշատակված որոշ աղբյուրների կողմից հաղորդվող 35000-ի⁹¹:

⁸⁷ Տե՛ս Պողոսեան, *Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը*, 75: Դրա հետ մեկտեղ՝ ըստ ուսումնասիրողի Ռումլուի շրջանը բացի Ռումլուից ուներ ևս երեք հայաբնակ բնակավայր, հետևյալ բնակչությամբ՝ Բույուք-Փունար՝ 150-200 տուն հայ, Ուրում-Կյոզիվ՝ 250-350 տուն հայ և Քյորուստեն՝ 250-350 տուն հայ (սույն տեղում): Այս վիճակագրական ցուցակում ներկայացված գյուղերի անունները այլ աղբյուրների կողմից չեն երկրորդվում:

⁸⁸ Նույն տեղում, 94: Շարի հայ բնակչության՝ մոտ 2000 լինելը վկայված է ոչ միայն Հ. Պողոսյանի, նաև այլ աղբյուրների կողմից: Այսպես, համաձայն հաճընցի Գրիգոր Թաթուլյանի՝ ցեղասպանության նախօրյակին Շարում ապրում էր 1,955 հայ (տե՛ս Գ. Թաթուլյանի «Շար եւ իր նահատակները» ակնարկը՝ Թերգեան, *Հաճընի ութամսեայ դիւցազնամարտը*, 46):

⁸⁹ Նույն տեղում, 593:

⁹⁰ Ծոցիկեան, *Արեւմտահայ աշխարհ*, 367:

⁹¹ Ս. Կարայանի հաշվարկով՝ Հաճընի հայ բնակչության թիվը 38461 էր, որից 30043-ը՝ Հաճըն քաղաքում, 8418-ը՝ Հաճընի գավառակի 10 հայաբնակ գյուղերում (Karayan, *Armenians in Ottoman Turkey, 1914*, 101-102): Հատկապես Հաճընի գյուղերի հայ բնակչության թվաքանակի հաշվարկում հեղինակը հիմնվել է Հ. Պողոսյանի «Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը» աշխատանքում հաղորդվող առավել բարձր տվյալների

Կոզանի գավառի հայ բնակչության թվաքանակի հաշվարկի ամփոփում

Այսպիսով, համաձայն մեր հաշվարկի՝ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Կոզանի գավառն ունեցել է մոտ 40110 շունչ հայ բնակչություն, այդ թվում Միս քաղաքում և գավառակում՝ 6000 շունչ, Կարս-Բազարի գավառակում՝ 3000 շունչ, Վահկայի գավառակում՝ 3510 շունչ և Հաճընի գավառակում՝ 27600 շունչ հայ:

Ըստ Վ. Քինեի տվյալների՝ 1880-ական թթ. վերջերին գավառի ընդհանուր ազգաբնակչության թիվը 60081 էր, որից 28081-ը՝ հայ, 32000-ը՝ իսլամադավան⁹²:

Ըստ օսմանյան վիճակագրության՝ 1914 թ. գավառում կար 67894 շունչ իսլամադավան ազգաբնակչություն⁹³:

ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խմբի տվյալներով՝ 1914 թ. գավառի մուսուլման ազգաբնակչության թիվը մոտ 65000 էր⁹⁴:

Ըստ վերոնշյալ տվյալների հիման վրա մեր հաշվարկի՝ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին հայերը կազմում էին Կոզանի գավառի ազգաբնակչության մոտ 37%-ը, ընդ որում, Հաճընի գավառակում հայերը բացարձակ մեծամասնություն էին՝ կազմելով ընդհանուր ազգաբնակչության մոտ 63%-ը, Կոզանի գավառակում՝ 25%, Ֆեքեի գավառակում՝ 20% և Կարս-Բազարի գավառակում՝ 14%:

3. Ադանայի նահանգի Ջերե-Բերեքթեթի գավառ

Ադանայի նահանգի Ջերե-Բերեքթեթի գավառի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ մեր կողմից առանձնացված վիճակագրական սկզբնաղբյուրները հաղորդում են հետևյալ տվյալները (տես նաև Աղյուսակ 12).

1. 1895 թ. Կիլիկիո կաթողիկոսարանի վիճակագրություն՝ 5000 տուն, 25000 շունչ, այդ թվում՝ Չորք-Մարգպանն իր գյուղերով՝ 3000 տուն, 15000 շունչ, Հայ լեռը (Բախսե-Բուլանըղ) իր գյուղերով՝ 2000 տուն, 10000 շունչ⁹⁵:
2. 1902 թ. Մ. Օրմանյանի վիճակագրություն՝ Փայաս եպիսկոպոսական վիճակ (պարունակում էր Ջերե-Բերեքթեթ (Բերեքդաղ) սանջակը)՝ 11000 շունչ առաքելական հայ (այլ մանրամասնություններ չի հաղորդվում)⁹⁶:
3. 1910 թ. Հ. Առաքելյանի վիճակագրություն՝ 44750 շունչ (այլ մանրամասնություններ չի հաղորդվում)⁹⁷:
4. 1912 թ. Հայոց պատրիարքարանի-Ապահովության հանձնաժողովի վիճակագրության՝ Ջերե-Բերեքթեթի գավառին վերաբերվող տվյալները ներառված են Ադանայի գավառի ընդհանուր վիճակագրության մեջ:

⁹⁵ Տես «Վիճակագրություն Կիլիկիոյ Հայոց», 46:

⁹⁶ Տես Ormanian, *The Church of Armenia*, 241, տես նաև Օրմանեան, *Հայոց եկեղեցին*, 264: Ինչպես արդեն նշել էինք Ադանայի գավառի հայ բնակչության թվաքանակի հարցին վերաբերվող ենթաբաժնում, հիմքեր կան ենթադրելու որ Մ. Օրմանյանի վիճակագրության՝ Ադանայի թեմի տվյալի մեջ ներառված է նաև Ջերե-Բերեքթեթի գավառի Օսմանիեի, Բախսեի և Իսլահիեի գավառակների հայ բնակչության թիվը՝ 6700, ուստի այստեղ Փայասի եպիսկոպոսական վիճակի հայ բնակչության թվաքանակի համար հեղինակի կողմից հաղորդվող 11000-ը, արտացոլում է միայն Դորթ-Յոլի գավառակի (Էրզինը ներառյալ) հայ բնակչության թվաքանակը: Համապատասխանաբար, ընդհանուր Ջերե-Բերեքթեթի գավառի հայ բնակչության թիվն ըստ Մ. Օրմանյանի պետք է լինի 17700: Եթե մեր ենթադրությունը սխալ է, ապա կստացվի, որ օսմանյան վիճակագրությունը Մ. Օրմանյանի վիճակագրության համեմատ ավելի բարձր տվյալ է հաղորդում Ջերե-Բերեքթեթի գավառի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ, ինչը քիչ հավանական է՝ հաշվի առնելով, որ ցանկացած այլ շրջանի պարագայում Մ. Օրմանյանի հաղորդած տվյալն ավելի բարձր է: Ընդհանրապես, Կիլիկիայի հայ բնակչության թվաքանակի համար Մ. Օրմանյանը 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության համեմատ մոտ 50%-ով ավելի բարձր թիվ է հաղորդում:

⁹⁷ Տես Առաքելեան, «Թիրքահայ ժողովրդի վիճակագրությունը», 73:

վրա:

⁹² Cuinet, *La Turquie D'asie*, tome 2, 87:

⁹³ Karpat, *Ottoman population 1830-1914*, 172-173:

⁹⁴ Zamir, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919", 102:

5. 1913 թ. «Մշակի» վիճակագրություն՝ 38442 շունչ, այդ թվում Օսմանիե⁹⁸ 9832, Յարփուզ⁹⁹ 15000, Բախչե (Բուլանըղ)¹⁰⁰ 560, Դորթ-Յուլ¹⁰¹ 12300, Էրզին¹⁰² 750¹⁰³:
6. 1913 թ. Մ. Ցիցիկյանի վիճակագրություն՝ 39042 շունչ, այդ թվում Օսմանիե¹⁰⁴ 9832, Յարփուզ¹⁰⁵ 15600, Բախչե (Բուլանըղ)¹⁰⁶ 560, Դորթ-Յուլ¹⁰⁷ 12300, Էրզին¹⁰⁸ 750¹⁰⁹:
7. 1914 թ. օսմանյան վիճակագրություն՝ 13920 շունչ¹¹⁰, այդ թվում 759-ը¹¹¹ Ջերեզ-Բերեքեթի գավառակում, 500-ը¹¹² Իսլահիեի գավառակում, 4291-ը¹¹³ Բախչեի (Բուլանըղ) գավառակում, 7046-ը¹¹⁴ Դորթ-Յուլի գավառակում (Էրզինը ներառյալ) և 1324-ը¹¹⁵ Հասսայի գավառակում¹¹⁶:
8. 1914 թ. ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խմբի վիճակագրություն՝ 10000 շունչ (այլ մանրամասնություններ չի հաղորդվում)¹¹⁷:

⁹⁸ Բնագրում «Օսմանիե-Սանջակ»:

⁹⁹ Բնագրում «Վարպուզ»:

¹⁰⁰ Բնագրում «Բախչե-Կազա»:

¹⁰¹ Բնագրում «Ումրանիե (Դեօրթեօլ կամ Չօք Մարզվան)»:

¹⁰² Բնագրում «Երզինի սանջակ»:

¹⁰³ Տե՛ս «Հայերը Կիլիկիայում», 2:

¹⁰⁴ Բնագրում «Օսմանիեի սանջակ»:

¹⁰⁵ Բնագրում «Եարպուզի կազա»:

¹⁰⁶ Բնագրում «Բախչեի կազա»:

¹⁰⁷ Բնագրում «Ումրանիեի կամ Դորթ-Եօլի կազա»:

¹⁰⁸ Բնագրում «Երզինի սանջակ»:

¹⁰⁹ Տե՛ս Ցիցիկեան, «Հայերը Կիլիկիայում», 1108:

¹¹⁰ Այդ թվում՝ 1165 կաթոլիկ, 2282 բողոքական:

¹¹¹ Այդ թվում՝ 675՝ առաքելական, 4՝ կաթոլիկ, 80՝ բողոքական:

¹¹² Առաքելական:

¹¹³ Այդ թվում՝ 3691-ը՝ առաքելական, 600-ը՝ բողոքական:

¹¹⁴ Այդ թվում՝ 6672-ը՝ առաքելական, 8-ը՝ կաթոլիկ, 366-ը՝ բողոքական:

¹¹⁵ Այդ թվում՝ 770-ը՝ առաքելական, 269-ը՝ կաթոլիկ, 285-ը՝ բողոքական:

¹¹⁶ Տե՛ս Karpat, *Ottoman population 1830-1914*, 172-173:

¹¹⁷ Տե՛ս Zamir, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919", 102: Ինչպես արդեն նշել էինք նախորդիվ՝ հիմքեր կան ենթադրելու, որ Ադանայի գավառի հայ

9. 1914 թ. Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի հաշվարկ՝ 39928 շունչ, այդ թվում Ջերեզ-Բերեքեթի (Յարփուզ), Իսլահիեի, Բախչեի (Բուլանըղ) և Օսմանիեի գավառակներ՝ 26878, Դորթ-Յուլի (Փայաս), Էրզինի և Հասսայի գավառակներ՝ 13050¹¹⁸:

Աղյուսակ 12. Մեծ եղեռնի նախօրյակին Ադանայի նահանգի Ջերեզ-Բերեքեթի գավառի հայ բնակչության թվաքանակն ըստ տարբեր վիճակագրական տվյալների

Գավառակներ	1895 Կիլիկիո կաթողիկոսարան	1902 Օրմանյան	1910 Առաքելյան	1913 «Մշակ»	1913 Ցիցիկյան	1914 օսմանյան	1914 ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խումբ	1914 Գևորգյան-Փարուջյան
Ջերեզ-Բերեքեթ (Օսմանիե)	-	-	-	24832 ¹¹⁹	25432 ¹²⁰	759	-	26878
Իսլահիե	-	-	-	-	-	500	-	
Բախչե (Բուլանըղ)	10000	-	-	560	560	4291	-	

բնակչության թվաքանակի՝ ԱՄՆ փորձագիտական խմբի տվյալի մեջ (35000) ներառված է նաև Ջերեզ-Բերեքեթի գավառի Օսմանիեի, Բախչեի և Իսլահիեի գավառակների հայ բնակչության թիվը՝ մոտ 6000: Դրանից ելնելով՝ այստեղ որպես ամբողջ գավառի հայ բնակչության թիվ՝ 10000-ը վերաբերվում է միայն Դորթ-Յուլի (Էրզինը ներառյալ) գավառակին, հետևաբար՝ Ջերեզ-Բերեքեթի գավառի ամբողջ տարածքի համար հայ բնակչության թիվը պետք է լինի 16000:

¹¹⁸ Տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman*, 58, 300-303:

¹¹⁹ Այդ թվում Օսմանիե՝ 9832, Յարփուզ՝ 15000:

¹²⁰ Այդ թվում Օսմանիե՝ 9832, Յարփուզ՝ 15600:

Հասսա	-	-	-	-	-	1324	-	13050 ¹²¹
Դորթ-Յոլ	15000	-	-	13050 ¹²²	13050 ¹²³	7046	-	
Ընդամենը	25000	11000 ¹²⁴	44750	38442	39042	13920	10000 ¹²⁵	39928

Ինչպես կարող ենք տեսնել վերը ներկայացված վիճակագրություններից՝ Ջերեզ-Բերեքերի գավառի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ առավել ցածր տվյալը հաղորդում է օսմանյան վիճակագրությունը՝ 13920 շունչ, առավել բարձր տվյալը պարունակում է Հ. Առաքելյանի վիճակագրությունը՝ 44750 շունչ. այս երկու տվյալների միջև տարբերությունը շուրջ 300% է:

§1. Ջերեզ-Բերեքերի (Օսմանիե) գավառակ (կենտրոնական)

Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Օսմանիեի գավառակի տարածքում, ըստ աղբյուրների տվյալների, մշտական հայ բնակչություն ուներ չորս բնակավայր՝ կենտրոնական Օսմանիե գյուղաքաղաքը, Յարփուզը, Գայփագը¹²⁶ և Գարակետիկը¹²⁷:

1913-14 թթ. վերաբերող հայկական վիճակագրական սկզբնաղբյուրները (1913 թ. Մ. Ցիցիկյանի և «Մշակի» տվյալներ, դրանցից ածանցյալ Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի հաշվարկ) առանձնացնում են Օսմանիեի և Յարփուզի վիճակագրությունները՝

¹²¹ Հասսայի հայ բնակչությունը ներառյալ:

¹²² Այդ թվում Դորթ-Յոլ՝ 12300, Էրզին՝ 750:

¹²³ Այդ թվում Դորթ-Յոլ՝ 12300, Էրզին՝ 750:

¹²⁴ Միայն Դորթ-Յոլի գավառակը (Էրզինը ներառյալ): Ամբողջ գավառի հայ բնակչության թվաքանակի համար Մ. Օրմանյանի տվյալն է՝ 17700:

¹²⁵ Միայն Դորթ-Յոլի գավառակը (Էրզինը ներառյալ): Ամբողջ գավառի հայ բնակչության թվաքանակի համար ԱՄՆ փորձագիտական խմբի տեղեկագրի տվյալն է՝ 16000:

¹²⁶ Թերգյանը Գայփագը հիշատակում է Բախչեի գավառակի գյուղերի ցանկում (տես Թերգեան, *Կիլիկիոյ աղէտը*, 182):

¹²⁷ Հիշատակվում է Ժ. Սայապալյանի և Գ. Գուտուլեանի կողմից (տես *Տեղեկագիր այրիահինամ յանձնաժողովի*, 62, Գուտուլեան, *Կիլիկեան աշխարհագրութիւն*, 63):

առաջինի համար հաղորդելով 15000, երկրորդի համար՝ 9832 շունչ հայ բնակչություն (տես Աղյուսակ 12):

Ըստ գավառակի բնակավայրերի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ պարունակող տարբեր վիճակագրություններ չեն հաստատում վերոնշյալ թվերը, վկայում են այն մասին, որ հայ բնակչության թիվը շատ ավելի ցածր է եղել:

1. Այսպես, համաձայն 1908 թ. օսմանյան վիճակագրության՝ Օսմանիեում, Յարփուզում և Գայփագում կար 978 շունչ հայ բնակչություն (բաշխումն ըստ բնակավայրերի տես Աղյուսակ 13)¹²⁸:
2. Ըստ Հ. Թերգյանի տվյալների՝ 1909 թ. ջարդի նախօրյակին Օսմանիե գյուղաքաղաքում կար 200 տուն հայ. բնակավայրի հայերի մեծ մասը ծնունդով Հաճընից էին¹²⁹: Գայփագում նույն աղբյուրը հաշվում է 8 տուն հայ¹³⁰ (տես նաև Աղյուսակ 13):
3. Ժ. Սայապալյանի տվյալներով՝ Օսմանիեի հայ բնակչությունը նախքան 1909 թ. ջարդերը 150 տուն էր, ջարդերից անմիջապես հետո նվազել էր 30-ի, 1911 թ. հասել 100-ի՝ շնորհիվ դրսից (ըստ երևույթին՝ նույն Հաճընից) ներգաղթյալների սոր ներհոսքի¹³¹: Գարակետիկում, ըստ նույն աղբյուրի, 1911 թ. կար 10 տուն հայ բնակչություն¹³² (տես նաև Աղյուսակ 13):
4. Ըստ Ա. Գլուլխանդանյանի (Erminio)՝ նախքան 1909 թ. ջարդերը Օսմանիեում կար 180 տուն, 900 շունչ հայ բնակչություն¹³³:
5. Համաձայն Գ. Գուտուլյանի՝ Օսմանիեի հայ բնակչության թիվը նախքան 1915 թ. 900 էր¹³⁴:

¹²⁸ Սերովբեան, *Հովիին խրատները*, 172:

¹²⁹ Տես Թերգեան, *Կիլիկիոյ աղէտը*, 170:

¹³⁰ Նույն տեղում, 182:

¹³¹ Տես *Տեղեկագիր այրիահինամ յանձնաժողովի*, 61:

¹³² Նույն տեղում, 62:

¹³³ Տես Erminio, «Աղանայի ջարդերը», *Հորիզոն*, 1910, № 66: Հեղինակը նաև ներկայացնում է Օսմանիեում ջարդերին զոհ գնացած հայերի վիճակագրությունը՝ 422 շունչ, որից 300 տղամարդ, 30 երեխա, 92 կին (մեծամասնությունը այրվել է եկեղեցիում), թալանվել և այրվել են բոլոր 180 տները և 77 խանութներ: Օսմանիեում և շրջակայքում նաև սպանվել է մոտ 160 դրսեցի մշակ (նույն տեղում):

¹³⁴ Տես Գուտուլեան, *Կիլիկեան աշխարհագրութիւն*, 63:

6. Ըստ 1919 թ. նոյեմբերին Օսմանիե այցելած Լ. Աճեմյանի վկայության՝ բնակավայր էր վերադարձել 480 շունչ հայ (100 տուն)¹³⁵:

Աղյուսակ 13. Ջերեզ-Բերեքերի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակն ըստ տարրեր վիճակագրությունների

	Բնակավայր	1908 օսմանյան վիճակագրություն (շունչ)	1908 Թերզյան (շունչ)	1911 Սայապայան (շունչ)
1	Օսմանիե	720 ¹³⁶	1000	500
2	Յարփուզ	233 ¹³⁷	-	-
3	Գայփագ	25	40	-
4	Գարակետիկ	-	-	50
	Ընդամենը	978	1040	550

Վերոնշյալ բոլոր տվյալները փաստում են, որ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Օսմանիեի գավառակի տարածքում գոյություն ունեցող հայաբնակ երեք բնակավայրերի հայ բնակչության թվաքանակը մոտ 800-1000 շունչ էր (միջին կլորացված թիվ՝ 900):

1913 թ. «Մշակի» և Մ. Ցիցիկյանի՝ իրար փոխկապակցված վիճակագրական տվյալները, որոնց համաձայն Օսմանիեում և Յարփուզում միասին կար 24832 - 25432 շունչ հայ բնակչություն (այդ թվում՝ Օսմանիե՝ 9832, Յարփուզ՝ 15000 («Մշակ») կամ 15600

¹³⁵ Տես Լ. Աճեմյան, «Պոտյոսներ Կիլիկիոյ մէջ», Արև, ազգային շահերու օրկան (Աղեքսանդրիա), 1920, փետրվարի 27, №125 (740):

¹³⁶ Այդ թվում՝ 296 առաքելական և 424 բողոքական հայ:

¹³⁷ Ըստ աղբյուրի՝ 1908 թ. Յարփուզում բնակվող հայերը փոխադրվել են Էրզին (տես Սերոյվեան, Հովիտի խրատները, 172), ինչը կապված է Ջերեզ-Բերեքերի գավառի կենտրոնի՝ այդ քաղաք տեղափոխման հետ:

(Ցիցիկյան)), չեն հաստատվում այլ աղբյուրների կողմից: Կարելի է ենթադրել, որ տվյալը շփոթմունքի արդյունք է՝ պայմանավորված գավառի կենտրոնի՝ 1906 թ. Յարփուզից Էրզին, այնուհետև՝ 1909 թ., Էրզինից Օսմանիե տեղափոխման հետ:

Այն, որ մենք գործ ունենք շփոթմունքի հետ վկայում է այն իրողությունը, որ հրատարակված վիճակագրությունում Էրզինը հիշատակվում է որպես «Էրզինի-Սանջակ», Օսմանիեն՝ «Օսմանիեյի սանջակ», «Օսմանիե-սանջակ», Յարփուզը՝ «Յարփուզի կազա», մինչդեռ, ինչպես հայտնի է, 1913-ին Ջերեզ-Բերեքերի սանջակի վարչական կենտրոնն էր Օսմանիեն և ոչ Էրզինը, և, երկրորդը, 1906-ից հետո Յարփուզը որպես սանջակ կամ կազա դադարել է գոյություն ունենալուց՝ այն ներառվել է Օսմանիեի գավառակի կազմում որպես նահիե (գյուղախումբ)¹³⁸:

Վերոնշյալը հիմքեր է տալիս ենթադրելու, որ 1913 թ. «Մշակի» և Մ. Ցիցիկյանի վիճակագրություններում տվյալները նախապես բաշխված են եղել ըստ թեմերի և, ըստ երևույթին, վերաբերվել են տարրեր ժամանակաշրջաններին, սակայն նախքան հրատարակվելը վիճակագրությունը ենթարկվել է խմբագրման, որի նպատակն է եղել տվյալները ներկայացնել ըստ օսմանյան վարչական բաժանման: Խմբագիրը, անտեղյակ լինելով գավառի վարչական նոր փոփոխություններին, սխալ է բաշխել տվյալները՝ թույլ տալով կրկնահաշվարկ:

Չենք կարող նաև բացառել, որ Օսմանիեի և Յարփուզի համար 1913 թ. «Մշակի» և Մ. Ցիցիկյանի փոխկապակցված տվյալները (շուրջ 25000 հայ), արտացոլում են ոչ թե գուտ նշված շրջանների, այլ ամբողջ Ջերեզ-Բերեքերի գավառի հայ բնակչության թվաքանակը: Եթե մեր ենթադրությունը համապատասխանում է իրականությանը, ապա Օսմանիեի համար վկայված 9832 հայ բնակչությունը վերաբերվում է Օսմանիեի, Բախսեի և Իսլահիեի գավառակների հայ բնակչության ընդհանուր թվաքանակին:

¹³⁸ Տես աշխատանքի՝ «Կիլիկիայի պատմաաշխարհագրական տարածքի օսմանյան վարչական և հայկական եկեղեցական-թեմական բաժանումները (XIX դարի երկրորդ կես - 1914 թ.)» բաժինը:

§2. Բախչեի գավառակ

Օսմանիեից դեպի հյուսիս-արևելք գտնվող Բախչե (հայտնի է նաև Բուլանըղ, Հասանբեյլի, Հայ լեռ անուններով) գավառակը Ջերեզ-Բերեքերի գավառի հայաշատ շրջաններից մեկն էր՝ տասնյակից ավել հայաբնակ բնակավայրերով, որոնցից ամենախոշորը զուտ հայաբնակ Հասանբեյլին էր:

Մեզ հասու օժանդակ աղբյուրները հետևյալ տվյալներն են հաղորդում գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ.

1. Ըստ օսմանյան իշխանությունների 1908 թ. հաշվառման տվյալների՝ գավառակում բնակվում էր 4958 հայ (բաշխումն ըստ բնակավայրերի տես Աղյուսակ 14)¹³⁹:
2. Համաձայն «Կիլիկիո աղետը» աշխատության հեղինակ Հակոբ Թերզյանի տվյալների՝ 1909 թ. Կիլիկիո ջարդերի նախօրյակին Բախչեի գավառակն ուներ 1350 տուն, 6750 շունչ հայ բնակչություն (բաշխումն ըստ բնակավայրերի տես Աղյուսակ 14)¹⁴⁰:
3. Ըստ Ա. Գյուլխանդանյանի՝ 1909 թ. վերաբերող վիճակագրության՝ գավառակում կար 972 տուն, 5518 շունչ հայ բնակչություն (բաշխումն ըստ բնակավայրերի տես Աղյուսակ 14)¹⁴¹:
4. Ըստ Այրիախնամ հանձնաժողովի տեսուչ-պատվիրակ Ժակ Մայապալյանի տեղեկագրի տվյալների՝ Բախչեի 11 հայաբնակ բնակավայրերում 1911 թ. կար 955 տուն, 4775 շունչ հայ բնակչություն (մեկ տան վրա 5 շունչ հաշվարկով) (բաշխումն ըստ բնակավայրերի տես Աղյուսակ 14)¹⁴²:

Բախչեի գավառակի հայաբնակ բնակավայրերը մեծապես

¹³⁹ Տես Սերովբեան, *Հովիսին խրատները*, 174-175:

¹⁴⁰ Տես Թերզյան, *Կիլիկիոյ աղետը*, 181:

¹⁴¹ Տես Erminio, «Աղանայի ջարդերը», *Հորիզոն*, 1910, №66 (տվյալների բաշխումն ըստ բնակավայրերի տես Աղյուսակ 14, գյուղերի մեծ մասի համար տրված է միայն հայ ընտանիքների թիվը, մեկ տան վրա հաշվել ենք 5 շունչ):

¹⁴² Տես *Տեղեկագիր Այրիախնամ Յանձնաժողովի*, 57-59:

տուժել էին 1909 թ. ջարդի ժամանակ (համաձայն Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի Ազգային վարչության Քննիչ մասնախմբի տվյալների՝ գավառակից զոհվածների թիվը 2623 էր (ներառյալ պանդուխտներ), իսկ ընդհանուր Ջերեզ-Բերեքերի գավառի տարածքում զոհված հայերի թիվը 5371 էր¹⁴³), սակայն հետագայում վերապրած հայ բնակչության մեծ մասը վերադարձել էր հարազատ բնակավայրեր՝ որոշ չափով վերականգնելով ջարդից վնասված տնտեսությունները: 1909 թ. եղեռնից հետո Բախչեի գավառակի հայ բնակչության թիվը վերականգնվել էր նաև ի հաշիվ պանդուխտ մշակների նոր ներհոսքի:

Աղյուսակ 14. Բախչեի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը Մեծ եղեռնի նախօրյակին ըստ տարբեր վիճակագրական աղբյուրների տվյալների

	Բնակավայր	1908 Սերովբյան		1909 Թերզյան		1909 Գյուլխանդանյան		1911 Մայապալյան	
		Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն
1	Հասանբեյլի	1848	500 ¹⁴⁴	2500	365 ¹⁴⁵	2190	370	1850	
2	Բախչե	722	120	600	128	824	80	400	
3	Յանըկ Գեյիրմեն	-	75 ¹⁴⁶	375	29	145	30	150	

¹⁴³ Տես Թերզյան, *Կիլիկիոյ աղետը*, 244-245:

¹⁴⁴ Համեմատության համար՝ ըստ կիլիկիահայ ուսումնասիրող Գրիգոր Գուտուլյանի տվյալների՝ 400 տուն հայ (տես Գրիգոր Գ. Գուտուլյան, *Հայ լեռը. Կարմիր դրոսակներ Կիլիկիոյ Աղետին* (Կ.Պոլիս, տպագր. Տ. Տողրամաճեան, 1912), 50):

¹⁴⁵ Այդ թվում՝ 65 տուն բողոքական հայ:

¹⁴⁶ Գ. Գուտուլյան՝ 30 տուն հայ (տես Գուտուլյան, *Հայ լեռը*, 55):

4	Լափա- ճըր (Լապճըր)	490	120 ¹⁴⁷	600	124	620	120	600
5	Սավ- րակըր	30	10	50	18	90	-	-
6	Քուրտ- լար (Գոյազ)	66	30	150	30	150	20	100
7	Գըզըլաճ	60	15 ¹⁴⁸	75	6	30	6	30
8	Քիշնեզ	150	40	200	39	265	30	150
9	Գյոք- չայիր	208	75	375	15	114	14	70
10	Խառնի (Հարու- նիե)	524	130	650	178 ¹⁴⁹	890	170	850
11	Գուշճու Մուս- տաֆա	140	35	175	23	115	15	75
12	Սայ Բուռնու	-	-	-	17	85	-	-
	Ընդա- մենը	4958	1350	6750	972	5518	955	4775

Աղյուսակ 14-ում ներկայացված՝ ըստ բնակավայրերի վիճակագրությունները Բախչեի գավառակի հայ բնակչության թիվը տեղակայում են 5000-7000 սահմաններում: Անհրաժեշտ է արձանագրել, որ վերոնշյալ վիճակագրությունների հիմքում ընկած են օսմանյան հաշվառման տվյալները: Գավառակի առանձին հայաբնակ բնակավայրերին վերաբերող արժանահավատ այլ տվյալներ վկայում են, որ հայ բնակչության թիվն ավելի բարձր է եղել:

¹⁴⁷ Գ. Գուտուլյան՝ 200 տուն հայ (տույն տեղում, 52):

¹⁴⁸ Գ. Գուտուլյան՝ 9 տուն հայ (տես Գուտուլյան, Հայ լեռը, 54):

¹⁴⁹ Այդ թվում՝ 38 տուն բողոքական հայ:

1. 1919-1920 թթ. Կիլիկիայի տարբեր բնակավայրեր այցելած և դրանց վիճակի մասին արժեքավոր տեղեկություններ հաղորդած Լևոն Աճեմյանի վկայությամբ՝ Հասանբեյլիում նախքան տեղահանությունը կար 520 տուն, 2700 շունչ հայ բնակչություն¹⁵⁰:
2. Արևմտահայ մանկավարժ և բառարանագիր Միմոն Գաբամաճյանն իր 1911 թ. հրատարակած «Գամեր. Փոքրիկ ճամբորդը Արևելքի մէջ» աշխարհագրական-հայրենագիտական ձեռնարկում Բախչեում հաշվում է 150, Լափաճըրում և Խառնիում՝ 200-ական տուն հայ բնակչություն¹⁵¹:
3. Ըստ կիլիկիահայ ուսումնասիրող Գրիգոր Գուտուլյանի՝ նախքան 1915 թ. Ամանուսի շրջանակի (մոտավորապես համապատասխանում է Բախչեի, Օսմանիեի և Իսլահիեի գավառակների տարածքին) հայաբնակ գյուղերում կար մոտ 10000 հայ բնակչություն, որից ցեղասպանությունը վերապրել և Առաջին աշխարհամարտից հետո Կիլիկիա էր վերադարձել 4000-ը¹⁵²:

Վերոնշյալ տվյալները հիմքեր են տալիս Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Բախչեի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը հաշվել մոտ 8000-ի սահմաններում:

Կարելի է նաև փաստել, որ 1913 թ. «Մշակի» և Մ. Ցիցիկյանի փոխկապակցված տվյալները, որոնց համաձայն Բախչե (Բուլանըղ) գավառակում բնակվում էր 560 հայ, իրականից ցածր են: Ըստ երևույթին, ինչպես Օսմանիեի գավառակի պարագայում, այստեղ ևս մենք գործունենք փոթմունքի հետ, որը պայմանավորված է վարչական

¹⁵⁰ Տես Տես Լ. Աճեմյան, «Պոռյուներ Կիլիկիոյ մէջ», Արև, ազգային շահերու օրկան (Աղեքսանդրիա, 1920, մարտի 1), №126 (741): Նշված թվից տարագրությունը վերապրել էր և 1920 թ. բնակավայր էր վերադարձել շուրջ 1,000-ը (տույն տեղում):

¹⁵¹ Տես Միմոն Գաբամաճեան, Գամեր: Փոքրիկ ճամբորդը Արևելքի մէջ: Միակ ընթերցարանը հայուն զարդարուած բազմաթիւ նոր տեղացոյց պատկերներով և լուսանկ.: Համառօտ տեղեկութիւններ Ասիական Թուրքիոյ վրայ և օգտակար գիտելիքներ (Կ.Պոլիս, տպ. Սազաեան, 1911), 239:

¹⁵² Տես Գուտուլյան, Կիլիկեան աշխարհագրութիւն, 61:

սահմանների հաճախակի փոփոխության հանգամանքով¹⁵³: Չենք բացառում, որ նշված սկզբնաղբյուրներում Օսմանիեի գավառակի համար վկայված 9832 շունչ հայ բնակչության մեջ ներառված են նաև Բախսեի գավառակի հայերը: Եթե մեր ենթադրությունը համապատասխանում է իրականությանը, ապա միասին՝ Օսմանիեի և Բախսեի գավառակների հայ բնակչության թվաքանակի համար մեր հաշվարկը՝ 9000, մոտ է նշված սկզբնաղբյուրների կողմից հաղորդվող տվյալին՝ 9832:

§3. Իսլահիեի գավառակ

Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Իսլահիեի գավառակում աղբյուրները վկայում են մշտական հայ բնակչություն ունեցող երեք գյուղերի՝ Քելլեր, Էյնթիլի և Քյունես (Քյունեսալեր), գոյության մասին (Ժ. Սայապալյանի տեղեկագրում (1911 թ.), որպես Իսլահիեի գավառակին պատկանող, նշված է նաև Գուշնու բնակավայրը, որն այլ աղբյուրներն ընդգրկում են Բախսեի գավառակի կազմում¹⁵⁴): Բացի դրանցից, գավառակի տարածքում գոյություն ունեին բազմաթիվ չիֆթլիկ-ագարակներ (Քյուրդ-բախսե, Արեդին փաշա և այլն)՝ յուրաքանչյուրը մի քանի տուն պանդուխտ մարաբա հայ բնակչությամբ¹⁵⁵:

Գավառակի հայությունը կորուստներ է կրել 1909 թ. կոտորածի ժամանակ՝ սպանվել է մշտական բնակչության մոտ 14%-ը (Քելլեր՝

¹⁵³ 1913 թ. վիճակագրության այս սխալը նկատել են նաև այն իրենց հաշվարկի հիմքում դրած Ռ. Գևորգյանն ու Փ. Փարոջյանը, որոնք, դրանից ելնելով, խուսափել են տալ առանձին Բախսեի գավառակի հայ բնակչության թիվը՝ փոխարենը ներկայացնելով Յարփուզի, Օսմանիեի, Իսլահիեի, Բախսեի գավառակների հայ բնակչության համագումար տվյալ (տես Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman*, 301)

¹⁵⁴ Տես *Տեղեկագիր Այրիսինսամ Յանձնաժողովի*, 73:

¹⁵⁵ Այսպես, Ա. Գյուլյանդանյանը հիշատակում է գավառակի Քյուրդ-բախսե, Արեդին փաշա, Քյունեկներ, Գուրֆալը ագարակները՝ 61 տուն հայ, Դալ-օղլու-Մահմեդ և Բոստան-աղա ագարակները՝ 12 տուն հայ, Գումարլու, Պալյան էֆենդի, Սարը մաղ և այլ ագարակները՝ 70 տուն, 400 հայ բանվորով, Դավիթ էֆենդիի ագարակները՝ 60 տեղացի և 70 դրսեցի բանվորներով (տես Erminio, «Աղանայի ջարդերը», *Հորիզոն*, 1910, №66):

15, Էյնթիլի՝ 38, Քյունեսա՝ 14, ընդամենը՝ 67 հոգի)¹⁵⁶, սակայն հետագա տարիներին որոշ չափով վերականգնվել է՝ պայմանավորված վերապրածների վերադարձով և այլ շրջաններից պանդուխտների ներհոսքով:

Ստորև Աղյուսակ 15-ում ներկայացնում ենք Իսլահիեի գավառակների հայաբնակ բնակավայրերի ցուցակը և հայ բնակչության թվաքանակն ըստ 1908 թ. Մուշեղ եպիսկոպոս Սերովբյանի «Հովիին խրատները» գրքի հավելվածում զետեղված օսմանյան վիճակագրություն¹⁵⁷, Հակոբ Թերգյանի «Կիլիկիոյ աղետը» գրքում առկա ցուցակի (տվյալները վերաբերվում են 1909 թ. ջարդերի նախօրյակին)¹⁵⁸ և Ժակ Սայապալյանի տեղեկագրում ներկայացված տվյալների (1911 թ.)¹⁵⁹: Հ. Թերգյանի և Ժ. Սայապալյանի վիճակագրությունները պարունակում են միայն տների թիվը, մեկ տան վրա հաշվել ենք 5 շունչ:

Աղյուսակ 15. Իսլահիեի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը Մեծ եղեռնի նախօրյակին ըստ տարբեր վիճակագրական աղբյուրների տվյալների

	Բնակավայր	1908	1909		1911	
		Սերովբյան	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ
1	Իսլահիե	4	-	-	-	-
2	Գայա Պաշը	25	-	-	-	-
3	Քելլեր	178	45	225	40	200

¹⁵⁶ Տես *Տեղեկագիր Այրիսինսամ Յանձնաժողովի*, 72-74:

¹⁵⁷ Տես Սերովբեան, *Հովիին խրատները*, 174-175:

¹⁵⁸ Տես Թերգեան, *Կիլիկիոյ աղետը*, 182:

¹⁵⁹ Տես *Տեղեկագիր Այրիսինսամ Յանձնաժողովի*, 72-74:

4	Էյնթիլի	131	35	175	30	150
5	Քյունես (Քյունեսլեր)	60	-	-	10	50
6	Քյուրդ Բախչե ¹⁶⁰	26	10	50	10	50
7	Արեդին փաշա չիֆթլիկ ¹⁶¹	17	10	50		
8	Բոստան աղա չիֆթլիկ ¹⁶²	30	8	40	-	-
	Ընդամենը	471	108	540	90	450

Աղյուսակ 15-ում ներկայացված բոլոր երեք աղբյուրները հաղորդում են 20-րդ դարասկզբին Իսլահիեի գավառակում շուրջ 500 շունչ հայ բնակչության առկայության մասին:

1913 թ. «Մշակի» և Մ. Ցիցիկյանի վիճակագրությունները չեն պարունակում առանձին տվյալներ Իսլահիեի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ՝ ըստ երևույթին, նշված աղբյուրներում այս վարչական միավորի հայ բնակչության թիվը ներառված է Օսմանիեի և Յարփուզի հայ բնակչության ընդհանուր տվյալի մեջ:

Վերոնշյալը մեզ հիմք է տալիս Մեծ եղեռնի նախօրկային Իսլահիեի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի մեր հաշվարկում օգտագործել 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության տվյալը, համաձայն որի նշված վարչական միավորում ապրում էր մոտ 500 հայ:

§4. Դորթ-Յուլի (Չորք-Մարգպան) գավառակ

Չորք-Մարգպանը կամ Դորթ-Յուլը Ջերեկ-Բերեքերթի գավառի

¹⁶⁰ Մարաբա հայեր:

¹⁶¹ Մարաբա հայեր:

¹⁶² Մարաբա հայեր:

առավել հայաշատ վարչական միավորն էր: Գավառակի տարածքում գրեթե ամբողջությամբ հայաբնակ էր համանուն գյուղաքաղաքը, խառը՝ թուրք և հայ բնակչություն ունեին Չորք-Մարգպանին հարակից՝ Յոզերլի ու Օճագլը բնակավայրերը¹⁶³: Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Չորք-Մարգպանի գավառակի վարչական սահմանների մեջ էր մտնում նաև Էրզինի գյուղախումբը՝ Նաջարլու գուտ հայաբնակ գյուղով (գտնվում էր Չորք-Մարգպանից մոտ 30 կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք):

Չորք-Մարգպանի գավառակի՝ ըստ բնակավայրերի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ օժանդակ աղբյուրների տվյալները համեմատաբար շատ են.

1. Ըստ Մուշեղ եպիսկոպոս Սերովբյանի կողմից բերվող օսմանյան վիճակագրության տվյալների՝ 1908 թ. Չորք-Մարգպանի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը 8286 էր¹⁶⁴ (բաշխումն ըստ բնակավայրերի տես Աղյուսակ 16):
2. Ըստ Այրիախնամ հանձնաժողովի քննիչ-պատվիրակ Ժակ Սայապալյանի վիճակագրության (նույնպես օգտագործել է օսմանյան տվյալները) 1911 թ. գավառակն ուներ 1750 տուն, 8750 շունչ¹⁶⁵ հայ բնակչություն¹⁶⁶ (բաշխումն ըստ բնակավայրերի տես Աղյուսակ 16):
3. Ըստ Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փաբուջյանի տվյալների, որոնք հիմնված են 1913 թ. վերաբերող հայկական եկեղեցական-թեմական վիճակագրության վրա, գավառակում բնակվում էր 11855 հայ¹⁶⁷ (բաշխումն ըստ բնակավայրերի տես Աղյուսակ 16):
4. Համաձայն Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած չորք-մարգպանցի Մելքոն Տէր-Մելքոնյանի՝ Մեծ եղեռնի նախօր-

¹⁶³ Տես Մինաս Խապրիկ, *Եթէ Չորք-Մարգպանը ինձի հետ խոսէր* (Դեյրուբ, հրատարակություն Չորք-Մարգպանի հայրենակցական միութեան, 1983), 14:

¹⁶⁴ Տես Սերովբեան, *Հովիտի խրատները*, 172-173:

¹⁶⁵ Մեկ տան վրա 5 շունչ հաշվարկով:

¹⁶⁶ Տես *Տեղեկագիր այրիախնամ Յանձնաժողովի*, 57-59:

¹⁶⁷ Տես Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman*, 302-303:

յակին գյուղաքաղաքն իր հարակից բնակավայրերով ուներ շուրջ 16000 հայ բնակչություն¹⁶⁸:

5. Ս. Ակունին իր «Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմությունը» գրքում (1920 թ.) հաղորդում է, որ Դորթ-Յոլից և հարակից շրջաններից տեղահանվել է շուրջ 20000 հայ (այս թիվը, գուցե, արտացոլում է ամբողջ Չորք-Մարզպանի եկեղեցական թեմի հայ բնակչության թիվը)¹⁶⁹: Նույն տվյալը երկրորդում է մեկ այլ վերապրած հեղինակ՝ Մինաս Խապրիկը (ծնունդով Օճագլըից)¹⁷⁰:
6. Ս. Ծոցիկյանը Դորթ-Յոլում և հարակից Փայասում հաշվում է մոտ 9000 հայ բնակչություն¹⁷¹:
7. Սիյուռքահայ ուսումնասիրող, «Պատմություն Չորք-Մարզպանի» աշխատության հեղինակ Մինաս Գոճայանի տվյալներով՝ Չորք-Մարզպանում Համիդյան կոտորածների նախօրյակին կար շուրջ 7000 հայ բնակչություն, Օճագլում՝ 200 տուն հայ, Յոզերլիում՝ 120 տուն հայ¹⁷²:
8. Ըստ Բյուզանդ Եղիայանի՝ Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո Չորք-Մարզպան էր վերադարձել տեղահանությունը վերապրած մոտ 12000 հայ¹⁷³: Անգամ եթե հաշվի առնենք, որ վերադարձածների որոշ մասը բնիկ չորքմարզապանցիներ չէին՝ միևնույնն է, այս թիվն արդեն իսկ մոտ երկու անգամ բարձր է, քան 1914-ի օսմանյան վիճակագրության կողմից գավառակի համար հաղորդվող շուրջ 7000 շունչ հայ բնակչությունը:

¹⁶⁸ Տես Մելքոն Տէր Մելքոնեան, *Կեանքի և մահուան միջև* (Պէրյորթ, տպ. «Առաւօտ», 1939), 48:

¹⁶⁹ Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմությունը 295:

¹⁷⁰ Տես Խապրիկ, *Եթէ Չորք-Մարզպանը ինձի հետ խոսէր*, 7:

¹⁷¹ Տես Ծոցիկեան, *Արեւմտահայ աշխարհ*, 135, 737:

¹⁷² Տես Մինաս Գոճայեան, *Պատմություն Չորք-Մարզպանի (Տէորթ-Եոյ)*. գիտաքաղաք մը կիլիկիոյ մէջ (Լոս Անճելըս, 2005), 35, 38, 41:

¹⁷³ Տես Եղիայեան, *Ժամանակակից պատմութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ*, 83:

Աղյուսակ 16. Չորք-Մարզպանի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակն ըստ 1908-1913 թթ. վերաբերվող տարբեր վիճակագրական տվյալների

	Բնակավայր	1908 թ. Սերովբյան	1911 թ. Սայապալյան		1913 թ. Գևորգյան-Փարոջյան
		Շունչ	Տուն	Շունչ	Շունչ
1	Չորք-Մարզպան	4850	1000 ¹⁷⁴	5000	7000
2	Օջախլի (Օճագլը)	1940	350	1750	2545
3	Յոզերլի	1056	300	1500	1560
4	Նաջարլու (Նաճարլը)	440	100 ¹⁷⁵	500	750
	Ընդամենը	8286	1750	8750	11855

Այսպիսով, օժանդակ աղբյուրների տեղեկությունները հաստատում են 1913-14 թթ. հայկական եկեղեցական-թեմական տվյալների հիման վրա կազմված վիճակագրությունների (1913 թ. «Մշակ», 1913 թ. Մ. Ցիցիկյան և այլն) տվյալները, որոնց համաձայն Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Դորթ-Յոլի (Չորք-Մարզպան) գավառակում (առանց Հասսայի գավառակի) կար մոտ 11850 շունչ հայ բնակչություն, այդ թվում Դորթ-Յոլում (Չորք-Մարզպան)՝ 7000 շունչ, Օճագլում՝ 2550 շունչ, Յոզերլիում՝ 1550 շունչ, Նաճարլում՝ 750 շունչ հայ:

¹⁷⁴ Այդ թվում՝ 20-ը բողոքական:

¹⁷⁵ Ժ. Սայապալյանը հաղորդում է, որ Նաջարլիի հայ բնակչությունը 1909 թ. կոտորածների ժամանակ ապաստանել էր Չորք-Մարզպանում: Կոտորածներից հետո իրենց հայրենի բնակավայր էր վերադարձել մոտ 10-12 ընտանիք, մնացածները հաստատվել էին Չորք-Մարզպանում՝ գնալով Նաջարլը միայն գյուղատնտեսական աշխատանքների ժամանակաշրջանին՝ «հողերը հերկելու և հունձքը վերցնելու համար» (տես *Տեղեկագիր Այրիսիմսամ Յանձնաժողովի*, 59):

§5. Հասսայի գավառակ

Դորթ-Յոլից դեպի արևելք ընկած Հասսայի գավառակում աղբյուրները հիշատակում են վեց հայաբնակ բնակավայր¹⁷⁶, որոնցից ամենամեծ թվով հայ բնակչություն ուներ գավառակի կենտրոնական Էքբեզ գյուղաքաղաքը:

Հայկական եկեղեցական-թեմական վիճակագրությունների հիման վրա կազմված ցուցակները (1913 թ. «Մշակ», 1913 թ. Մ. Ցիցիկյան) առանձին Հասսայի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ չեն հաղորդում (ըստ երևույթին այդ վարչական միավորի հայ բնակչության թիվն ընդգրկվել է Յարփուզի կամ Չորք-Մարգպանի վիճակագրության մեջ):

Ըստ բնակավայրերի վիճակագրություն պարունակող մեզ հասու աղբյուրները 20-րդ դարասկզբին Հասսայի գավառակի վեց բնակավայրերի հայ բնակչության թվաքանակը տեղակայում են 1000-ի սահմաններում: Այսպես, Համաձայն Մուշեղ եպիսկոպոս Սերովբյանի տվյալների (1908 թ.)՝ գավառակի հայ բնակչության թիվը 700 էր (ըստ բնակավայրերի վիճակագրության բաշխումը տես Աղյուսակ 17)¹⁷⁷:

Գավառակի հայաբնակ գյուղերից 1909 թ. կոտորածների ընթացքում առավելապես տուժել է Ֆասըլլը կամ Այրի Պուճագը, որի 20 տուն հայերից 1911 թ. մնացել էր 10-ը¹⁷⁸:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հայկական աղբյուրները Հասսայի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ այլ տվյալներ չեն հաղորդում, Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին գավառակում բնակվող հայերի թվաքանակի հաշվարկի համար օգտագործում ենք 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության տվյալը՝ 1324 շունչ հայ, որից 770-ը առաքելական, 269-ը կաթոլիկ և 285-ը բողոքական (կլորացված թիվ՝ 1320):

¹⁷⁶ Տես Սերովբեան, *Հովիվին խրատները*, 172-173, տես նաև Թերզեան, *Կիլիկիոյ աղէտը*, 245:

¹⁷⁷ Տես Սերովբեան, *Հովիվին խրատները*, 172-173:

¹⁷⁸ Տես *Տեղեկագիր այրիախնամ յանձնաժողովի*, 75:

Աղյուսակ 17. Հասսայի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակն ըստ 1908 թ. օսմանյան վիճակագրության¹⁷⁹

	Բնակավայր	Շունչ
1	Էքբեզ (կենտրոնական)	450
2	Ֆասըլլը (Այրի Պուճագ)	70
3	Հաջիլար	40
4	Քյուրեջի	15
5	Դեմրեք	5
6	Թեյեք	120 ¹⁸⁰
	Ընդամենը	700

Ջերեկ-Բերեքերի գավառի հայ բնակչության թվաքանակի հաշվարկի ամփոփում

Այսպիսով, տարբեր աղբյուրների տվյալների համադրման և վերլուծության հիման վրա կատարված հաշվարկը փաստում է, որ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Ջերեկ-Բերեքերի գավառի տարածքում գտնվող 34 հայաբնակ բնակավայրերում բնակվում էր շուրջ 22580 հայ, որից կենտրոնական Ջերեկ-Բերեքերի (Օսմանիե) գավառակի 4 հայաբնակ բնակավայրերում՝ 900, Բախսեի (Բուլանըղ) գավառակի 12 հայաբնակ բնակավայրերում՝ 8000, Իսլախիեի գավառակի 8 հայաբնակ բնակավայրերում՝ 500, Դորթ-Յոլի (Չորք-Մարգպան) գավառակի 4 հայաբնակ բնակավայրում (ներառյալ Էրզինի գյուղախմբի հայաբնակ Նաճարը բնակավայրը)՝ 11860 և

¹⁷⁹ Տես Սերովբեան, *Հովիվին խրատները*, 172-173:

¹⁸⁰ Կաթոլիկադավան:

Հասսայի գավառակի 6 հայաբնակ բնակավայրերում՝ 1320¹⁸¹:

Ըստ 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության՝ գավառում կար 54258 շունչ իսլամադավան ազգաբնակչություն¹⁸²:

ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խմբի տվյալներով՝ 1914 թ. գավառի մուսուլման ազգաբնակչության թիվը մոտ 60000 էր¹⁸³:

Հիմք ընդունելով վերոնշյալ տվյալները՝ կարելի է եզրակացնել, որ հայերը կազմում էին Ջերեզ-Բերեքեթի գավառի ընդհանուր ազգաբնակչության շուրջ 27%-ը, ընդ որում՝ հայերի հարաբերակցությունն առավել մեծ էր Դորթ-Յուլի գավառակի ընդհանուր ազգաբնակչության մեջ՝ 43%:

¹⁸¹ Համաձայն Մարգիս Կարայանի հաշվարկի՝ Ջերեզ-Բերեքեթի գավառում 1914 թ. բնակվում էր 27639 հայ: Ուսումնասիրողը գավառի հայ բնակչության հաշվարկի մեջ ընդգրկել է աղբյուրների կողմից հիշատակվող 40 հայաբնակ բնակավայր: Ս. Կարայանի հաշվարկը գերծ չէ ուղեագումներից. այսպես, հիմք ընդունելով երկրորդական աղբյուրներից մեկի (Գրիգորիս վրդ. Պալաքյան) տվյալը, նա Իսլահիե գյուղաքաղաքում հաշվում է 1500 շունչ հայ, մինչդեռ, այլ՝ առավել արժանահավատ աղբյուրների կողմից նման քանակի հայ բնակչություն այնտեղ վկայված չէ: Ուղեագցված է նաև Փայասի հայ բնակչության թիվը՝ 2500. 1914 թ. դրությամբ երբեմնի հայաշատ առափնյա այդ բնակավայրում մշտական հայ բնակչության առկայության մասին մեր տրամադրության տակ եղած առավել հավաստի աղբյուրները տվյալներ չեն հաղորդում (Ս. Կարայանի հաշվարկը տե՛ս Karayan, *Armenians in Ottoman Turkey, 1914*, 105-111):

¹⁸² Karpat, *Ottoman population 1830-1914*, 172-173:

¹⁸³ Zamir, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919", 102:

4. Ադանայի նահանգի Մերսինի գավառ

Ադանայի նահանգի Մերսինի գավառի հայ բնակչությունը կենտրոնացած էր Մերսին և Տարսոն քաղաքներում, զուտ հայաբնակ էր Տարսոնի հարևանությամբ գտնվող Քոզոլուք (Գոզ-Օլուզ) բնակավայրը:

Մեր կողմից առանձնացված վիճակագրական սկզբնաղբյուրները գավառի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ հաղորդում են հետևյալ տվյալները (տե՛ս նաև Աղյուսակ 18).

1. 1895 թ. Կիլիկիո կաթողիկոսարանի վիճակագրություն՝ 950 տուն, 4750 շունչ, որից Տարսոն՝ 800 տուն, 4000 շունչ, Մերսին՝ 150 տուն, 750 շունչ հայ¹⁸⁴:
2. 1902 թ. Մ. Օրմանյանի վիճակագրության՝ Մերսինի գավառի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները ներառված են Ադանայի թեմի ընդհանուր տվյալի մեջ (տե՛ս Աղյուսակ 7): Կարելի է ենթադրել, որ աղբյուրը հաշվել է Մերսինի գավառի հայ բնակչության թիվը մոտ 5000-6000-ի սահմաններում:
3. 1910 թ. Համբարձում Առաքելյանի վիճակագրություն՝ 7400 շունչ (այլ մանրամասնություններ չկան)¹⁸⁵:
4. 1912 թ. Հայոց պատրիարքարան-Ապահովության հանձնաժողովի վիճակագրության՝ Մերսինի գավառի տվյալները ներառված են Ադանայի գավառի ընդհանուր տվյալի մեջ (տե՛ս Աղյուսակ 7): Ենթադրում ենք, որ աղբյուրը հաշվել է Մերսինի գավառի հայ բնակչության թիվը մոտ 5000-6000-ի սահմաններում:
5. 1913 թ. «Մշակի» վիճակագրություն՝ 6090 շունչ, այդ թվում Մերսինի գավառակ՝ 2250, Տարսոն՝ 3840 շունչ¹⁸⁶:
6. 1913 թ. Մ. Ցիցիկյանի վիճակագրություն՝ 6090 շունչ, այդ թվում Մերսինի գավառակ՝ 2250, Տարսոն՝ 3840 շունչ¹⁸⁷:

¹⁸⁴ «Վիճակագրութիւն Կիլիկիոյ Հայոց», 46:

¹⁸⁵ Տե՛ս Առաքելեան, «Թ-իւրքահայ ժողովրդի վիճակագրութիւնը», 73:

¹⁸⁶ «Հայերը Կիլիկիայում», 2:

¹⁸⁷ Ցիցիկեան, «Հայերը Կիլիկիայում», 1109:

7. 1914 թ. օսմանյան վիճակագրություն՝ 4267 շունչ¹⁸⁸, այդ թվում 900-ը¹⁸⁹՝ Մերսինի, 3364-ը¹⁹⁰՝ Տարսունի գավառակում¹⁹¹:
8. 1914 թ. ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խմբի վիճակագրության՝ Մերսինի գավառի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները ներառված են Ադանայի գավառի տվյալի մեջ (տես Աղյուսակ 7): Կարելի է ենթադրել, որ աղբյուրը հաշվել է Մերսինի գավառի հայ բնակչության թիվը մոտ 5000–6000-ի սահմաններում:
9. 1914 թ. Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի հաշվարկ՝ 6987 շունչ, այդ թվում Մերսին՝ 2297, Տարսուն՝ 4700 շունչ¹⁹²:

Աղյուսակ 18. Մեծ եղեռնի նախօրյակին Ադանայի նահանգի Մերսինի գավառի հայ բնակչության թվաքանակն ըստ տարբեր վիճակագրական տվյալների

Գավառակներ	1895 Կիլիկիոկաթողիկոսարան	1910 Առաքելյան	1913 «Մշակ»	1913 Ցիցիկյան	1914 օսմանյան	1914 Գևորգյան-Փարուջյան
Մերսին	750	-	2250	2250	900	2297
Տարսուն	4000	-	3840	3840	3364	4700
Ընդամենը	4750	7400	6090	6090	4264	6987

Ինչպես կարելի է տեսնել Աղյուսակ 18-ից՝ Մերսինի գավառի նախաեղեռնյան հայ բնակչության թվաքանակի համար հաղորդվող

¹⁸⁸ 164 կաթոլիկ և 381 բողոքական հայ:

¹⁸⁹ 42 կաթոլիկ և 68 բողոքական հայ:

¹⁹⁰ 122 կաթոլիկ և 313 բողոքական հայ:

¹⁹¹ Karpat, *Ottoman population 1830-1914*, 172-173:

¹⁹² Kevorkian, Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman*, 58, 290-300:

ամենացածր թիվը 4264-ն է (օսմանյան վիճակագրություն), ամենաբարձրը՝ 7400 (Հ. Առաքելյան):

Մերսինի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ օժանդակ աղբյուրների տվյալներն են՝

1. Մուշեղ եպիսկոպոս Սերովբյան (ըստ 1908 թ. օսմանյան վիճակագրության)՝ 5726 շունչ, որից Մերսինում՝ 2297 շունչ, Տարսունի գավառակում՝ 3429 շունչ (այդ թվում՝ Տարսուն քաղաքում՝ 3139, Գոզ-Օլուզ բնակավայրում՝ 290)¹⁹³,
2. Հ. Թերզյան (1908 թ.)՝ Տարսուն՝ 600 տուն, 3139 շունչ, Գոզ-Օլուզ 70 տուն¹⁹⁴,
3. Ժակ Սայապալյան (1911 թ.)՝ Տարսուն՝ 600 տուն (այդ թվում 100-ը՝ բողոքական, 30-ը՝ կաթոլիկ) և Գոզ-Օլուզ՝ 50 տուն (նախքան 1909 թ. ջարդերը՝ 80 տուն, այդ թվում 30-ը՝ բողոքական) (Մերսին քաղաքի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները բացակայում են)¹⁹⁵,
4. Ս. Ծոցիկյան՝ 6500 շունչ, որից Մերսինում՝ 2500, Տարսունում՝ 4000 շունչ¹⁹⁶,

Ելնելով վերոնշյալից՝ կարելի է փաստել, որ «Մշակի» և Մ. Ցիցիկյանի՝ 1913 թ. վերաբերող տվյալները, համաձայն որոնց Մերսինի գավառակում կար 6000-7000 շունչ հայ բնակչություն, հաստատվում են օժանդակ աղբյուրների տվյալների միջոցով, ուստի, մեր կարծիքով, որպես Մեծ եղեռնի նախօրյակի դրությամբ Մերսինի գավառակի հայ բնակչության առավել արժանահավատ և իրականությանը մոտ թիվ կարելի է ընդունել 7000-ը¹⁹⁷:

¹⁹³ Տես Սերովբեան, *Հովիտի խրատները*, 172-173:

¹⁹⁴ Թերզեան, *Կիլիկիոյ աղէտը*, 142, 145:

¹⁹⁵ Տես *Տեղեկագիր այրիախնամ Յանձնաժողովի*. 76-77:

¹⁹⁶ Տես Ծոցիկեան, *Արեւմտահայ աշխարհ*, 420, 731:

¹⁹⁷ Ս. Կարայանի հաշվարկով (ըստ տարբեր աղբյուրների, ինչպես նաև վերապրածների կողմից տրամադրված տեղեկությունների) Մերսինի գավառում կար 9010 հայ, այդ թվում Մերսին՝ 3000, Տարսուն՝ 5000, Կոզ-Օլուզ՝ 260: Վկայակոչելով «Կիլիկիոյ աղէտը» գրքի հեղինակ Հ. Թերզյանի կողմից մի տվյալ՝ ամերիկահայ ուսումնասիրողը գավառի կազմում որպես հայաբնակ նշում և հաշվարկի մեջ ընդգրկում է Էվլանը (66 տուն, 500 շունչ) և Լամբրոն (Նամրոն) բնակավայրերը (250 շունչ) (տես Karayan,

7. 1914 թ. օսմանյան վիճակագրություն՝ 4267 շունչ¹⁸⁸, այդ թվում 900-ը¹⁸⁹՝ Մերսինի, 3364-ը¹⁹⁰՝ Տարսուսի գավառակում¹⁹¹:
8. 1914 թ. ԱՄԵ Տեղեկատու փորձագիտական խմբի վիճակագրության՝ Մերսինի գավառի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները ներառված են Ադանայի գավառի տվյալի մեջ (տես Աղյուսակ 7): Կարելի է ենթադրել, որ աղբյուրը հաշվել է Մերսինի գավառի հայ բնակչության թիվը մոտ 5000–6000-ի սահմաններում:
9. 1914 թ. Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի հաշվարկ՝ 6987 շունչ, այդ թվում Մերսին՝ 2297, Տարսուն՝ 4700 շունչ¹⁹²:

Աղյուսակ 18. Մեծ եղեռնի նախօրյակին Ադանայի նահանգի Մերսինի գավառի հայ բնակչության թվաքանակն ըստ տարբեր վիճակագրական տվյալների

Գավառակներ	1895 Կիլիկիո կաթողիկոսարան	1910 Առաքելյան	1913 «Մշակ»	1913 Ցիցիկյան	1914 օսմանյան	1914 Գևորգյան-Փարուջյան
Մերսին	750	-	2250	2250	900	2297
Տարսուն	4000	-	3840	3840	3364	4700
Ընդամենը	4750	7400	6090	6090	4264	6987

Ինչպես կարելի է տեսնել Աղյուսակ 18-ից՝ Մերսինի գավառի նախաեղեռնյան հայ բնակչության թվաքանակի համար հաղորդվող

¹⁸⁸ 164 կաթողիկ և 381 բողոքական հայ:

¹⁸⁹ 42 կաթողիկ և 68 բողոքական հայ:

¹⁹⁰ 122 կաթողիկ և 313 բողոքական հայ:

¹⁹¹ Karpat, *Ottoman population 1830-1914*, 172-173:

¹⁹² Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman*, 58, 290-300:

ամենացածր թիվը 4264-ն է (օսմանյան վիճակագրություն), ամենաբարձրը՝ 7400 (Հ. Առաքելյան):

Մերսինի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ օժանդակ աղբյուրների տվյալներն են՝

1. Մուշեղ եպիսկոպոս Սերովբյան (ըստ 1908 թ. օսմանյան վիճակագրության)՝ 5726 շունչ, որից Մերսինում՝ 2297 շունչ, Տարսուսի գավառակում՝ 3429 շունչ (այդ թվում՝ Տարսուն քաղաքում՝ 3139, Գոգ-Օլուգ բնակավայրում՝ 290)¹⁹³,
2. Հ. Թերզյան (1908 թ.)՝ Տարսուն՝ 600 տուն, 3139 շունչ, Գոգ-Օլուգ 70 տուն¹⁹⁴,
3. Ժակ Սայապալյան (1911 թ.)՝ Տարսուն՝ 600 տուն (այդ թվում 100-ը՝ բողոքական, 30-ը՝ կաթողիկ) և Գոգ-Օլուգ՝ 50 տուն (նախքան 1909 թ. ջարդերը՝ 80 տուն, այդ թվում 30-ը՝ բողոքական) (Մերսին քաղաքի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները բացակայում են)¹⁹⁵,
4. Ս. Ծոցիկյան՝ 6500 շունչ, որից Մերսինում՝ 2500, Տարսունում՝ 4000 շունչ¹⁹⁶,

Ելնելով վերոնշյալից՝ կարելի է փաստել, որ «Մշակի» և Ս. Ցիցիկյանի՝ 1913 թ. վերաբերող տվյալները, համաձայն որոնց Մերսինի գավառակում կար 6000-7000 շունչ հայ բնակչություն, հաստատվում են օժանդակ աղբյուրների տվյալների միջոցով, ուստի, մեր կարծիքով, որպես Մեծ եղեռնի նախօրյակի դրությամբ Մերսինի գավառակի հայ բնակչության առավել արժանահավատ և իրականությանը մոտ թիվ կարելի է ընդունել 7000-ը¹⁹⁷:

¹⁹³ Տես Սերովբեան, *Հովիտի խրատները*, 172-173:

¹⁹⁴ Թերզեան, *Կիլիկիոյ աղէտը*, 142, 145:

¹⁹⁵ Տես *Տեղեկագիր այրիախնամ Յանձնաժողովի*. 76-77:

¹⁹⁶ Տես Ծոցիկեան, *Արեւմտահայ աշխարհ*, 420, 731:

¹⁹⁷ Ս. Կարայանի հաշվարկով (ըստ տարբեր աղբյուրների, ինչպես նաև վերապրածների կողմից տրամադրված տեղեկությունների) Մերսինի գավառում կար 9010 հայ, այդ թվում Մերսին՝ 3000, Տարսուն՝ 5000, Կոգ-Օլուգ՝ 260: Վկայակոչելով «Կիլիկիոյ աղէտը» գրքի հեղինակ Հ. Թերզյանի կողմից մի տվյալ՝ ամերիկահայ ուսումնասիրողը գավառի կազմում որպես հայաբնակ նշում և հաշվարկի մեջ ընդգրկում է Էլվանը (66 տուն, 500 շունչ) և Լամբրոն (Նամրոն) բնակավայրերը (250 շունչ) (տես Karayan,

Ըստ օսմանյան վիճակագրության՝ 1914 թ. Մերսինի գավառն ուներ 88831 շունչ իսլամադավան և 3401 շունչ հույն ազգաբնակչություն¹⁹⁸: Հաշվի առնելով վերոնշյալ տվյալները՝ կարող ենք եզրակացնել, որ հայերը կազմում էին գավառի ընդհանուր ազգաբնակչության մոտ 7%-ը:

Armenians in Ottoman Turkey, 99-100): Էլվանլը բնակավայրի հայաբնակության մասին բացի Հ. Թերզյանից որևէ այլ աղբյուր տեղեկություններ չի հաղորդում, ինչը տարօրինակ է, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ գոյություն ունեն տվյալներ շատ ավելի փոքրաթիվ հայ բնակչություն ունեցող բնակավայրերի մասին (Էլվանլըի մասին Թերզյանի տեղեկությունների աղբյուրը Ադանայի կոտորածների ընթացքում այրված և քանդված շենքերի պաշտոնական օսմանյան վիճակագրությունն է, որը հրատարակվել է «Շամանակ» օրաթերթի (Կ.Պոլիս) 1909 թ. 11 (24) հունիսի համարում (տե՛ս *Շամանակ, ժողովրդական օրաթերթ* (Կ.Պոլիս), Ա. Տարի, թիւ 199, 11 (24) հունիս 1909, 3): Սա ենթադրել է տալիս, որ կամ Էլվանլըում մշտական հայ բնակչություն չի եղել, և 1909-ի կոտորածների ընթացքում այնտեղ տուժել են պանդուխտները, կամ էլ այլ տվյալը շփոթմունքի արդյունք է:

Ինչ վերաբերվում է Լամբրոն-Նամրոնին, ապա 19-րդ դարի վերջին – 20-րդ դարի սկզբին այդ բնակավայրը մշտական հայ բնակչություն չի ունեցել, այլ ծառայել է Տարսուսի հայերի համար որպես ամառանոցային վայր: Այսպես, մի վկայության մեջ կարդում ենք հետևյալը. «Տարսուսի հիսիսային արևելեան կողմը կ'իյնա... Լամբրոնի բերդը, որուն բոլորտիրը Հայոց և Թրքաց ամարանոցները կան, փոքրիկ այգիներու մէջ ցրուած, շատ գեղեցիկ տեսարանով, ուր Տարսուսի բնակիչք ամառունսն տաք օրերը նոյն հովասուն ու ջրաւտ և ստողջարար օդը ծծելով անունը կ'առնուն ու աշնան ծամանակ իրենց տունը թողլով ըստ մեծի մասին մէջի կարասեօքը ու Տարսուս դառնան» (տե՛ս «Բանախոսութիւն գեր. հայր Կ. Սիպիլեանի», *Արևելեան մասույ* (Հմիտնիս), յուլիս, 1876, 170):

¹⁹⁸ Karpat, *Ottoman population 1830-1914*, 172-173:

5. Մարաշի գավառ

Մարաշի գավառի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ մեր կողմից առանձնացված վիճակագրական սկզբնաղբյուրները հաղորդում են հետևյալ տվյալները (տե՛ս նաև Աղյուսակ 19).

1. 1895 թ. Կիլիկիո կաթողիկոսարանի վիճակագրություն՝ 10800 տուն, 54000 շունչ, որից Մարաշի և Բազարջըղի գավառակներ՝ 3000 տուն, 15000 շունչ, Ալբիստան՝ 700 տուն, 3500 շունչ (այդ թվում Ալբիստանն իր գյուղերով՝ 500 տուն, 2500 շունչ, Եփեսոսը (Յարփուզ¹⁹⁹)՝ 200 տուն, 1000 շունչ), Չեյթուն՝ 4500 տուն, 22500 շունչ, Ֆոնուսի շրջանակի գյուղեր՝ 800 տուն, 4000 շունչ, Կոկիսունի գավառակ՝ 1800 տուն, 9000 շունչ (Կոկիսուն իր գյուղերով՝ 1000 տուն, 5000 շունչ, Կապանի շրջանակի գյուղեր՝ 800 տուն, 4000 շունչ)²⁰⁰:
2. 1902 թ. Մ. Օրմանյանի վիճակագրություն՝ 65500 շունչ, որից Մարաշի արքեպիսկոպոսական վիճակ (Մարաշ, Բազարջըղ, Ալբիստան) 37500 (այդ թվում՝ 4000 կաթոլիկ և 3500 բողոքական հայ), Ունիայի (Չեյթուն) եպիսկոպոսական վիճակ՝ 21000 (այդ թվում՝ 500 կաթոլիկ և 500 բողոքական հայ) և Ֆոնուսի վանական թեմ՝ 7000²⁰¹:
3. 1910 թ. Հ. Առաքելյանի վիճակագրություն՝ 86800 շունչ (տվյալի բաշխումն ըստ գավառակների բացակայում է)²⁰²:
4. 1912 թ. Հայոց պատրիարքարանի-Ապահովության հանձնաժողովի վիճակագրություն՝ 69000 շունչ, այդ թվում Մարաշ (Բազարջըղն ու Ալբիստանը ներառյալ)՝ 28000, Չեյթուն՝ 28000, Ֆոնուս՝ 13000²⁰³:
5. 1913 թ. «Մշակի» վիճակագրություն՝ 70629 շունչ, այդ թվում Մարաշ (Բազարջըղը ներառյալ)՝ 31560, Ալբիստան՝ 5830, Չեյթուն՝ 22450, Կոկիսուն՝ 10789²⁰⁴:

¹⁹⁹ Չփոթել Ջեբել-Բերեքեթի գավառի նույնանուն բնակավայրի հետ:

²⁰⁰ «Վիճակագրութիւն Կիլիկիոյ Հայոց», 46:

²⁰¹ Ormanian, *The Church of Armenia*, 241, Օրմանեան, *Հայոց եկեղեցին*, 264:

²⁰² Տե՛ս Առաքելեան, «Թիւրքահայ ժողովրդի վիճակագրութիւնը», 73:

²⁰³ Թե՛տղիկ, *Ամէնուն տարեցոյցը*, ԺՁ տարի, 1922, 262:

²⁰⁴ «Հայերը Կիլիկիայում», 2:

6. 1913 թ. Մ. Ցիցիկյանի վիճակագրություն՝ 50015 շունչ, այդ թվում Մարաշ (Բազարջըղը ներառյալ)՝ 20000, Ալբիստան՝ 1940, Չեյթուն՝ 25705, Կոկիսուն՝ 2370²⁰⁵:
7. 1914 թ. օսմանյան վիճակագրություն՝ 38433 շունչ²⁰⁶, այդ թվում Մարաշի գավառակ՝ 22040²⁰⁷, Բազարջըղ՝ 37, Ալբիստան՝ 2017²⁰⁸, Չեյթուն՝ 10718²⁰⁹, Գյոքսուն (Կոկիսուն)՝ 3621²¹⁰:
8. 1914 թ. ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խմբի վիճակագրություն՝ 55000 շունչ (բաշխումն ըստ գավառակների քացակայում է)²¹¹:
9. 1914 թ. Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի հաշվարկ՝ 72143 շունչ, այդ թվում Մարաշի գավառակ՝ 32844, Բազարջըղ՝ 1500, Կոկիսուն (Գյոքսուն)՝ 9505, Չեյթուն՝ 22456, Ալբիստան՝ 5838²¹²:

²⁰⁵ Ցիցիկյան, «Հայերը Կիլիկիայում», 1108:

²⁰⁶ Այդ թվում՝ 4480 կաթոլիկ և 6111 բողոքական հայ:

²⁰⁷ Այդ թվում՝ 3808 կաթոլիկ և 4972 բողոքական հայ:

²⁰⁸ Այդ թվում՝ 372 կաթոլիկ և 445 բողոքական հայ:

²⁰⁹ Այդ թվում՝ 182 կաթոլիկ և 486 բողոքական հայ:

²¹⁰ Այդ թվում՝ 118 կաթոլիկ և 208 բողոքական հայ (տե՛ս Karpat, *Ottoman population 1830-1914*, 172-173):

²¹¹ Zamir, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919", 102:

²¹² Kevorkian, Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman*, 58, 300-303:

Աղյուսակ 19. Մեծ եղեռնի նախօրյակին Մարաշի գավառի հայ բնակչության թվաքանակն ըստ տարբեր վիճակագրական տվյալների

Գավառակներ	1895 Կիլիկիո կաթողիկոսարան	1902 Օրմանյան	1910 Առաքելյան	1912 Հայոց պատրիարքարան	1913 «Մշակ»	1913 Ցիցիկյան	1914 օսմանյան	1914 ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խումբ	1914 Գևորգյան-Փարուջյան
Մարաշ			-		31560	20000	22040	-	32844
Բազարջըղ	15000	37500	-	28000	-	-	37	-	1500
Ալբիստան	3500		-		5830	1940	2017	-	5838
Չեյթուն	26500		-		22450	25705	10718	-	22456
Գյոքսուն (Կոկիսուն)	9000	21000	-	28000	10789	2370	3621	-	9505
Ընդամենը	54000	65500	86800	69000	70629	50015	38433	55000	72143

Ինչպես կարող ենք տեսնել վերոնշյալ տվյալներից՝ Մեծ եղեռնի նախօրյակին գավառի հայ բնակչության թվաքանակի առավել ցածր թիվը պարունակում է 1914 թ. օսմանյան վիճակագրությունը՝ 38433 շունչ, առավել բարձր թիվը հաղորդում է Հ. Առաքելյանը՝ 86800 շունչ:

Կիլիկիայի այլ շրջանների համեմատ՝ Մարաշի գավառի և

հատկապես Մարաշի և Ջեյթունի գավառակների հայ բնակչության թվաքանակին վերաբերող վիճակագրական նյութը բավականին առատ է ներկայացված²¹³: Դրա հետ մեկտեղ, շատ տվյալներ ընդհանուր են, և ուսումնասիրողի համար հաճախ դժվար է հասկանալ, թե արդյոք տվյալ աղբյուրը, նշելով Մարաշի կամ Ջեյթունի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ, նկատի ունի միայն կենտրոնական բնակավայրը, թե՛ շրջակա բնակավայրերը ևս, և, եթե տվյալը ներառում է նաև շրջակա բնակավայրերը, ապա որոնք են դրանք²¹⁴: Սա հանգեցնում է շփոթի, որը հնարավոր է հաղթահարել ըստ Մարաշի գավառի առանձին գավառակների հայաբնակ բնակավայրերի ցուցակները կազմելու և դրանց վերաբերյալ վիճակագրական տվյալները համադրելու և վերլուծելու միջոցով:

§1 Մարաշի գավառակ (կենտրոնական)²¹⁵

Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Մարաշի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ ամենացածր տվյալը պարունակում է 1914 թ. օսմանյան վիճակագրությունը՝ 22040, ամենաբարձր թիվն առկա է 1913-14 թթ. վերաբերվող հայկական եկեղեցական-թեմական վիճակագրությունների հիման վրա Ռ.

²¹³ Տես, մասնավորապես, Գր. Գալուստյանի «Մարաշ» և Հ. Պողոսյանի «Ջեյթունի պատմությունը» աշխատությունների համապատասխան բաժինները, որտեղ տրվում են Մարաշի և Ջեյթունի շրջանների հայ բնակչության թվաքանակին վերաբերող տարբեր աղբյուրներից քաղված տվյալներ (տես Հ. Մ. Պողոսյան, *Ջեյթունի պատմությունը* (Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1969), 32-41, Գալուստյան, *Մարաշ*, 32-38 (գլուխ Դ. «Մարաշի գավառը»), 39-84 («Մարաշ գառառնի հինգ գավառակներն ու անոնց գիւղերը»), 95-97 (Ջեյթուն), 242-243 (Մարաշ քաղաք)):

²¹⁴ Այսպես, օրինակ Հ. Մ. Պողոսյանն իր «Ջեյթունի պատմությունը» գրքում Ջեյթունի շրջանին պատկանող բնակավայրեր է համարում անգամ Ֆընդըջաքը և Շիվիլիին, որոնք օսմանյան վարչական բաժանմամբ գտնվում էին, համապատասխանաբար, Մարաշի և Գյոքսունի գավառակների կազմում (տես Պողոսյան, *Ջեյթունի պատմությունը*, 38-40):

²¹⁵ Գավառակի հայաբնակ բնակավայրերի վարչական պատկանելությունը ճշտել ենք ըստ Հալեպի նահանգի 1908 թ օսմանյան տարեգրքի (սալնամե) տվյալների, որոնց օսմաներենից թարգմանության հարցում մեզ օգնել է ՀՅԹԻ Հուշագրությունների, փաստաթղթերի և մամուլի ուսումնասիրության բաժնի վարիչ Միհրան Մինասյանը:

Գևորգյանի և Փ. Փաբուջյանի հաշվարկում՝ 32844 (ուսումնասիրողները գավառակի սահմանների մեջ ընդգրկում են և հաշվարկի մեջ ներառում են նաև Անտրունի և Շիվիլիի շրջանակների հայաբնակ բնակավայրերը):

Ստորև (Աղյուսակ 20) մենք համադրում ենք ըստ Մարաշի գավառակի հայաբնակ բնակավայրերի հայ բնակչության բաշխումը պարունակող երեք վիճակագրական աղբյուրների՝ Այրիախնամ հանձնաժողովի քննիչ-պատվիրակ Ժակ Սայապալյանի տեղեկագրի (1911 թ.)²¹⁶, սփյուռքահայ ուսումնասիրողներ Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փաբուջյանի²¹⁷ և Գրիգոր Գալուստյանի²¹⁸ կազմած վիճակագրությունների տվյալները:

Վերոնշյալ աղբյուրներից քաղված տվյալների համադրումը վկայում է այն մասին, որ Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փաբուջյանի կողմից օգտագործված 1913-14 թթ. հայկական եկեղեցական-թեմական վիճակագրական տվյալները հիմնականում երկրորդվում են այլ վիճակագրական աղբյուրների կողմից, ինչը թույլ է տալիս ընդունել դրանք որպես հիմք Մարաշի գավառակի նախատեղեկության հայ բնակչության թվաքանակի հաշվարկի համար՝ լրացնելով դրանում չընդգրկված հայաբնակ բնակավայրերի մասին տվյալները Աղյուսակ 20-ում ներկայացված երկու այլ աղբյուրներից՝ Այրիախնամ հանձնաժողովի տեղեկագրից և Գ. Գալուստյանի աշխատությունից վերցված տվյալներով: Ըստ վերոնշյալ մեթոդով մեր կողմից կատարված հաշվարկի՝ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Մարաշի գավառակի հայ բնակչությունը մոտ 31,230 էր, որից 22,500-ը բնակվում էր Մարաշ քաղաքում, 8730-ը՝ գավառակի՝ հաշվարկի մեջ ընդգրկված 19 հայաբնակ բնակավայրերում²¹⁹:

²¹⁶ Տես *Տեղեկագիր այրիախնամ Զանձնաժողովի*, 29:

²¹⁷ Տես Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman*, 306-311 (1913-14 թթ. եկեղեցական-թեմական վիճակագրությունների հիման վրա):

²¹⁸ Տես Գալուստյան, *Մարաշ*, 39-59 (ուսումնասիրողի հիմնական աղբյուրը ցեղասպանությունը վերապրածներից ստացված տեղեկություններն են):

²¹⁹ Համաձայն Ս. Կարայանի հաշվարկի՝ 1914-ին Մարաշի գավառակում կար 5336 տուն, 38164 հայ բնակչություն, որից 4000 տուն, 30000 շունչը՝ Մարաշ քաղաքում, 1336 տուն, 8164 շունչը՝ հաշվարկի մեջ ընդգրկված 22 հայաբնակ բնակավայրերում (տես Karayan, *Armenians in Ottoman Turkey*, 1914, 131-132): Մեր կարծիքով՝ Մարաշ

Աղյուսակ 20. Մարաշի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը Մեծ եղեռնի նախօրյակին

	Վարչական միավոր	1911 Մայապալյան		1914 Գևորգյան-Փարոջյան	1914 Գալուստյան		Մեր հաշվարկը
		Տուն	Շունչ	Շունչ	Տուն	Շունչ	Շունչ
1	Մարաշ քաղաք	4000	20000	22500	5000	25000 ²²⁰	22500
2	Քիչիֆլի	80	400	560	82	450	560 ²²¹
3	Ֆրնդըջաք	400	2000	2500	400	2500	2500 ²²²
4	Դերեքոյ	90	450	1000	140	850	1000 ²²³
5	Ջամուսթուլ	20	100	250	-	50	250

քաղաքում 30000 հայ բնակչություն հաշվելը չափազանցություն է, որը չի բխում առավել արժանահավատ սկզբնաղբյուրների տվյալներից:

²²⁰ Հեղինակը ներկայացնում է տարբեր աղբյուրների տվյալներ, որոնց համաձայն Մարաշ քաղաքի հայ բնակչության թիվը 20000-30000-ի սահմաններում է, խուսափելով, սակայն, այդ թվերի վերաբերյալ սեփական կարծիքը հայտնելուց (տե՛ս Գալուստեան, *Մարաշ*, 242-243): Մարաշի հայ բնակչության՝ 25000 թվի համար հիմք ենք ընդունել 5000 տան մասին հեղինակի տվյալը և մեկ տան վրա հաշվելով 5 շունչ: Մարաշ քաղաքում շուրջ 25000 հայ բնակչություն է հաշվում (այդ թվից մեկ երրորդը կաթոլիկ և բողոքական) Մարաշի գավառին նվիրված «Արիւնաւեր հայկ. քաղաքներ», *Շողովորդի ձայնը, քաղաքական և հասարակական օրաթերթ* (Կ.Պոլիս), 1920, մարտի 2, թիւ 422): Ընդհանուր Մարաշի գավառի հայ բնակչության թիվը տեղահանությունից առաջ, ըստ նույն հեղինակի, 60000 էր, որից 1920-ին վերադարձել էր մոտ 29000-ը (տե՛ս *Շողովորդի ձայնը*, 1920, մարտի 3, թիւ 423):

²²¹ 80 տունով 500 բնակիչ է հաշվում Քիչիֆլիում Ֆրնդըջաքի հերոսամարտի ականատես Դավիթ Ադամյանը (տե՛ս Դավիթ Մ. Ադամեան, *Կիլիկեան դրոսագներ. Ֆնտրճագի հերոսամարտը (Յուշատետրէս քանի մը էջ)* (Փարիզ, տպագ. Կ.Յ. Ներսէս, 1921), 14:

²²² Ըստ Դ. Ադամյանի՝ Ֆրնդըջազն ուներ 300 տուն, 2200 շունչ գուտ հայ բնակչություն (Ադամեան, *Կիլիկեան դրոսագներ. Ֆնտրճագի հերոսամարտը*, 25):

²²³ Ըստ մի տվյալի՝ Դերեքոյը Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին ունեցել է 127 տուն հայ բնակչություն, 1915 թ. բնակավայրից տարագրվել է 800 հայ, որից վերապրել է և 1919 թ. բնակավայր է վերադարձել 330-ը (տե՛ս «Մնացորդ հայերը» (Սեփական թղթակցություն), *Կիլիկիա, օրաթերթ* (Ատանա), 1919, հունիսի 10): : Մեկ տան վրա 8 շունչ հաշվելու դեպքում գյուղի հայ բնակչության թիվը 1016 է:

6	Գյուջիեզ (Գյուջեյիզ)	24	120	-	-	-	120
7	Մարըլար	12	60	-	-	-	60
8	Դյունգել (Դյունկելե)	90	450	1500	120	1000	1500
9	Ենիճեկալե (Մեծ գյուղ)	100	500	800	150	800	800
10	Մնջաձոր (Մուճուգղերեսի)	-	-	500	60	300	500
11	Արաբլար	8	40	100	15	100	100
12	Քյոթեքլի	-	-	150	20	150	150
13	Եղիալար-օպասը	14	70	150	20	150	150
14	Դավիթի-օպասը	19	95	-	-	-	95
15	Չյուրյուքլոզ	25	125	300	60	300	300
16	Դեմրեք	30	150	-	50	250	250
17	Փունարբաշի	-	-	100	20	100	100
18	Դիքիլիթաշ	-	-	100	20	100	100
19	Դեիրմենդերե	-	-	140	30	150	150
20	Կըզըլաղաշ	-	-	-	9	45	45
	Ընդամենը	4912	24560	30650	6196	32295	31230

§2. Գյոքսունի գավառակ

Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Գյոքսունի (Կակիսուն) կամ Աստրունի գավառակի կազմի մեջ էին մտնում Աստրունի գյուղախումբը, Կոկիսունը և շրջանակի գյուղերը, Կապանը և շրջանակի գյուղերը²²⁴:

²²⁴ Գավառակի հայաբնակ բնակավայրերի վարչական պատկանելությունը ճշտել ենք

Մեր կողմից առանձնացված սկզբնաղբյուրներից (տե՛ս Աղյուսակ 19) գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի համար առավել ցածր թիվը պարունակում է 1914 թ. օսմանյան վիճակագրությունը՝ 3621, ամենաբարձրը՝ 1913 թ. «Մշակի» տվյալն է՝ 10789:

Գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը հաշվարկելու նպատակով օգտագործել ենք ըստ բնակավայրերի վիճակագրությունն պարունակող չորս սկզբնաղբյուրի տվյալներ՝ 1) Ջեյթունի ինքնապաշտպանության առանցքային գործիչներից մեկի՝ Աղասիի (Կարապետ Թուրսարգյան)՝ 1890-ական թթ. կազմած վիճակագրությունը²²⁵, 2) Ժակ Սայապալյանի տեղեկագրում գետեղված 1911 թ. վիճակագրական ցուցակը (հիմնված է օսմանյան տվյալների վրա)²²⁶, 3) Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի հաշվարկի հիմքում ընկած տվյալները (ըստ 1913-14 թթ. եկեղեցական-թեմական վիճակագրության²²⁷), Գ. Գալուստյանի տվյալները (ըստ ցեղասպանությունը վերապրածների տվյալների)²²⁸ (տե՛ս Աղյուսակ 21):

Կապանի շրջանակի հայ բնակչության թվաքանակի՝ մեր հաշվարկի հիմքում դրել ենք Գրիգոր Գալուստյանի հողորդած տվյալը՝ 550 տուն հայ, մեկ տան վրա հաշվելով 6 շունչ: Ստացված 3300 շունչ թիվը մոտ է Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի տվյալին (3,245):

Անտրոնի գյուղախմբի հայ բնակչության թվաքանակի հաշվարկի հիմքում դրել ենք Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի վիճակագրությունը՝ լրացնելով պակասող հայաբնակ բնակավայրերի համար տվյալները Ժ. Սայապալյանի ցուցակի տվյալներից: Քանի որ Ժ. Սայապալյանի ցուցակում տրված է միայն տների թիվը, մեկ տան վրա հաշվել ենք 6 շունչ: Ըստ վերոնշյալ մեթոդաբանությամբ

ըստ Հալեպի նահանգի 1908 թ օսմանյան տարեգրքի (սալնամե) տվյալների, որոնց օսմաներենից թարգմանության գործում մեզ օգնել է ՀՅԹԻ Հուշագրությունների, փաստաթղթերի և մամուլի ուսումնասիրության բաժնի վարիչ Միհրան Մինայանը:

²²⁵ Տե՛ս Աղասի, *Ջեյթուն և իր շրջակաները* (Պեյրոթ, 1968), 20-25:

²²⁶ Տե՛ս Տեղեկագիր *Այրիսինամ Յանձնաժողովի*, 29:

²²⁷ Տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman*, 311-312:

²²⁸ Տե՛ս Գալուստեան, *Մարաշ*, 60-83:

կատարված հաշվարկի՝ Անտրոնի գյուղախմբի հայ բնակչության թիվը 2554 էր (կլորացված թիվ՝ 2550):

Կոկիսոնի շրջանակի հայ բնակչության թվաքանակի մեր հաշվարկի համար անփոփոխ վերցրել ենք Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի ցուցակի տվյալները, քանի որ դրանք ընդգրկում են շրջանակի բոլոր բնակավայրերը և առավել մոտ են 1915-ին:

Այսպիսով, համաձայն վերոնշյալ մեթոդաբանությամբ կատարված հաշվարկի՝ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Կոկիսոնի գավառակի՝ հաշվարկի մեջ ընդգրկված 17 հայաբնակ բնակավայրերում կար 8750 շունչ հայ բնակչություն, որից Կապանի շրջանակի 4 հայաբնակ բնակավայրերում՝ 3300, Անտրոնի գյուղախմբի 6 հայաբնակ բնակավայրերում՝ 2550 և Կոկիսոնի շրջանակի 7 հայաբնակ բնակավայրերում՝ 2900 շունչ հայ:

Աղյուսակ 21. Գյոքսունի (Կոկիսոն) գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը Մեծ եղեռնի նախօրյակին

	Վարչական միավոր	1890-ական թթ. Աղասի	1911 Սայապալյան	1914 Գալուստյան	1914 Գևորգյան-Փարուջյան	Մեր հաշվարկը
		Տուն	Տուն	Տուն	Շունչ	Շունչ
	Կապանի շրջանակ					
1	Կապան	250	300	400	3000	2400
2	Դեիրմենբաշ	-	20	-		
3	Չուքուրբոզ	-	35	-		
4	Պունտուզ	200	36	150	245	900

Մեր կողմից առանձնացված սկզբնաղբյուրներից (տե՛ս Աղյուսակ 19) գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի համար առավել ցածր թիվը պարունակում է 1914 թ. օսմանյան վիճակագրությունը՝ 3621, ամենաբարձրը՝ 1913 թ. «Մշակի» տվյալն է՝ 10789:

Գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը հաշվարկելու նպատակով օգտագործել ենք ըստ բնակավայրերի վիճակագրություն պարունակող չորս սկզբնաղբյուրի տվյալներ՝ 1) Ջեյթունի ինքնապաշտպանության առանցքային գործիչներից մեկի՝ Աղասիի (Կարապետ Թուրսարգյան)՝ 1890-ական թթ. կազմած վիճակագրությունը²²⁵, 2) Ժակ Սայապալյանի տեղեկագրում գետեղված 1911 թ. վիճակագրական ցուցակը (հիմնված է օսմանյան տվյալների վրա)²²⁶, 3) Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի հաշվարկի հիմքում ընկած տվյալները (ըստ 1913-14 թթ. եկեղեցական-թեմական վիճակագրության²²⁷), Գ. Գալուստյանի տվյալները (ըստ ցեղասպանությունը վերապրածների տվյալների)²²⁸ (տե՛ս Աղյուսակ 21):

Կապանի շրջանակի հայ բնակչության թվաքանակի՝ մեր հաշվարկի հիմքում դրել ենք Գրիգոր Գալուստյանի հողորդած տվյալը՝ 550 տուն հայ, մեկ տան վրա հաշվելով 6 շունչ: Ստացված 3300 շունչ թիվը մոտ է Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի տվյալին (3,245):

Աստրոնի գյուղախմբի հայ բնակչության թվաքանակի հաշվարկի հիմքում դրել ենք Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի վիճակագրությունը՝ լրացնելով պակասող հայաբնակ բնակավայրերի համար տվյալները Ժ. Սայապալյանի ցուցակի տվյալներից: Քանի որ Ժ. Սայապալյանի ցուցակում տրված է միայն տների թիվը, մեկ տան վրա հաշվել ենք 6 շունչ: Ըստ վերոնշյալ մեթոդաբանությամբ

ըստ Հալեպի նահանգի 1908 թ օսմանյան տարեգրքի (սալնամե) տվյալների, որոնց օսմաներենից թարգմանության գործում մեզ օգնել է ՀՅԹԻ Հուշագրությունների, փաստաթղթերի և մամուլի ուսումնասիրության բաժնի վարիչ Միհրան Մինասյանը:

²²⁵ Տե՛ս Աղասի, *Ջեյթուն և իր շրջակաները* (Պեյրուֆ, 1968), 20-25:

²²⁶ Տե՛ս Տեղեկագիր *Այրիսինսամ Յանձնածողովի*, 29:

²²⁷ Տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman*, 311-312:

²²⁸ Տե՛ս Գալուստյան, *Մարաշ*, 60-83:

կատարված հաշվարկի՝ Աստրոնի գյուղախմբի հայ բնակչության թիվը 2554 էր (կլորացված թիվ՝ 2550):

Կոկիսոնի շրջանակի հայ բնակչության թվաքանակի մեր հաշվարկի համար անփոփոխ վերցրել ենք Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի ցուցակի տվյալները, քանի որ դրանք ընդգրկում են շրջանակի բոլոր բնակավայրերը և առավել մոտ են 1915-ին:

Այսպիսով, համաձայն վերոնշյալ մեթոդաբանությամբ կատարված հաշվարկի՝ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Կոկիսոնի գավառակի՝ հաշվարկի մեջ ընդգրկված 17 հայաբնակ բնակավայրերում կար 8750 շունչ հայ բնակչություն, որից Կապանի շրջանակի 4 հայաբնակ բնակավայրերում՝ 3300, Աստրոնի գյուղախմբի 6 հայաբնակ բնակավայրերում՝ 2550 և Կոկիսոնի շրջանակի 7 հայաբնակ բնակավայրերում՝ 2900 շունչ հայ:

Աղյուսակ 21. Գյոքսունի (Կոկիսոն) գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը Մեծ եղեռնի նախօրյակին

Վարչական միավոր	1890-ական թթ. Աղասի	1911 Սայապալյան	1914 Գալուստյան	1914 Գևորգյան-Փարուջյան	Մեր հաշվարկը
	Տուն	Տուն	Տուն	Շունչ	Շունչ
Կապանի շրջանակ					
1 Կապան	250	300	400	3000	2400
2 Դեիրմենքաշ	-	20	-		
3 Չուքուրքոզ	-	35	-		
4 Պունտուզ	200	36	150	245	900

	Ընդամենը Կապանի շրջանակի գյուղեր	450	391	550	3245	3300
	Անտրոնի գյուղախումբ					
5	Տրդատլը (Տրդատենք)	80	40	-	280	280
6	Աջեմլի	-	12	-	84	84
7	Անաջըկ	-	40	-	-	240
8	Անտրուն	70	10	-	70	70
9	Թավուղլու	70	20	-	-	120
10	Շիվիլիկի	150	200	200	1760	1760
	Ընդամենը Անտրոնի շրջանակ	370	322	200	2194	2554
	Կոկիսոնի շրջանակ					
11	Կոկիսոն	80	75		380	
12	Ջամուսոյուկ	20	20		120	
13	Քիրեջ	100	100		650	
14	Գյոլփունար	20	20	600	150	2900
15	Դեիրմենդերե	120	60		400	
16	Դաշուլուք	135	120		600	
17	Ազարակներ	-	-		600	

	Ընդամենը Կոկիսոնի շրջանակի գյուղեր	475	395	600	2900	2900
	Ընդամենը Կոկիսոնի գավառակ	1295	1108	1350	8339	8754

§3. Ջեյթունի գավառակ

Ջեյթունի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ մեր կողմից առանձնացված սկզբնաղբյուրներից առավել ցածր թիվը հաղորդում է 1914 թ. օսմանյան վիճակագրությունը՝ 10718, առավել բարձր տվյալը պարունակում է Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին կից ստեղծված Ապահովության հանձնաժողովի 1912 թ. վիճակագրությունը՝ 28000:

Մեծ եղեռնի նախօրյակին Ջեյթունի գավառակի սահմանների մեջ ընդգրկված էին Ջեյթուն գյուղաքաղաքը և շրջակա գյուղերը, Արեգինը (Ալաբաշ) և Արեգինի շրջանակի գյուղ-ազարակները, Ավագկալը (Մխալ) և Ավագկալի շրջանակի գյուղ-ազարակները, Ֆոնուսը և Ֆոնուսի շրջանակի գյուղ-ազարակները²²⁹:

²²⁹ Գավառակի հայաբնակ բնակավայրերի վարչական պատկանելությունը ճշտել ենք ըստ Հալեպի նահանգի 1908 թ. օսմանյան տարեգրքի (սալնամե) տվյալների, որոնց թարգմանության գործում մեզ օգնել է ՀՅԹԻ Հուշագրությունների, փաստաթղթերի և մամուլի ուսումնասիրության բաժնի վարիչ Միհրան Մինասյանը:

Ջեյթունի գավառակի սահմանների մասին տես մասնավորապես Ջեյթունցի, *Ջեյթունի անցեալն և ներկայն*. Ա. Բ. մաս յիակատար (Կ.Պոլիս, տպագրութիւն Վաղիակ Ս. Բիրատ, 1911), Գ-Դ, Մամիկոն Վարժապետեան, *Յուշիկը Ջեյթունի. պատկերագրող* (Մարզուան, տպագր. Ներսո և Սրապեան, 1912), 12-13, Միսեռեան Միսաք (Մ. Ուլնեցի), *Պատմութիւն Ջեյթունի (1409-1921)* (Լիբանան, 1996), 33-34, Լևոն Մկրտչյան, *Ջեյթունի ապստամբությունը (1895-1896 թթ.)* (Երևան, 1995), 6):

Ռ. Գևորգյանը և Փ. Փարուջյանը, ըստ երևույթին, հետևելով օսմանյան ծառայության մեջ գտնվող բրիտանացի զինվորական Ռ. Հյուբերի՝ 1899 թ. քարտեզին, Ջեյթունի գավառակի կազմում են ընդգրկում Յարփուզ գյուղաքաղաքը (չշփոթել Ջերեբերեթ գավառի նույնանուն բնակավայրի հետ) (տես Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman*, 318, քարտեզը տես նույն տեղում, 304): Ս. Կարայանը, հիմք ընդունելով Վ. Քինեի «Ասիական Թուրքիա» գրքում գետեղված քարտեզը, տեղակայում է բնակավայրը Ալբիստանի գավառակի կազմի մեջ (տես Karayan,

Ըստ գավառակի հայաբնակ բնակավայրերի հայ բնակչության թվաքանակի հաշվարկ կատարելու նպատակով համադրել ենք երեք վիճակագրական գյուղացուցակներ՝ 1) Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի՝ 1878-1880 թթ.²³⁰, 2) Աղասիի (Կարապետ Թուրսարգսյան)՝ 1890-ական թթ.²³¹, 3) Ժ. Սայապալյանի՝ 1911 թ.²³² վիճակագրությունները (տե՛ս Աղյուսակ 22):

Վերոնշյալ աղբյուրներից՝ Ջեյթունի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի առավել ցածր տվյալն է պարունակում Ժ. Սայապալյանի վիճակագրությունը՝ 2866 տուն, 22928 շունչ, առավել բարձր տվյալը՝ 1878-80 թթ. Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի վիճակագրությունը՝ 27460 շունչ: Այս թվերն ըստ էության համահունչ են մեր կողմից առանձնացված այն սկզբնաղբյուրների տվյալներին, որոնք հաղորդում են Ջեյթունի գավառակում 22500-28000 շունչ հայ բնակչության առկայության մասին (1895 թ. Կիլիկիո կաթողիկոսարան՝ 26500, 1912 թ. Հայոց պատրիարքարան՝ 28000, 1913 թ. «Մշակ»՝ 22450, 1913 թ. Մ. Ցիցիկյան՝ 25705 (տե՛ս Աղյուսակ 19)):

Armenians in Ottoman Turkey, 1914, 135): Գ. Գալուստյանը որևէ տեղեկություն չի հաղորդում Յարփուզի վարչական պատկանելության վերաբերյալ (տե՛ս Գալուստեան, *Մարաշ*, 67): Ըստ սալսամենների տվյալների՝ Յարփուզը և համանուն գյուղախումբը 1871-1918 թթ. անընդմեջ եղել են Ալբիստանի գավառակի կազմում (տե՛ս Sezen, *Osmanli Yer Adlari*, 10):

²³⁰ 1878-1880 թթ. վիճակագրությունը պահպանվել է հայր Ղևոնդ Ալիշանի «Միսուն» ուսումնասիրությունում (տե՛ս *Միսուն: Համագրություն հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ*, հաւաքեալ ի Հ. Ղևոնդեայ Վ.Մ. Ալիշան (Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1885), 180): Անվանի հայ ուսումնասիրողն այս վիճակագրությունը ստացել էր Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարք Ներսես արք. Վարժապետյանից՝ 1882 թ. (տե՛ս Հ. Սահակ Ճեմճեմեան, «Էջմիածնի եպիսկոպոսներու նամակներ առ Հ. Ղևոնդ Ալիշան», *Բազմավէպ, հայագիտական-բանասիրական-գրական հանդէս* (Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1991), 3-4, 372-373):

²³¹ Տե՛ս Աղասի, *Ջեյթուն եւ իր շրջակաները*, 9-20: Աղասու տվյալներից օգտվել են Ջեյթունցի (Մնացական Սեմերճյան (1840 - 1914), հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, գրող) (տե՛ս Ջեյթունցի, *Ջեյթունի անցեալն եւ ներկայէն* (Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1900), 7, 156-157), և (նրա միջոցով) Մամիկոն Վարժապետյանը (տե՛ս Վարժապետեան, *Յուշիկը Ջեյթունի*, 12-13), ինչպես նաև Գ. Գալուստյանը (տե՛ս Գալուստեան, *Մարաշ*, 81-83) և Միսաք Միսեռյանը (տե՛ս Միսեռեան, *Պատմություն Ջեյթունի*, 64-67):

²³² Տե՛ս *Տեղեկագիր Այրիախնամ Յանձնաժողովի*, 36-37:

Հիմք ընդունելով վերոնշյալը՝ գտնում ենք, որ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Ջեյթունի գավառակի հայ բնակչության թիվը մոտ 25000 էր, որից մոտ 14000-15000-ը՝ Ջեյթուն գյուղաքաղաքում, 10000-11000-ը՝ գավառակի հայաբնակ գյուղերում և ազարակներում²³³:

Աղյուսակ 22. Ջեյթունի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը Մեծ եղեռնի նախօրյակին ըստ տարբեր վիճակագրությունների

	Վարչական միավոր	1878-1880 Հայոց պատրիարքարան	1895 Աղասի		1911 Սայապալյան	
		Շունչ	Տուն	Շունչ ²³⁴	Տուն	Շունչ ²³⁵
1	Ջեյթուն գյուղաքաղաք	17600	2000	16000 ²³⁶	1614	12912
2	Վանքին գյուղ	-	-	-	104	832
3	Նորգյուղ	-	-	-	23	184
4	Ավագենք	160	-	-	28	224
5	Ղալըճենք	320	-	-	56	448

²³³ Ըստ օտարերկրյա միսիոներների տվյալների՝ Ջեյթունի և շրջակա բնակավայրերի հայ բնակչության թիվը ևս մոտ 25,000 է (տե՛ս *The treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16: documents presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs, by Viscount Bryce* (London, H.M.S.O., 1916), 484-485):

²³⁴ Աղբյուրը տալիս է միայն տների թիվը. շնչերի թիվը որոշել ենք մեկ տան վրա 8 շունչ հաշվարկով:

²³⁵ Աղբյուրը տալիս է միայն տների թիվը. շնչերի թիվը որոշել ենք մեկ տան վրա 8 շունչ հաշվարկով:

²³⁶ Հեղինակը հաղորդում է գյուղաքաղաքում և շրջակա գյուղերում 15000-18000 հայ բնակչության մասին (տե՛ս Աղասի, *Ջեյթուն եւ իր շրջակաները*, 9):

6	Արեգինի (Ալաբաշ) շրջանակի գյուղեր և ագարակներ (Մազ-Օղլանենք, Չագր-Դերե, Վարդանենք, Իսիփենք, Գարաճինք, Պեհիսնելենք, Մեթյուսենք, Եկանենք, Թոփալենք, Մավենք և այլն ²³⁷)	3200	300	2400	218	1744
7	Ավագկալ (Մխալ) ²³⁸	2800	150	1200	88	704
8	Խարաղաջ	²³⁹	70	560	43	344
9	Սիսնե	²⁴⁰	30	240	25	200
10	Շատալաք (Չաթալադըրը Երկճյուղ աղբյուր)	²⁴¹	35	280	16	128
11	Ալապոզան (Անդրեասանք)	56	30	240	15	120
12	Դալաճըզ (Դալաջուխ)	280	-	-	13	104
13	Հաջիդերե	320	50	400	53	424
14	Դոզջուղազ	-	-	-	27	216

²³⁷ Արեգինն ուներ 45 ագարակներ (ցուցակը տես մասնավորապես Ջեթունցի, *Ջեթունի անցեալն և ներկայն*, 127):

²³⁸ Ներառյալ Ավագկալի (Մխալի) շրջանակի հայաբնակ 14 ագարակները (ցուցակը տես նույն տեղում):

²³⁹ Ավագկալի (Մխալի) շրջանակի բնակավայր:

²⁴⁰ Ավագկալի (Մխալի) շրջանակի բնակավայր: Այլ տվյալներով՝ վարչականորեն պատկանել է Գյոքսունի գավառակի Աստրունի գյուղախմբին (տես Աղասի, *Ջեթուն*, 23):

²⁴¹ Ավագկալի (Մխալի) շրջանակի բնակավայր:

15	Քյունեկյուտ (Քյունեյույոթ)	-	-	-	58	464
16	Իսընըխոզ	-	50	400	20	160
17	Թասթը Փունաք	-	-	-	27	216
18	Ջերմինեճ	-	-	-	73	584
19	Իսեպի (Ֆենեկ)	144	25	200	25	200
20	Պեշեն	40	-	-	²⁴²	-
21	Սարըգյուզել	60	-	-	²⁴³	-
22	Ալիշար	40	-	-	²⁴⁴	-
23	Բեյթեմուր	24	-	-	²⁴⁵	-
24	Գարաթյոթ	16	-	-	²⁴⁶	-
25	Ֆունուս (Իսթուս) ²⁴⁷		300	2400	220	1760
26	Թելեմելիք		80	640	45	360
27	Բոզոզլան		-	-		
28	Պուղուրենք		40	320	75	600
29	Մաջարը		35	280		
	Ընդամենը	27460	3195	25560	2866	22928

²⁴² 20-րդ դարասկզբի աղբյուրներում նշվում է որպես թուրքաբնակ (տես Ջեթունցի, *Ջեթունի անցեալն և ներկայն*, 127):

²⁴³ 20-րդ դարասկզբի աղբյուրներում նշվում է որպես այլևս գոտ թուրքաբնակ (նույն տեղում):

²⁴⁴ 20-րդ դարասկզբի աղբյուրներում նշվում է որպես այլևս գոտ թուրքաբնակ (նույն տեղում):

²⁴⁵ 20-րդ դարասկզբի աղբյուրներում նշվում է որպես այլևս գոտ թուրքաբնակ (նույն տեղում):

²⁴⁶ 20-րդ դարասկզբի աղբյուրներում նշվում է որպես այլևս գոտ թուրքաբնակ (նույն տեղում):

²⁴⁷ Ներառյալ 15 ագարակները (ցուցակը տես նույն տեղում, 128):

§4. Ալբիստանի գավառակ

Մարաշից հյուսիս-արևելք գտնվող Ալբիստանի գավառակում համեմատաբար խոշոր հայ բնակչություն ուներ կենտրոնական Ալբիստան գյուղաքաղաքը: Փոքրաթիվ բնակչություն ունեին գավառակի 135 գյուղերից²⁴⁸ մի քանիսը (դրանցից մեզ հասու աղբյուրները հաղորդում են միայն Գյավուրքյոյի անունը²⁴⁹):

Մեր կողմից առանձնացված սկզբնաղբյուրներից գավառակի հայ բնակչության համար առավել ցածր թիվն է հաղորդում 1914 թ. օսմանյան վիճակագրությունը՝ 2017, առավել բարձրը 1913 թ. «Մշակի» տվյալներն են, որոնք օգտագործել են նաև Ռ. Գևորգյանը և Փ. Փաբուջյանը՝ 5830 (ֆրանսահայ ուսումնասիրողների մոտ՝ 5838):

Մեզ հասու օժանդակ աղբյուրներից Ս. Ծոցիկյանը հաղորդում է 1914 թ. դրությամբ Ալբիստան գյուղաքաղաքում մոտ 3000 հայ բնակչության մասին²⁵⁰:

Ըստ Գ. Գալուստյանի՝ տեղահանությունից առաջ Ալբիստանն իր գյուղերով ուներ 4000 հայ բնակչություն²⁵¹:

Ինչպես արդեն նշել էինք՝ Ալբիստանի գավառակի վարչական սահմանների մեջ էր մտնում նաև Յարփուզ բնակավայրը, որի հա-մար 1895 թ. Կիլիկիո կաթողիկոսարանի վիճակագրությունը հաղորդում է 200 տուն, 1000 շունչ հայ բնակչություն²⁵², իսկ Գ. Գալուստյանը նշում է, որ 1915-ի տեղահանությունից անմիջապես առաջ այնտեղ հայերի թիվը 2000 էր²⁵³:

Այսպիսով, օժանդակ սաղբյուրները վկայում են, որ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Ալբիստանի գավառակում կար մոտ 5000-6000 հայ բնակչություն, որից 3000-4000-ը Ալբիստանի տարբեր գյուղերում, 2000-ը՝ Յարփուզում: Այս թիվը բավականին մոտ է

²⁴⁸ Տե՛ս «Արիւնաւեր հայկ. քաղաքներ. Գ. Մարաշի գաւառը», *Տողովորդի ձայնը*, 1920, մարտի 3, թիւ 423:

²⁴⁹ Տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman*, 318:

²⁵⁰ Տե՛ս Ծոցիկեան, *Արևմտահայ աշխարհ*, 401:

²⁵¹ Տե՛ս Գալուստեան, *Մարաշ*, 70:

²⁵² Տե՛ս «Վիճակագրութիւն Կիլիկիոյ Հայոց», 46:

²⁵³ Տե՛ս Գալուստեան, *Մարաշ*, 67:

Ալբիստանի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի համար 1913 թ. «Մշակի» տվյալին՝ 5830 շունչ, ինչը մեզ հիմք է տալիս այն ընդունել որպես իրականությանը մոտ և օգտագործել մեր հաշվարկում:

§5. Բազարջըղի գավառակ

Ըստ 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության՝ Բազարջըղի գավառակում կար ընդամենը 37 հայ: «Մշակի» և Մ. Ցիցիկյանի՝ 1913 թ. վերաբերող վիճակագրությունները գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ որևէ տվյալ չեն պարունակում՝ ըստ երևույթին ընդգրկելով Բազարջըղի հայությունը Մարաշի գավառակի հայության վիճակագրության մեջ (տե՛ս Աղյուսակ 18):

Օժանդակ աղբյուրներից՝ գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի՝ առանձին տվյալ է հաղորդում Գ. Գալուստյանը, ըստ որի այնտեղ կար մոտ 1500 հայ՝ գավառակի գյուղերով ցրված երկրագործ մշակներ²⁵⁴: Թեև հեղինակն իր այս տվյալի համար որևէ աղբյուր չի հաղորդում, այն օգտագործվել է հայկական այլ ուսումնասիրություններում (մասնավորապես, Բազարջըղի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի համար նույն 1500 թիվն են հաղորդում Ռ. Գևորգյանը և Փ. Փաբուջյանը, ինչպես նաև Ս. Կարայանը)²⁵⁵:

Գ. Գալուստյանի տեղեկություններից կարելի է ենթադրել, որ Բազարջըղը չի ունեցել կայուն հայ բնակչություն, և նրա կողմից հաղորդվող 1500 թիվն իր մեջ ներառել է Մարաշի գավառակի և հարևան այլ շրջանների տարբեր գյուղերից Բազարջըղի տարածք տեղափոխված և այնտեղ գյուղատնտեսական և արհեստագործական աշխատանքներում ներգրավված մարաբա հայերին:

Վերոնշյալից ելնելով՝ Բազարջըղի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի համար ընդունում ենք օսմանյան վիճակագրության

²⁵⁴ Տե՛ս Գալուստեան, *Մարաշ*, 40:

²⁵⁵ Տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman*, 311, Karayan, *Armenians in Ottoman Turkey, 1914*, 136: Նույն տվյալը տես նաև հայկական տեղեկատու գրականության մեջ՝ Թ.Խ. Հակոբյան, Ստ. Ս. Մելիք-Բախշյան, Հ.Խ. Բարսեղյան, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հատոր 2 (Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1986), 543:

տվյալները՝ 40 շունչ (տվյալը կլորացնում ենք մինչև 50-ի)՝ ենթադրելով, որ Գ. Գալուստյանի կողմից հաղորդվող 1500 հայը հաշվառվել է Մարաշի գյուղերում և Բազարջըղի գավառակի համար այդ թիվն օգտագործելը կհանգեցնի կրկնակի հաշվառման:

Մարաշի գավառի հայ բնակչության թվաքանակի հաշվարկի ամփոփում

Այսպիսով, վիճակագրական սկզբնաղբյուրների տվյալների համադրման և վերլուծության միջոցով կատարված մեր հաշվարկի համաձայն՝ Մեծ եղեռնի նախօրյակին Մարաշի գավառի հայ բնակչության թվաքանակը մոտ 70860 էր, որից Մարաշի գավառակում՝ 31230, Գյոքսունի (Կոկիսուն, Անտրուն) գավառակում՝ 8750, Չեյթունի գավառակում՝ 25000, Ալբիստանում՝ 5830 և Բազարջըղի գավառակում՝ 50²⁵⁶:

Ըստ օսմանյան վիճակագրության՝ 1914 թ. Մարաշի գավառում կար 152645 շունչ իսլամադավան ազգաբնակչություն²⁵⁷:

ԱՄՆ տեղեկատու փորձագիտական խմբի տվյալներով 1914 թ. Մարաշի գավառակում մուսուլման ազգաբնակչության թիվը 146000 էր, որից թուրքեր՝ 82000, քրդեր՝ 56000, արաբներ՝ 8,000²⁵⁸:

Ըստ վերոնշյալ տվյալների հիման վրա մեր հաշվարկի՝ Մարաշի գավառում հայ ազգաբնակչության հարաբերակցությունը ընդհանուր ազգաբնակչության նկատմամբ շուրջ 32% էր, ընդ որում Չեյթունի գավառակում հայերը կազմում էին բացարձակ մեծամասնություն՝ ազգաբնակչության 75%-ը, Մարաշի գավառակում՝ 39%-ը, Գյոքսունի գավառակում՝ 29%-ը, Ալբիստանի գավառակում՝ 8%-ը և Բազարջըղի գավառակում՝ 0,4%-ը:

6. Հալեպի նահանգի Այնթապի գավառ

Հալեպի նահանգի Այնթապի գավառի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ մեր կողմից առանձնացված վիճակագրական սկզբնաղբյուրներ տվյալներն են (տես նաև Աղյուսակ 23).

1. 1895 թ. Կիլիկիո կաթողիկոսարանի վիճակագրություն՝ 3000 տուն, 15000 շունչ, այդ թվում՝ Այնթապ՝ 2500 տուն, 12500 շունչ, Քիլիս՝ 500 տուն, 2500 շունչ²⁵⁹:
2. 1902 թ. Մ. Օրմանյանի վիճակագրություն՝ 35000 շունչ (Այնթապ և Քիլիս գավառակները միասին), այդ թվում առաքելական հայեր՝ 30000, բողոքական հայեր՝ 4000, կաթոլիկ հայեր՝ 1000²⁶⁰:
3. 1910 թ. Հ. Առաքելյանի վիճակագրություն՝ 84900 շունչ (Հալեպի, Անտիոքի, Ջիսր-ի Շուղուրի, Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի գավառակների հայ բնակչությունը միասին. ըստ գավառակների հայ բնակչության բաշխումը բացակայում է)²⁶¹:
4. 1912 թ. Հայոց պատրիարքարանի - Ապահովության հանձնաժողովի վիճակագրություն՝ 42000 շունչ, այդ թվում Այնթապ՝ 30000, Քիլիս՝ 12000²⁶²:
5. 1913 թ. «Մշակի» վիճակագրություն՝ 45426 շունչ հայ, այդ թվում Այնթապ՝ 36000, Քիլիս՝ 7966, Հոռմկլա՝ 1460²⁶³:
6. 1913 թ. Մ. Ցիցիկյանի վիճակագրություն՝ 27510 շունչ, այդ թվում Այնթապ՝ 20750, Քիլիս՝ 5300, Հոռմկլա՝ 1460²⁶⁴:
7. 1914 թ. օսմանյան վիճակագրություն՝ 25217 շունչ²⁶⁵, այդ թվում՝ Այնթապ՝ 19494²⁶⁶, Քիլիս՝ 4700²⁶⁷, Հոռմկլա՝ 1023²⁶⁸:

²⁵⁹ Տես «Վիճակագրություն Կիլիկիոյ Հայոց», 46:

²⁶⁰ Տես Ormanian, *The Church of Armenia*, 241, Օրմանեան, *Հայոց եկեղեցին*, 264:

²⁶¹ Տես Առաքելեան, «Թիւրքահայ ժողովրդի վիճակագրութիւնը», 73:

²⁶² Տես Թեղոյիկ, *Ամէսուն տարեցոյցը*, ԺՁ տարի, 1922, 262:

²⁶³ Տես «Հայերը Կիլիկիայում», 2:

²⁶⁴ Տես Ցիցիկեան, «Հայերը Կիլիկիայում», 1108:

²⁶⁵ Այդ թվում՝ 5188 բողոքական և 1267 կաթոլիկ հայ:

²⁶⁶ Որից 14466 առաքելական, 4635 բողոքական և 393 կաթոլիկ հայ:

²⁶⁷ Որից 3934 առաքելական, 390 բողոքական և 376 կաթոլիկ հայ:

²⁶⁸ Որից 878 առաքելական, 108 բողոքական և 37 կաթոլիկ հայ (տես Karpat, *Ottoman*

²⁵⁶ Համեմատության համար՝ ըստ Ս. Ծոցիկյանի գավառի հայ բնակչության թիվը շուրջ 68000 էր, որից Մարաշ (Կոկիսունը, Բազարջըղն ու Ալբիստանը ներառյալ)՝ 40000, Չեյթուն (Ֆրնուզը ներառյալ)՝ 28000 (տես Ծոցիկեան, *Արեւմտահայ աշխարհ*, 396, 406):

²⁵⁷ Տես Karpat, *Ottoman population 1830-1914*, 188:

²⁵⁸ Տես Zamir, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919", 104:

8. 1914 թ. ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խմբի վիճակագրություն՝ 65000 շունչ (Հալեպի, Անտիոքի, Ջիսր-ի Շուդուրի, Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի գավառակների հայ բնակչությունը միասին ըստ գավառակների հայ բնակչության բաշխումը բացակայում է)²⁶⁹:
9. 1914 թ. Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի հաշվարկ՝ 45874 շունչ, այդ թվում Այնթապ՝ 36448, Քիլիս՝ 7966, Հոռմկլա՝ 1460²⁷⁰:

Աղյուսակ 23. Մեծ եղեռնի նախօրյակին Հալեպի նահանգի Այնթապի գավառի հայ բնակչության թվաքանակն ըստ տարբեր վիճակագրական տվյալների

Գավառակներ	1895 Կիլիկիո կաթողիկոսարան	1902 Օրմանյան	1912 Հայոց պատրիարքարան	1913 «Մշակ»	1913 Ցիցիկյան	1914 օսմանյան	1914 Գևորգյան-Փարուջյան
Այնթապ	12500	35000	30000	36000	20750	19494	36448
Քիլիս	2500		12000	7966	5300	4700	7966
Հոռմկլա	-	-	-	1460	1460	1023	1460
Ընդամենը	15000	35000	42000	45426	27510	25217	45874

Հաշվարկից հանելով 1910 թ. Համբարձում Առաքելյանի և 1914 թ. ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խմբի տվյալները, որոնց մեջ ներառված է նաև Հալեպի, Անտիոքի, Ջիսր-ի Շուդուրի, Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի գավառակների հայ բնակչության թիվը՝ կարող ենք տեսնել, որ Այնթապի գավառի հայ բնակչության թվաքանակի

population 1830-1914, 176-177):

²⁶⁹ Տե՛ս Zamir, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919", 102:

²⁷⁰ Տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman*, 58, 318-323:

վերաբերյալ առավել ցածր տվյալը հաղորդում է 1914 թ. օսմանյան վիճակագրությունը՝ 25217 շունչ, առավել բարձրը՝ 1913 թ. «Մշակի» վիճակագրությունը՝ 45426 շունչ (վերջին տվյալից ածանցյալ է Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի հաշվարկը՝ 45874 շունչ), այսինքն՝ երկու սկզբնաղբյուրների հաղորդած տվյալների միջև տարբերությունը մոտ 180% է:

§1. Այնթապի գավառակ

Մեր կողմից առանձնացված վիճակագրական աղբյուրներից՝ Այնթապի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ առավել ցածր թիվը հաղորդում է 1914 թ. օսմանյան վիճակագրությունը՝ 19494 շունչ, առավել բարձր տվյալը պարունակում է 1913 թ. «Մշակի» վիճակագրությունը և դրանից ածանցյալ՝ Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի հաշվարկը՝ 36000 շունչ:

Այնթապը Կիլիկիայի և ամբողջ Օսմանյան կայսրության հայաբնակ խոշոր բնակավայրերից մեկն էր, արևմտահայության կարևոր կրթական-մշակութային կենտրոն: Դրանով պայմանավորված՝ քաղաքի և գավառակի Օրոլ և Քեֆեր Բոստան հայաբնակ բնակավայրերի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ օժանդակ աղբյուրների տվյալները և տարբեր տվյալների հիման վրա ուսումնասիրողների հաշվարկները բավականին շատ են:

Այսպես, Այնթապի հայ բնակչության թվաքանակի հարցին հանգամանալից անդրադարձել է ծնունդով այնթապցի սփյուռքահայ ուսումնասիրող Գրիգոր Պողարյանը՝ իր «Վիճակագրական նօթեր»²⁷¹, «Անթապցիներու Թիւր»²⁷² և «Այնթապի Հայոց Թիւր Նախ Քան Համաշխ. Ա. պատերազմը»²⁷³ հոդվածներում: Քննե-

²⁷¹ Տե՛ս Գրիգոր Պողարեան, «Վիճակագրական նօթեր», *Պատմութիւն Անթէպի Հայոց*, Աշխատասիրեց ու խմբագրեց Գ. Սարաֆեան, Ա. հատոր (Լոս Անճելըս, Գալիֆորնիա, 1953), 799-803:

²⁷² Տե՛ս Գ. Պողարեան, «Անթապցիներու Թիւր», *Հայ Անթէպ, պարբերաբերթ ամերիկաբնակ այնթապցիներու միութեան*, Ը. տարի, 1967, թիւ 1 (25), 6-9:

²⁷³ Տե՛ս Գ. Պողարեան, «Այնթապի Հայոց Թիւր Նախ Քան Համաշխ. Ա. պատերազմը», *Հայ Անթէպ, պարբերաբերթ ամերիկաբնակ այնթապցիներու միութեան*, Ժ. տարի, 1969, թիւ 6 (38), 59-61:

լով բազմաթիվ սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեցող տվյալներ՝ հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Այնթապ քաղաքի հայ բնակչության թվաքանակը շուրջ 30000 էր, որից առաքելական հայեր՝ 22500 շունչ, բողոքական հայեր՝ 6500 շունչ և կաթոլիկ հայեր՝ 1000 շունչ²⁷⁴: Կարևոր սկզբնաղբյուրի՝ Այնթապի առաջնորդարանի՝ 1911 թ. հունիսի 25-ով թվագրվող նամակի տվյալների ներգրավմամբ ուսումնասիրողը հաղորդում է, որ Օրուլ գյուղն ուներ 65 տուն, 715 շունչ և Քեֆեր Բոստան գյուղը՝ 11 տուն, 62 շունչ հայ բնակչություն²⁷⁵:

Այնթապի հայ բնակչության թվաքանակի հարցին ընդարձակ անդրադարձ է կատարել ամերիկահայ ուսումնասիրող՝ Սարգիս Կարայանն իր «Հայերը Օսմանյան Թուրքիայում, 1914» աշխատությունում²⁷⁶: Օգտագործելով Գրիգոր Պողարյանի և բազմաթիվ այլ հեղինակների տվյալները, ինչպես նաև ներգրավվելով նոր՝ այդ թվում թուրքական աղբյուրներից քաղված տեղեկություններ՝ հեղինակը նույնպես հանգում է այն եզրակացության, որ Այնթապ քաղաքի հայ բնակչության թիվը 1914-ին մոտ 30000 էր²⁷⁷:

Այնթապի հայ բնակչության թվաքանակի հարցին է անդրադարձել թուրք պատմաբան, Այնթապի հայերին նվիրված տարբեր ուսումնասիրությունների հեղինակ Ումիթ Քուրտը: Այսպես, «Այնթապի հայերը: Օսմանյան նահանգում ցեղասպանության տնտեսագիտությունը» աշխատությունում ուսումնասիրողը հաղորդում է, որ տարբեր հայկական, ֆրանսիական և բրիտանական աղբյուրներ հաշվարկներով Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Այնթապի հայ բնակչության թիվը 32000-37000-ի սահմաններում էր²⁷⁸: Ի հիմնավորումն իր այս պնդման համապատասխան ընդարձակ ծանոթագրության մեջ ներկայացնելով տարբեր աղբյուրներից

²⁷⁴ Նույն տեղում, 59:

²⁷⁵ Նույն տեղում:

²⁷⁶ Sönü Karayan, *Armenians in Ottoman Turkey, 1914*, 121-129:

²⁷⁷ Նույն տեղում, 123:

²⁷⁸ Sönü Ümit Kurt, *Armenians of Aintab. The Economics of Genocide in an Ottoman Province* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2021), 83:

քաղված տեղեկությունները²⁷⁹: Մեկ այլ տեղ ուսումնասիրողը 1914-ին Այնթապի գավառում (Քիլիսը ներառյալ) 36000-40000 հայ բնակչություն է հաշվում²⁸⁰:

«Արևմտահայ աշխարհ» ուսումնասիրության հեղինակ Ս. Ծոցիկյանի տվյալներով՝ 1914-ին Այնթապ քաղաքի հայ բնակչության թիվը 30000 էր²⁸¹:

Գերմանական դիվանագիտական աղբյուրները նույնպես հաստատում են, որ Այնթապի հայ բնակչության թվաքանակը 30000 կամ ավել էր: Այսպես, 1910-1918 թթ. Հալեպում Գերմանիայի հյուպատոս Վալտեր Ռյուլերի՝ Կ.Պոլսում գերմանական դեսպանատուն ուղղված 1915 թ. հուլիսի 30-ի հաղորդագրության մեջ նշվում է, որ Այնթապը (ըստ երևույթին, գավառակի հայաբնակ բնակավայրերը ներառյալ) ուներ շուրջ 32000 հայ բնակչություն²⁸²:

Հիմք ընդունելով վերոնշյալ տարբեր աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները և ուսումնասիրողների հաշվարկները՝ գտնում ենք, որ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Այնթապ քաղաքն ունեցել է մոտ 30000 հայ բնակչություն, իսկ գավառակի Օրուլ և Քեֆեր Բոստան հայաբնակ գյուղերում ապրում էր մոտ 800 հայ: Այսպիսով, համաձայն մեր հաշվարկի, 1914 թ. Այնթապի գավառակի հայ բնակչության թիվը շուրջ 30800 էր:

§2. Քիլիսի գավառակ

Քիլիսի գավառակի հայ բնակչությունը կենտրոնացած էր Քիլիս քաղաքում, որը XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին Այնթապի հետ մեկտեղ Կիլիկիայի առավել աշխույժ զարգացող և արագ աճող հայաշատ կենտրոններից էր: Մեր կողմից առանձնացված՝ 1914-ին մոտ կանգնած վիճակագրական աղբյուրներից Քիլիսի գավառա-

²⁷⁹ Նույն տեղում, 290-291:

²⁸⁰ Sönü Kevork Baboian, *The Heroic Battle Of Aintab*, originally edited and prepared for publication by Kevork A. Sarafian, translated with a new introduction and annotations by Ümit Kurt (London, Gomidas Institute, 2017), xvi-xvii):

²⁸¹ Sönü Ծոցիկյան, *Արևմտահայ աշխարհ*, 64:

²⁸² Sönü *The Armenian Genocide: evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*, Edited by Wolfgang Gust (Berghahn books, 2014), 275:

կի հայ բնակչության թվաքանակի համար առավել ցածր թիվը հաղորդում է 1914 թ. օսմանյան վիճակագրությունը՝ 4700 շունչ, առավել բարձր թիվը պարունակում է 1912 թ. Հայոց պատրիարքարանի-Ապահովության հանձնաժողովի վիճակագրությունը՝ 12000 շունչ:

Ըստ 1902 թ. Բերիո (Հալեպ) առաջնորդարանի կողմից պատրաստված տեղեկագրի տվյալների, որոնք քաղվել են օսմանյան կառավարության աղբյուրներից, Քիլիսի առաքելական հայ բնակչության թիվը ցույց է տրվում 600 տուն, 2556 շունչ, բողոքական հայերի թիվը՝ 60 տուն, 334 շունչ և կաթոլիկ հայերի թիվը՝ 70 տուն, 354 շունչ²⁸³:

1909 թ. քաղաքը գերծ էր մնացել կոտորածներից, միայն սպանվել էին այլ վայրերում գտնվող 9 քիլիսցիներ²⁸⁴:

Համաձայն Ժ. Սայապալյանի տեղեկագրի տվյալների՝ 1911 թ. Քիլիսի հայ բնակչությունը կազմում էր 920 տուն, որից 800-ը առաքելական, 60-ը կաթոլիկ և 60-ը բողոքական²⁸⁵:

Այլ աղբյուրներ Քիլիսի հայ բնակչության նախատեղեկության թվաքանակը տեղակայում են 6000-8000 շնչի սահմաններում:

Այսպես, ըստ «Յուզամատեան Քիլիսի Հայոց» աշխատության հեղինակներ Համբարձում Պերպերյանի և Խորեն ավագ քահանա Ներսեսյանի՝ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին քաղաքն ուներ 1050 տուն առաքելական, 50-60 տուն բողոքական և 50-60 տուն կաթոլիկ հայ բնակչություն: Հեղինակները որպես մեկ տան անդամների միջին թիվ ընդունում են 5՝ հաշվելով շուրջ 5250 շունչ առաքելական, 250-300 շունչ բողոքական և 250-300 կաթոլիկ հայ բնակչություն²⁸⁶: Ուսումնասիրողները հաջորդիվ

²⁸³ Տես Միհրան Մինասեան, «Պատմական անտիպ տեղեկագիր մը Բերիոյ (Հալեպի) թեմի հայութեան մասին», *Բանբեր Հայաստանի արխիվների* (Երևան, 2007), №1-2 (109-110), 22:

²⁸⁴ Տես Միհրան Մինասեան, «Անտիպ փաստաթուղթեր Կիլիկեան կոտորածներու օրերուն Քիլիսի հայութեան իրավիճակին մասին», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս (Պէրյոթ)*, 2017, հատոր 37, 528:

²⁸⁵ Տես *Տեղեկագիր այրիախնամ Յանձնաժողովի*, 25:

²⁸⁶ Համբարձում Պերպերեան, Խորեն ավագ քահանա Ներսեսեան, *Յուզամատեան Քիլիսի Հայոց (Պէրյոթ)*, տպ. Սեան, 1969), 2: Տես նաև նույն տվյալների հիման վրա Ալիշան Ա. Պայրամյանի հաշվարկը (Ալիշան Ա. Պայրամեան, *Կիլիզա. Հայկական*

հաղորդում են, որ տվյալները վերցրել են օսմանյան «տոմարական արձանագրություններից», և հայ կաթոլիկ ու բողոքական բնակչության իրական թիվն ավելի բարձր էր²⁸⁷:

1910-1918 թթ. Հալեպում Գերմանիայի հյուպատոս Վալտեր Ռյոսլերը Կ.Պոլսի գերմանական դեսպանատուն հասցեագրված 1915 թ. հուլիսի 30-ի հաղորդագրության մեջ հաղորդում է, որ Քիլիսի հայ բնակչության թիվը շուրջ 6000 է²⁸⁸:

«Արևմտահայ աշխարհ» աշխատության հեղինակ Ս. Ծոցիկյանը, որպես աղբյուր նշելով բնիկ քիլիսցիներից ստացած տվյալները, հաղորդում է նախքան 1915-ի տեղահանությունը քաղաքում շուրջ 8000 հայ բնակչության առկայության մասին²⁸⁹:

Հիմք ընդունելով վերոնշյալ օժանդակ աղբյուրների կողմից հաղորդվող տվյալները՝ գտնում ենք, որ կարելի է որպես արժանահավատ ընդունել և կիլիկիահայության մեր հաշվարկում օգտագործել 1913 թ. «Մշակի» վիճակագրության տվյալը, համաձայն որի Քիլիսում կար 7966 շունչ հայ բնակչություն (կլորացված թիվ՝ 7970):

Քիլիս: Պատմական ուրուագիծ (Վաղ Միջնադարէն -1922 թ.) (Երևան, Չանգակ-97 հրատ., 2001), 204-205): Համբարձում Պերպերյանի և Խորեն ավագ քահանա Ներսեսյանի տվյալների հիման վրա Ս. Կարայանի հաշվարկով 1914 թ. դրությամբ Քիլիսի հայ բնակչության թիվը 6900 է (տես Karayan, *Armenians in Ottoman Turkey, 1914*, 129-131):

²⁸⁷ Նույն տեղում, 3: Ինչպես կարելի է տեսնել վերը ներկայացված աղբյուրների հետ մամեմատությամբ՝ 1902-1914 թթ. ընթացքում առաքելական հայ բնակչության տների թիվը 600-ից հասել է շուրջ 1000-ի, մինչդեռ բողոքական և կաթոլիկ հայերի թիվը մնացել է անփոփոխ, ինչը քիչ հավանական է: Կարելի է ենթադրել, որ 12-13 տարիների ընթացքում առաքելական հայերի հետ համաչափ աճ են արձանագրել նաև բողոքական և կաթոլիկ հայերը:

Ըստ 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության տվյալների՝ Քիլիսն ուներ 390 բողոքական և 376 կաթոլիկ հայ բնակչություն (տես Karpat, *Ottoman population 1830-1914*, 176-177):

²⁸⁸ *The Armenian Genocide: evidence from the German Foreign Office Archives*, 275: Նշված սկզբնաղբյուրից քաղված թիվն օգտագործում է նաև Ջոն Կիրակոսյանը (տես Կիրակոսյան, *Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը*, 332-333):

²⁸⁹ Տես Ծոցիկեան, *Արևմտահայ աշխարհ*, 800:

§3. Հոռմկլայի (Ռ-ումկալե) գավառակ

Հայոց ցեղասպանության նախաշեմին Հոռմկլայի (Ռ-ումկալե) գավառակի տարածքում կար երկու խոշոր հայաբնակ բնակավայր՝ Էհնեշը (զուտ հայաբնակ) և Ջիբինը: Հայ բնակչություն ուներ նաև գավառակի կենտրոն Խելֆեթը (Հոռմկլա):

Ըստ 1898-ին վերաբերող մի վիճակագրության՝ Էհնեշն ուներ 75 տուն, 565 շունչ, Ջիբինը՝ 79 տուն, 630 շունչ հայ բնակչություն, որից 12 տուն, 60 շունչ բողոքական: Բացի դրանից՝ Ջիբինում ապրում էր 12 տուն, 60 շունչ կեսկես (իսլամացած հայեր, որոնք շարունակում էին հետևել քրիստոնեության որոշ ծեսերին): Խելֆեթի հայերի թիվը մոտ 15 շունչ էր²⁹⁰:

Հետագա տարիներին և Էհնեշի և Ջիբինի հայ բնակչության թիվն աճել էր: Հայոց ցեղասպանության վերապրած, ծնունդով էհնեշցի Ներսես Մանուկյանի տվյալներով՝ 1915-ին Էհնեշն ուներ մոտ 200 տուն²⁹¹, Ջիբինը՝ մոտ 100 տուն հայ բնակչություն²⁹²:

Գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ 1913-14 թթ. օսմանյան և հայկական սկզբնաղբյուրների կողմից հաղորդվող տվյալները էականորեն չեն տարբերվում (տես Աղյուսակ 23), ուստի նշված վարչական միավորի հայ բնակչության թվաքանակի համար միանգամայն ընդունելի է 1913 թ. «Մշակի» վիճակագրության տվյալը՝ 1450:

Հալեպի նահանգի Այնթապի գավառի հայ բնակչության հաշվարկի ամփոփում

Այսպիսով, համաձայն մեր հաշվարկի՝ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Այնթապի գավառակում կար 30800 շունչ, Քիլիսի

²⁹⁰ Տես Գ.Կ.Ո., «Հայք եղեպոյ թեմին», *Բիզանդիոն, հայաթերթ ամենօրեայ* (Կ. Պոլիս), 11/23 փետրուար 1898, Բ. Տարի, թիւ 395, 1:

²⁹¹ Տես Ներսես Մանուկեան, *Վերադարձ դէպի հայրենի տուն* (Պեղորթ, տպ. Տօսիկեան, 1973), 32: Էհնեշի մասին մանրամասն տես նաև Ներսես Մանուկեան, «Էհնեշ եւ շրջակայքը», Պատմություն Անթեպի Հայոց, Ա. Հատոր (Լոս Անճելըս, Գալիֆորնիա, 1953), էջ 602-636:

²⁹² Տես Ներսես Մանուկեան, «Հոռմկլայ պատմութեան մէջ», *Հայ Անթեպ, պարբերաթերթ ամերիկարենակ այնթապցիներու միութեան*, Թ. տարի, 1968, թիւ 1 (29), 63:

գավառակում՝ 7970 շունչ և Հոռմկլայի գավառակում՝ 1460 շունչ հայ, ընդամենը Այնթապի գավառում՝ 40230 շունչ հայ բնակչություն:

Համաձայն Վ. Քինեի տվյալների՝ 1880-ական թթ. վերջերին Այնթապի գավառակում իսլամադավան ազգաբնակչության թիվը 65085 էր (արաբ, թուրք և քուրդ), Քիլիսի գավառակում՝ 73520 (արաբ, թուրք, քուրդ, չերքեզ) և Հոռմկլայի գավառակում՝ 25677 (թուրք և քուրդ)²⁹³:

Ըստ 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության՝ Այնթապի գավառակում կար 89769, Քիլիսի գավառակում՝ 78905 և Հոռմկլայի գավառակում՝ 29269 իսլամադավան ազգաբնակչություն²⁹⁴:

Հաշվի առնելով վերոնշյալ տվյալները, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ իսլամադավաններից և հայերից բացի այլ ազգությունների թիվը (ասորի, հույն, հրեա) նշված շրջաններում մեծ չէր (1-2% սահմաններում)՝ կարելի է եզրահանգել, որ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին ընդհանուր ազգաբնակչության նկատմամբ հայերի հարաբերակցությունը Այնթապի գավառակում մոտ 25%, Քիլիսի գավառակում՝ մոտ 8% և Հոռմկլայի գավառակում՝ մոտ 5% էր: Ընդհանուր Այնթապի գավառում հայերի մասնաբաժինը ընդհանուր ազգաբնակչության մեջ մոտ 17% էր:

²⁹³ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, tome 2, 114:

²⁹⁴ Stiu Karpas, *Ottoman population 1830-1914*, 176-177:

7. Հալեպի նահանգի Հալեպի գավառի Աստիոքի, Ջիսր-ի Շուղուրի, Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի գավառակներ

Հալեպի նահանգի Հալեպի գավառի Աստիոքի (Անթաքիա), Ջիսր-ի Շուղուրի, Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի (Իսկենդերուն) գավառակների հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ մեր կողմից առանձնացված հիմնական վիճակագրական սկզբնաղբյուրների տվյալներն են (տես նաև Աղյուսակ 24)։

1. 1895 թ. Կիլիկիո կաթողիկոսարանի վիճակագրություն՝ 2680 տուն, 13400 շունչ, այդ թվում Աստիոք իր գյուղերով՝ 2200 տուն, 11000 շունչ, Բեյլան իր գյուղերով՝ 400 տուն, 2000 շունչ և Ալեքսանդրեթ՝ 80 տուն, 400 շունչ²⁹⁵։
2. 1902 թ. Մ. Օրմանյանի վիճակագրություն՝ 37500 շունչ, որից Անիտոքի եպիսկոպոսական վիճակ (Աստիոքի և Ջիսր-ի Շուղուրի գավառակներ)՝ 15500 (այդ թվում բողոքական հայեր՝ 1500, կաթոլիկ հայեր՝ 2000), Բերիայի (Հալեպ) եպիսկոպոսական վիճակ (Հալեպ քաղաք, Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի գավառակներ)՝ 22000 (այդ թվում բողոքական հայեր՝ 2000, կաթոլիկ հայեր՝ 5000)²⁹⁶։
3. 1912 թ. Հայոց պատրիարքարան-Ապահովության հանձնաժողովի վիճակագրություն՝ 24000 շունչ, այդ թվում Աստիոքի և Ջիսր-ի Շուղուրի գավառակներ՝ 12000, Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի գավառակներ՝ 18000²⁹⁷։
4. 1913 թ. «Մշակի» վիճակագրություն՝ 38240 շունչ, այդ թվում Աստիոքի գավառակ՝ 10420, Ջիսր-ի Շուղուրի գավառակ՝ 13450, Բեյլանի գավառակ՝ 8000, Ալեքսանդրեթի գավառակ՝ 6370²⁹⁸։
5. 1913 թ. Մ. Ցիցիկյանի վիճակագրություն՝ 34624 շունչ, այդ թվում Աստիոքի գավառակ՝ 16089, Ջիսր-ի Շուղուրի գա-

²⁹⁵ Տես «Վիճակագրություն Կիլիկիոյ Հայոց», 46։

²⁹⁶ Տես Ormanian, *The Church of Armenia*, 241, Օրմանեան, *Հայոց եկեղեցին*, 264։

²⁹⁷ Տես Թեոդիկ, *Ամլնուն տարեցույցը*, ԺՁ տարի, 1922, 262։

²⁹⁸ Տես «Հայերը Կիլիկիայում», 2։

վառակ՝ 13450, Բեյլանի գավառակ՝ 2620, Ալեքսանդրեթի գավառակ՝ 2465²⁹⁹։

6. 1914 թ. օսմանյան վիճակագրություն՝ 16134 շունչ, այդ թվում՝ Աստիոք 5581, Ջիսր-ի Շուղուր՝ 6694, Բեյլան՝ 2242, Ալեքսանդրեթ (Իսկենդերուն)՝ 1617 շունչ³⁰⁰,
7. 1914 թ. Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի հաշվարկ՝ 31268 շունչ, այդ թվում Աստիոքի գավառակ՝ 8532, Ջիսր-ի Շուղուրի գավառակ՝ 8736, Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի գավառակներ՝ 14000³⁰¹։

Աղյուսակ 24. Մեծ եղեռնի նախօրյակին Հալեպի նահանգի Հալեպի գավառի Աստիոքի, Շուղուրի, Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի (Իսկենդերուն) գավառակների հայ բնակչության թվաքանակն ըստ տարբեր վիճակագրական տվյալների

Գավառակներ	1895 Կիլիկիո կաթողիկոսարան	1902 Օրմանյան	1912 Հայոց պատրիարքարան	1913 «Մշակ»	1913 Ցիցիկյան	1914 օսմանյան	1914 Գևորգյան-Փարուջյան
Աստիոք	11000	15500	12000	10420 ³⁰²	16089 ³⁰³	5581	8532
Ջիսր-ի Շուղուր	-			13450	13450	6694	8736

²⁹⁹ Տես Ցիցիկեան, «Հայերը Կիլիկիայում», 1108։

³⁰⁰ Տես Karpat, *Ottoman population 1830-1914*, 176-177։

³⁰¹ Տես Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman*, 58, 341-351։

³⁰² Այդ թվում Անիտոք՝ 8820, Սվեդիա՝ 1600 շունչ։

³⁰³ Այդ թվում Աստիոք՝ 8820, Սվեդիայի (Մուսա լեռ) հայություն՝ 7269 շունչ։

Բեյլան	2000	22000 ³⁰⁴	18000	8000	2620	2242	14000
Ալեքսանդրեթ	400			6370	2465	1617	
Ընդամենը	13400	37500	30000	38240	34624	16134	31268

Ինչպես կարող ենք տեսնել՝ վերոնշյալ սկզբնաղբյուրներից Հայեպի նահանգի Հայեպի գավառի Աստիոքի, Ջիսր-ի Շուդուրի, Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի գավառակների հայ բնակչության թվաքանակի համար առավել ցածր տվյալը հաղորդում է 1914 թ. օսմանյան վիճակագրությունը՝ 16134 շունչ, առավել բարձր թիվը պարունակում է 1913 թ. «Մշակի» վիճակագրությունը՝ 38240 շունչ³⁰⁵, այսինքն օսմանյան և հայկական վիճակագրական տվյալների միջև տարբերությունը 237% է: Բավականին մեծ են (առանձին դեպքերում՝ շուրջ երեք-չորս անգամ) տվյալների միջև տարբերությունները նաև առանձին գավառակների պարագայում:

§1. Աստիոքի գավառակ

Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Աստիոքի գավառակի տարածքում հայաբնակ էին կենտրոնական Աստիոք (Անթակիա) բնակավայրը և Սվեդիայի (Մուսա լեռ) գյուղախմբի թվով վեց գյուղերը:

Աստիոքի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ մեր կողմից առանձնացված սկզբնաղբյուրներից առավել ցածր թիվը հաղորդում է 1914 թ. օսմանյան վիճակագրությունը՝ 5581 շունչ, առավել բարձր տվյալն առկա է Մ. Ցիցիկյանի 1913 թ. վիճակագրության մեջ՝ 16089 շունչ: Մ. Ցիցիկյանի տվյալն, ըստ

³⁰⁴ Ներառյալ Հայեպ քաղաքի հայ բնակչությունը:

³⁰⁵ Հաշվարկում չենք ընդգրկել 1896 թ. Կիլիկիո կաթողիկոսարանի վիճակագրությունը, քանի որ դրանում բացակայում են Քեսաբի հայ բնակչության թվաքանակի մասին տվյալները:

երևույթին, շփոթմունքի արդյունք է. ուսումնասիրողը ներկայացնում է նույն տարածքին վերաբերող երկու վիճակագրական տվյալ («Աստիոքի կազա»՝ 8820 շունչ, «Սվեդիայի կազա»՝ 7269 շունչ: Ի դեպ, 1913 թ. «Մշակի» վիճակագրությունում ևս նույն վարչական միավորը ներկայացված է երկու տարբեր անուններով՝ որպես Աստիոքի և Սվեդիայի կազաներ և դրան համապատասխան երկու առանձին տվյալներով՝ Ասիտոք՝ 8820, Սվեդիա՝ 1600 շունչ (տե՛ս Աղյուսակ 24): Եթե կատարենք համապատասխան շտկումներ, ապա ըստ «Մշակի»՝ Աստիոքի գավառակում կար 8820 շունչ, ըստ Մ. Ցիցիկյանի՝ 7269 շունչ հայ բնակչություն:

Որոշ աղբյուրներ XX դարի սկզբներին Աստիոք քաղաքում հաշվում են մոտ 5000 հայ բնակչություն³⁰⁶, ինչը չի հաստատվում այլ՝ առավել արժանահավատ սկզբնաղբյուրների տվյալներով: Այսպես, համաձայն Հ. Թերզյանի՝ 1909-ի կոտորածների նախօրյակին քաղաքն ունեցել է 800 հայ բնակիչ³⁰⁷, համաձայն մեկ այլ տվյալի՝ 100 տուն հայ³⁰⁸:

Քաղաքի հայությունը մեծապես տուժել էր 1909 թ. կոտորածի ժամանակ՝ տալով 190 զոհ (ներառյալ կոտորածի օրերին Աստիոքում գտնվող այլ շրջաններից պանդուխտ հայեր³⁰⁹): Ըստ երևույթին, Աստիոքի հայությանը չի հաջողվել լիովին վերականգնվել, և 1914 թ. հայերի թիվը ավելի ցածր էր, քան նախքան 1909 թ.³¹⁰:

Ստորև (Աղյուսակ 25) ներկայացնում ենք ըստ գավառակի հայաբնակ բնակավայրերի հայ բնակչության թվաքանակի բաշխումը պարունակող երեք վիճակագրություններ, որոնք են՝ Աստիոքի եկեղեցական-թեմական իշխանությունների կողմից 1911 թ.³¹¹ և

³⁰⁶ Տե՛ս Հ. Ս. Էփրիկեան, Պատկերագրող Բնաշխարհիկ Բառարան, Ա. հատոր, Բ. տիպ (Վենետիկ, Սբ. Ղազար, 1903), 220, Ծոցիկեան, Արևմտահայ աշխարհ, 76:

³⁰⁷ Տե՛ս Թերզյան, Կիլիկիոյ Աղետը, 222:

³⁰⁸ Տե՛ս Ջորա Իսկենտերեան, Յուշեր Պատմութեան Համար (Պէրթոթ, տպարան Սեան, 1974), 24:

³⁰⁹ Սպանվածների ցուցակը տե՛ս Միքրան Միսասեան, «Աստիոք փաստաթուղթեր 1909ի Աստիոքի հայոց կոտորածին մասին», Ցեղասպանագիտական հանդես (Երևան), 2017, 5 (1), 149-162:

³¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, 143:

³¹¹ Տե՛ս Յուշամուտեան Մուսա լեռան, 850 (Վիճակագրությունը պատրաստել է

1913 թ.³¹² իրականացված հայ բնակչության հաշվառման, ինչպես նաև
 Ժակ Սայապալյանի 1911 թ. տեղեկագրում գետեղված տվյալները³¹³:

Վերոնշյալ երեք սկզբնաղբյուրների գյուղացուցակների տվյալ-
 ների համադրությունը վկայում է, որ 1913-14 թթ. հայկական
 եկեղեցական-թեմական տվյալների հիման վրա կազմված վի-
 ճակագրությունները, համաձայն որոնց գավառակում կար 7000-
 9000 հայ բնակչություն, մոտ են իրականությանը: Դրանից ելնելով՝
 գտնում ենք, որ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Աստիոքի
 գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի հաշվարկի համար
 կարելի է որպես արժանահավատ ընդունել 1913 թ. «Մշակի»
 վիճակագրության տվյալը՝ 8820 շունչ:

**Աղյուսակ 25. Աստիոքի գավառակի հայ բնակչության թվաքա-
 նակը Մեծ եղեռնի նախօրյակին**

	Բնակավայր	1911 Սայապալյան		1911 Ոսկերիչյան		1913-14 Գևորգյան - Փարուջյան
		Տուն	Շունչ ³¹⁴	Տուն	Շունչ	Շունչ
1	Աստիոք	-	-	41	206	214
2	Բիթիաս	140	700	220	1110	980
3	Հաջի Հաքիբլի	300	1500	293	1366	2100

Աստիոքի թեմի (ընդգրկում էր Աստիոքի, Լաոդիկեայի, Ջիսր-ի Շուդուրի վիճակները)
 առաջնորդ Մովսես վարդապետ Ոսկերիչյանը, թվագրված է 1911 թ. սեպտեմբերի
 30-ով: Ընդարձակ վիճակագրական ցուցակն ընդգրկում է բոլոր բնակավայրերի
 ընտանիքների անդամների անուններն ու տարիքը, բացառությամբ Յողուն-Օլուք
 և Բիթիաս բնակավայրերի, որոնց համար տրված է միայն ընտանիքների և շնչերի
 ընդհանուր թիվը: Տես նաև Գրիգոր Տունկեան, *Նիւթեր Լաթարիոյ եւ շրջակայքի հայ
 ազգաբնակչութեան պատմութեան* (Հայէպ, 1983), 10:

³¹² Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman*, 343-348:

³¹³ Տես *Տեղեկագիր Արիսիսնամ Յանձնաժողովի*, 8-9:

³¹⁴ Աղբյուրում տրված է միայն տների թիվը, մեկ տան վրա հաշվել ենք 5 շունչ:

4	Յողուն-Օլուք	240	1200	297	1241	1680
5	Խդրբեկ	195	975	189	993	1365
6	Վազրֆ	105	525	102	440	735
7	Քերուսիե	230	1150	237	1133	1610
	Ընդամենը	1210	6050	1379	6489	8684

§2. Ջիսր-ի Շուդուրի գավառակ

Ջիսր-ի Շուդուրի գավառակի հայ բնակչությունը կենտրոնացած
 էր Քեսաբի հայկական գյուղերում: Այս վարչական միավորի հայ
 բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ մեր կողմից առանձնացված
 սկզբնաղբյուրներից առավել ցածր թիվը հաղորդում է 1914 թ. օս-
 մանյան վիճակագրությունը՝ 6694, առավել բարձր տվյալը՝ 1913 թ.
 «Մշակի» վիճակագրությունը՝ 13450:

Մեծ եղեռնի նախօրյակին Ջիսր-ի Շուդուրի գավառակի հայ
 բնակչության թվաքանակը ճշտելու նպատակով համադրել ենք
 ըստ հայաբնակ բնակավայրերի տվյալներ պարունակող հինգ
 վիճակագրական ցուցակների տվյալներ, որոնք են՝ 1909 թ.
 կոտորածներից հետո տեսչական այցով Քեսապում գտնվող
 Վահան քահանա Կյուլտալյանի վիճակագրությունը³¹⁵, Աստիոքի
 թեմի առաջնորդ Մովսես վարդապետ Ոսկերիչյանի 1911 թ. սեպ-
 տեմբերի 30-ով թվագրված վիճակագրությունը³¹⁶, ֆրանսահայ
 ուսումնասիրողներ Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի հաշվարկի
 հիմքում ընկած վիճակագրությունը (1913 թ.)³¹⁷, Ժակ Սայապալյանի
 1911 թ. տեղեկագրում գետեղված տվյալները և «Ալպոմ Քեսապի եւ

³¹⁵ Վավերագիրը հրատարակվել է Մ. Մինայանի կողմից (տես Միհրան Մինաս-
 եան, «Աստիոք փաստաթուղթեր Քեսապի 1909ի կոտորածին մասին», *Հայկազեան
 Հայագիտական Հանդես* (Պեյրոս), 2018, հատոր 38, 670):

³¹⁶ *Յուշամատենն Մուսս լերան*, 850: Նույն վիճակագրության հիման վրա Հակոբ
 Չոլաքյանի հաշվարկը Քեսաբի և գավառակի գյուղերի համար տես Յակոբ
 Չոլաքեան, *Քեսապ* (Անթիլիաս, 2015), 129, տես նաև Յակոբ Չոլաքեան, *Քեսապի
 բարբառը* (Երեւան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2009), 7-8:

³¹⁷ Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman*, 348:

Աղյուսակ 26. Ջիսր-ի Շուդուրի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը Մեծ եղեռնի նախօրյակին

	Բնակավայր	1909 Կյուլտայան ³²¹		1911 Սայապայան ³²²		1911 Ոսկերիչյան		1913 Գևորգյան - Փարուջյան	1914 Ալպում-Քեսապի եւ շրջակայից	Մեր հաշվարկը
		Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Շունչ	Շունչ	Շունչ
1	Քեսաբ	800	4000	680	3400	541	2786 ³²³	4760	3170	3623
2	Կարադուրան (Գարատուրան)	212	1060	215	1075	236	1286 ³²⁴	1505	1290	1243
3	Քյորքյունեն	66	330	75	375	67	342 ³²⁵	525	180	350
4	Չընարճըք (Չինար)	44	220	35	175	37	177 ³²⁶	350	210	226

³²¹ Բնագրում տրված է միայն տների թիվը, շնչերի թիվը մեր կողմից՝ մեկ տան վրա 5 շունչ հաշվարկով:

³²² Վիճակագրությունը պարունակում է միայն տների թիվը, մեկ տան վրա հաշվում ենք 5 շունչ:

³²³ Ըստ Հ. Չոլաքյանի՝ 543 տուն, 2797 անձ (մարդահամարի ցանկերը տես Չոլաքեան, Քեսապ, 570 -598):

³²⁴ Ըստ Հ. Չոլաքյանի՝ 237 տուն, 1290 անձ (մարդահամարի ցանկերը տես Չոլաքեան, Քեսապ, 599 -612):

³²⁵ Ըստ Հ. Չոլաքյանի՝ 67 տուն, 338 շունչ (մարդահամարի ցանկերը տես Չոլաքեան, Քեսապ, 613 -616):

³²⁶ Ըստ Հ. Չոլաքյանի՝ 38 տուն, 176 շունչ (մարդահամարի ցանկերը տես Չոլաքեան, Քեսապ, 616 -618):

շրջակայից» գրքում զետեղված՝ 1914 թ. վերաբերող տվյալները³¹⁸: Նշված տվյալների հիման վրա մեր կողմից կատարվել է գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի հաշվարկ՝ հետևյալ մեթոդաբանության կիրառմամբ: Այն դեպքում, երբ բնակավայրի հայ բնակչության թվաքանակի համար տվյալ է պարունակում մեկից ավելի աղբյուր, բնակչության թիվը որոշվել է տվյալներից միջին թիվը հաշվարկելու միջոցով: Այն դեպքում, երբ բնակավայրի հայ բնակչության թիվը պարունակում է միայն մեկ աղբյուր, ապա այդ աղբյուրի տվյալն ընդունվել է առանց փոփոխության: Հաշվարկից դուրս ենք թողել Ջիսր-ի Շուդուրի գավառակի վարչական սահմաններից դուրս գտնվող Լաթաքիա (Լավոդիկե) բնակավայրի և շրջանակի երկու հայաբնակ գյուղերի (Արամո, Ղընեմիե) հայ բնակչությունը (տես Աղյուսակ 26, բնակավայրեր 18-20), որոնք ըստ Մ. Ոսկերիչյանի 1911 թ. վիճակագրության ունեցել են 164 տուն, 945 շունչ հայ բնակչություն³¹⁹:

Վերոնշյալ մեթոդաբանությամբ կատարված հաշվարկի արդյունքում Մեծ եղեռնի նախօրյակին Ջիսր-ի Շուդուրի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի համար մեր ստացած թիվն է 8659 շունչ (կլորացված թիվ՝ 8660)³²⁰:

³¹⁸ Տես Դերենիկ Եպս. Փոլատեան, *Ալպում-Քեսապի եւ Շրջակայից* (Հրատ. Քեսապի Ոսումնասիրաց Միութեան Պէրյութի Մասնաճիւղ, Պէրյութ, տպ. Սեան, 1955):

³¹⁹ Ըստ օսմանյան վարչական բաժանման նշված բնակավայրերը պատկանել են Բեյրութի նահանգի Լազկիե գավառի համանուն գավառակին և 1914 թ. օսմանյան վիճակագրությամբ ունեցել են 481 շունչ հայ բնակչություն (տես Karpas, *Ottoman Population*, 176):

³²⁰ Համեմատության համար՝ Ս. Ծոցիկյանն իր «Արևմտահայ աշխարհ» ուսումնասիրությունում հաղորդում է, որ Քեսաբ գյուղաքաղաքը և շրջակա 13 հայաբնակ գյուղերը Մեծ եղեռնի նախօրյակին ունեցել են մոտ 9000 հայ բնակչություն (այդ թվից 6000-ը՝ Քեսաբ քաղաքում) (տես Ծոցիկեան, *Արևմտահայ աշխարհ*, 795, 797): Ծանոթով քեսապցի Ալպեր Թեմիրյանն իր «Քեսապ (1909-1946)» աշխատությունում որպես 1914 թ. դրությամբ Քեսաբի և շրջակա հայաբնակ գյուղերի հայ բնակչության թիվ ընդունում է 8000-ը (տես Ալպեո Ս. Թեմիրեան, *Քեսապ (1909-1946)* (Պէրյութ, 1956, 30)): Ըստ Կիլիկիո կաթողիկոս Սահակ Բ Խապայանի՝ Քեսաբում Մեծ եղեռնի նախօրյակին կար մոտ 9000 հայ բնակչություն (տես «Տեղեկություններ Սուրիոյ Հայ գաղթականութեան մասին», *Հայաստանի Կոչնակ* (Նիւ Յորք), 1923, նոյեմբեր 17, №43, 1459):

VI. Կիլիկիահայության թվաքանակի հաշվարկ ըստ առանձին վարչատարածքային միավորների
7. Հայկաի նահանգի Հալեպի գավառի Աստիորի, Ջիսր-ի Շուդուրի, Բեյլանի և Ալեքսանդրիեթի գավառակներ

5	Էսկյուրեն և Խայիթ	45	225	50	250	33	179 ³²⁷	245	95	199
6	Դյուզադա	24	120	20	100	23	113 ³²⁸	532	40	181
7	Էրիզ-Օլուզ	70	350	80	400	59	312 ³²⁹	560	320	388
8	Կայաջըկ (Սև Աղբյուր)	76	380	76	380	71	435 ³³⁰	119	280	319
9	Չակալջըկ	30	150	17	85	25	143 ³³¹	140	65	117
10	Բաղճաղազ Վարի (Ֆակը Հասան)	40	200	-	-	52	260	-	310	260
11	Բաղճաղազ Վերի	-	-	-	-	22	121 ³³²	-	-	121
12	Պաշուրտ	-	-	-	-	13	85	-	40	85
13	Յադուրիե	-	-	-	-	152	691	-	-	691

³²⁷ Ըստ Հ. Չոլաքյանի՝ 33 տուն, 178 շունչ (մարդահամարի ցանկերը տե՛ս Չոլաքեան, *Քեսապ*, 618-620):

³²⁸ Ըստ Հ. Չոլաքյանի՝ 22 տուն, 113 շունչ (մարդահամարի ցանկերը տե՛ս Չոլաքեան, *Քեսապ*, 620-621):

³²⁹ Հ. Չոլաքյանի մոտ նույնը (մարդահամարի ցանկերը տե՛ս Չոլաքեան, *Քեսապ*, 622-625):

³³⁰ Հ. Չոլաքյանի մոտ նույնը (մարդահամարի ցանկերը տե՛ս Չոլաքեան, *Քեսապ*, 625-630):

³³¹ Ըստ Հ. Չոլաքյանի (տե՛ս Չոլաքեան, *Քեսապ*, 523, մարդահամարի ցանկը՝ նույն տեղում):

³³² Հ. Չոլաքյանի մոտ նույնը (մարդահամարի ցանկերը տե՛ս Չոլաքեան, *Քեսապ*, 630-631):

VI. Կիլիկիահայության թվաքանակի հաշվարկ ըստ առանձին վարչատարածքային միավորների
7. Հալեպի նահանգի Հալեպի գավառի Աստիորի, Ջիսր-ի Շուդուրի, Բեյլանի և Ալեքսանդրիեթի գավառակներ

14	Ղընիե	-	-	-	-	120	610	-	-	610
15	Արֆալը	-	-	-	-	23	118	-	-	118
16	Յամադի	-	-	-	-	5	32	-	-	32
17	Գյոչու	-	-	-	-	14	96	-	-	96
18	Լաթաքիա (Լավոդիկե)	-	-	-	-	30	200	-	-	-
19	Արամո	-	-	-	-	62	353	-	-	-
20	Ղընեմիե	-	-	-	-	72	392	-	-	-
	Ընդամենը	1407	7035	1248	6240	1657	8731	8736	6000	8659

§3. Բեյլանի գավառակ

Բեյլանի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ մեր կողմից առանձնացված վիճակագրական սկզբնաղբյուրներից առավել ցածր թիվը հաղորդում է 1914 թ. օսմանյան վիճակագրությունը՝ 2242, առավել բարձր տվյալը պարունակում է 1913 թ. «Մշակի» վիճակագրությունը՝ 8000³³³:

Ըստ սփյուռքահայ ուսումնասիրող Հակոբ Չոլաքյանի՝ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Բեյլանի և հարևան Ալեքսանդրեթի գավառակների տարածքում գոյություն ունեին մոտ երկու տասնյակ մանր հայաբնակ բնակավայրեր, որոնց հայ բնակչությունը հիմնականում կազմված էր Բեյլան գյուղաքաղաքից վերաբնակիչներից³³⁴, սակայն մեզ հասու աղբյուրները պարունակում են Բեյլանի գավառակի հայաբնակ յոթ բնակավայրի (Բեյլան, Կըր-

³³³ Հաշվարկից դուրս ենք հանել 1902-08 թթ. Մ. Օրմանյանի, 1912 թ. Հայոց պատրիարքարան-Ապահովության հանձնաժողովի տվյալները, որոնք չեն պարունակում առանձին Բեյլանի գավառակի վերաբերյալ տվյալներ:

³³⁴ Տե՛ս Չոլաքեան, *Քեսապ*, 78:

VI. Կիլիկիահայության թվաքանակի հաշվարկ ըստ առանձին վարչատարածքային միավորների
 7. Հալեպի նահանգի Հալեպի գավառի Անտիոքի, Ջիսր-ի Շուդուրի, Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի գավառակներ

ըկ Խան, Կանլը Դերե, Աթըզ, Սովուք-Օլուք, Կյուզեյի, Նարկիզլիք) և Ալեքսանդրեթի գավառակի հինգ բնակավայրի (Ալեքսանդրեթ, Աքչայ, Դըշլա, Գարա Աղաջ և Ֆարթընլը) վիճակագրությունը:

Մեծ եղեռնի նախօրյակին Բեյլանի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի հաշվարկ կատարելու նպատակով մենք համադրել ենք երեք վիճակագրական գյուղացուցակների՝ Հալեպի առաջնորդարանի կողմից 1902 թ. պատրաստված վիճակագրության³³⁵, 1913 թ. վերաբերող վիճակագրության³³⁶, ինչպես նաև սիյուռքահայ ուսումնասիրող Ս. Ծոցիկյանի «Արևմտահայ աշխարհ» ուսումնասիրությունում զետեղված վիճակագրական տվյալները (հեղինակը որպես իր տվյալների աղբյուր նշում է վերապրածներից ստացված տեղեկությունները)³³⁷ Աղյուսակ 27-ում ներկայացված հատկապես 1913-14 թթ. վերաբերող տվյալները վկայում են, որ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Բեյլանի գավառակն ունեցել է մոտ 2800-3000 շունչ հայ բնակչություն (կլորացված միջին թիվ՝ 2900):

Աղյուսակ 27. Բեյլանի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը Մեծ եղեռնի նախօրյակին

Բնակավայր	1902		1913	1914
	Հալեպի առաջնորդարան	Տուն	Շունչ	Շոցիկյան
1 Բեյլան	200	1000	1791	1500
2 Կորըկ Խան	50	300	176	800

³³⁵ 1902 թ. վիճակագրությունը տես Միսասեան, «Պատմական անտիպ տեղեկագիր մը Բերիոյ (Հալեպի) թեմի հայութեան մասին», 23):

³³⁶ Տես Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman*, 349-351:

³³⁷ Տես Ծոցիկեան, *Արևմտահայ աշխարհ*, 247:

VI. Կիլիկիահայության թվաքանակի հաշվարկ ըստ առանձին վարչատարածքային միավորների
 7. Հալեպի նահանգի Հալեպի գավառի Անտիոքի, Ջիսր-ի Շուդուրի, Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի գավառակներ

3	Կանլը Դերե	7	49	127	-
4	Աթըզ	24	168	231	150
5	Սովուք-Օլուք			174	350
6	Կյուզեյի	45	315	121	-
7	Նարկիզլիք ³³⁸			180	200
	Ընդամենը	326	1832	2800	3000

§4. Ալեքսանդրեթի գավառակ

Մեր կողմից առանձնացված վիճակագրական սկզբնաղբյուրներից Ալեքսանդրեթի (Իսկենդերուն) գավառակի համար առավել ցածր թիվը պարունակում է 1914 թ. օսմանյան վիճակագրությունը՝ 1617, առավել բարձր թիվը՝ 1913 թ. «Մշակի» վիճակագրությունը՝ 6370:

Ալեքսանդրեթի գավառակում բացի կենտրոնական Ալեքսանդրեթ քաղաքից փոքրաթիվ հայ բնակչություն ունեին Աքչայ, Դըշլա, Գարա Աղաջ և Ֆարթընլը բնակավայրերը³³⁹:

Ըստ ֆրանսահայ ուսումնասիրողներ Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի կողմից օգտագործված 1913 թ. եկեղեցական-թեմական վիճակագրության՝ Ալեքսանդրեթի հայ բնակչության թիվը 1950 էր, իսկ Ֆարթընլըում և Դըշլայում համապատասխանաբար ապրում էր 200 և 60 հայ³⁴⁰:

Սիյուռքահայ ուսումնասիրող Ս. Կարայանը, որպես աղբյուր վկայակոչելով Ալեքսանդրեթից Բեյրութում ապաստանած վերապ-

³³⁸ Այլ տվյալներով՝ Ալեքսանդրեթի գավառակի կազմում էր:

³³⁹ Ալեքսանդրեթի գավառակի հայաբնակ գյուղերի ցանկը և 1909 թ. ջարդի ընթացքում հայերի կրած մարդկային ու կյուրական կորուստները տես Թերզեան, *Կիլիկիոյ աղէտը*, 267: Տես նաև Միհրան Միսասեան, «Անտիպ փաստաթուղթեր 1909ի Կիլիկեան կոտորածներու օրերուն Ալեքսանդրեթի հայութեան վիճակին մասին», Սուրիոյ հայերը: Գիտաժողովի Նիսիոյ (24-27 մայիս 2015), Խմբ. Անդրանիկ Տազխեսան (Beirut, Haigazian University Press, 2018), 118:

³⁴⁰ Տես Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman*, 350:

րաձևերի հարցումները, նույնպես քաղաքի հայ բնակչության թիվը հաշվում է 2000-ի սահմաններում³⁴¹:

Հաշվի առնելով գավառակի այլ հայաբնակ բնակավայրերի հայ բնակչության թիվը՝ գտնում ենք, որ Մեծ եղեռնի նախօրյակին գավառակում բնակվել է շուրջ 2500 հայ: Այս թիվը բավականին մոտ է Մ. Ցիցիկյանի 1913 թ. վիճակագրության տվյալին, որն է՝ 2465 շունչ հայ բնակչություն:

Ալեքսանդրեթը Կիլիկիայի զարգացող և աճող քաղաքներից էր, որտեղ չէր դադարում այլ շրջաններից պանդուխտ հայերի ներհոսքը³⁴², հետևաբար չի կարելի բացառել, որ հայերի թիվն այնտեղ ավել է եղել: Այսպես, ըստ Ս. Ծոցիկյանի՝ 1915 թ. տեղահանությունից առաջ Ալեքսանդրեթում կար 4500 հայ³⁴³:

Հալեպի նահանգի Հալեպի գավառի Աստիոքի, Ջիսր-ի Շուդուրի, Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի գավառակների հայ բնակչության թվաքանակի հաշվարկի ամփոփում

Այսպիսով, համաձայն մեր հաշվարկի՝ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Աստիոքի գավառակն ուներ 8820, Ջիսր-ի Շուդուրի գավառակը՝ 8660, Բեյլանի գավառակը՝ 2900 և Ալեքսանդրեթի գավառակը 2500 շունչ հայ բնակչություն:

Ըստ 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության՝ Աստիոքի գավառակի իսլամադավան ազգաբնակչության թիվը 78054 էր, շոշափելի թիվ էր կազմում հույն ազգաբնակչությունը՝ 7531 շունչ: Ջիսր-ի Շուդուրի գավառակում կար 26435 շունչ իսլամադավան, 1489 շունչ հույն ազգաբնակչություն: Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի գավառակներում իսլամադավանների թիվը համապատասխանաբար 10506 և 14140 շունչ էր (վերջինում նույնպես շոշափելի ներկայություն ունեին հույները՝ 2586 շունչ)³⁴⁴:

³⁴¹ Sönü Karayan, *Armenians in Ottoman Turkey, 1914*, 117:

³⁴² Ալեքսանդրեթի զարգացմանը, մասնավորապես, նպաստել էր Բեռլին-Բաղդադ երկաթգծի հանգույցներից մեկի՝ այնտեղ կառուցումը (տես «Տստեսական շարժում Առանայի գառառին մէջ. 1910-1911», 2):

³⁴³ Sönü Ծոցիկյան, *Արևմտահայ աշխարհ*, 245:

³⁴⁴ Sönü Karpat, *Ottoman population 1830-1914*, 176-177:

Ըստ վերոնշյալ տվյալների հիման վրա մեր հաշվարկի՝ հայերը կազմել են Աստիոքի գավառակի ընդհանուր ազգաբնակչության մոտ 9%-ը (հույների հետ միասին՝ մոտ 17%-ը), Ջիսր-ի Շուդուրի գավառակի ընդհանուր ազգաբնակչության մոտ 26%-ը (հույն ազգաբնակչության հետ միասին՝ մոտ 30%-ը), Բեյլանի գավառակի ընդհանուր ազգաբնակչության մոտ 20%-ը և Ալեքսանդրեթի գավառակի ընդհանուր ազգաբնակչության մոտ 13%-ը (հույն ազգաբնակչության հետ միասին՝ մոտ 26%-ը), ընդամենը նշված տարածքներում հայ բնակչության մասնաբաժինն ընդհանուր ազգաբնակչության մեջ մոտ 14% էր:

VII. Կիլիկիահայության թվաքանակի հաշվարկի ամփոփում և եզրակացություններ

Այսպիսով, համաձայն XIX դարի վերջերին - XX դարի սկզբներին վերաբերող հայկական, օսմանյան և արևմտյան մի շարք վիճակագրական սկզբնաղբյուրների, ինչպես նաև բազմաթիվ օժանդակ աղբյուրների տվյալների առանձնացման, համադրման և վերլուծության միջոցով մեր կողմից կատարված հաշվարկի՝ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Կիլիկիայի Ադանայի նահանգի, Մարաշի գավառի, Հալեպի նահանգի Այնթապի գավառի, Հալեպի գավառի Աստիոքի, Ջիսր-ի Շուդուրի, Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի գավառակների տարածքում բնակվում էր շուրջ 232410 հայ, այդ թվում Ադանայի նահանգում՝ 98440, Մարաշի ինքնուրույն գավառում՝ 70860, Հալեպի նահանգի Այնթապի գավառում՝ 40230 և Հալեպի գավառի Աստիոքի, Ջիսր-ի Շուդուրի, Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի գավառակներում՝ 22880 հայ: Հաշվարկի մեջ ընդգրկվել է 180 հայաբնակ բնակավայր: Հայերը կազմել են նշված տարածքի ազգաբնակչության մոտ 21%-ը կամ մեկ հինգերորդը:

Ըստ ընդհանուր ազգաբնակչության մեջ հայերի մասնաբաժնի՝ հայերը առավելապես ներկայացված են եղել Ջեյթունի և Հաճընի գավառակներում, որտեղ նրանք բնակչության բացարձակ մեծամասնություն են կազմել (համապատասխանաբար՝ 75% և 63%): Այլ ազգությունների նկատմամբ հայերը համեմատական մեծամասնություն են կազմել Դորթ-Յուլի և Մարաշի գավառակներում, համապատասխանաբար՝ 43% և 39%:

Գավառի (սանջակ) մակարդակով հայերի մասնաբաժինն ընդհանուր ազգաբնակչության մեջ առավելագույնն էր Կոզանի, Մարաշի և Ջերեկ-Բերեքեթի գավառներում՝ համապատասխանաբար մոտ 37% (ընդհանուր ազգաբնակչության մոտ երկու հինգերորդը), 32% (ընդհանուր ազգաբնակչության մոտ մեկ երրորդը) և 26%:

Ըստ հաշվարկի մեջ ներառված վարչական միավորների հայաբնակ բնակավայրերի թիվը, հայ բնակչության թվաքանակը և ընդհանուր ազգաբնակչության մեջ հայերի մասնաբաժնի՝ մեր

հաշվարկված տվյալները ներկայացվում են ստորև (տես Աղյուսակ 28):

Աղյուսակ 28. Կիլիկիահայության թվաքանակը և ընդհանուր ազգաբնակչության մեջ հայերի մասնաբաժինը Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին (համագումար տվյալներ)

№	Վարչական միավոր	Հայաբնակ բնակավայրեր	Շունչ	Ընդհանուր ազգաբնակչության մեջ հայերի տեսակարար կշիռը
1	Ադանայի նահանգի Ադանայի գավառ			
1.1	Ադանայի գավառակ	5	27850	26%
1.2	Ջեյհանի գավառակ	1	400	7%
1.3	Յումուրթայիկի գավառակ	1	500	7%
	Ընդամենը Ադանայի գավառ	7	28750	20%
2	Ադանայի նահանգի Կոզանի գավառ			
2.1	Կոզանի գավառակ	1	6000	25%
2.2	Հաճընի գավառակ	5	27600	63%
2.3	Ֆերեի գավառակ	11	3510	20%
2.4	Կարս-Բազարի գավառակ	12	3000	14%

VII. Կիլիկիահայության թվաքանակի հաշվարկի ամփոփում և եզրակացություններ

	Ընդամենը Կողանի գավառ	29	40110	37%
3	Ջերեզ-Բերեքեթի գավառ			
3.1	Ջերեզ-Բերեքեթի գավառակ	4	900	6%
3.2	Հասսայի գավառակ	6	1320	13%
3.3	Իսլահիեի գավառակ	8	500	4%
3.4	Բախչեի գավառակ	12	8000	35%
3.5	Դորթ-Յոլի գավառակ	4	11860	43%
	Ընդամենը Ջերեզ-Բերեքեթի գավառ	34	22580	26%
4	Ադանայի նահանգի Մերսինի գավառ			
4.1	Մերսինի գավառակ	1	2300	7%
4.2	Տարսուսի գավառակ	2	4700	7%
	Ընդամենը Մերսինի գավառ	3	7000	7%
	Ընդամենը Ադանայի նահանգ	73	98440	22%
5	Մարաշի գավառ			
5.1	Մարաշի գավառակ	20	31230	38%
5.2	Բազարջըղի գավառակ	1	50	04%

VII. Կիլիկիահայության թվաքանակի հաշվարկի ամփոփում և եզրակացություններ

5.3	Ալբիստանի գավառակ	3	5830	11%
5.4	Ջեյթունի գավառակ	22	25000	75%
5.5	Գյոքսունի գավառակ	17	8750	29%
	Ընդամենը Մարաշի գավառ	63	70860	32%
6	Հալեպի նահանգի Այնթապի գավառ			
6.1	Այնթապի գավառակ	3	30800	25%
6.2	Քիլիսի գավառակ	1	7970	8%
6.3	Հոռնկլայի գավառակ	4	1460	5%
	Ընդամենը Հալեպի նահանգի Այնթապի գավառ	8	40230	17%
7	Հալեպի գավառ			
7.1	Աստիոքի գավառակ	7	8820	9%
7.2	Ջիսր-ի Շուդուրի գավառակ	17	8660	26%
7.3	Բեյլանի գավառակ	7	2900	20%
7.4	Ալեքսանդրեթի գավառակ	5	2500	13%

Ընդամենը Հալեպի գավառի Անտիոքի, Ջիսր-ի Շուդուրի, Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի գավառակներ	36	22880	14%
Ընդհանուր գումար	180	232410	21%

Ինչպես արդեն նշել էինք՝ ըստ գավառակների և դրանց կազմի մեջ մտնող բնակավայրերի՝ կիլիկիահայության թվաքանակի հաշվարկ են կատարել ֆրանսահայ ուսումնասիրողներ Ռ. Գևորգյանը և Փ. Փարուջյանը¹, ինչպես նաև ամերիկահայ ուսումնասիրող Ս. Կարայանը²: Համաձայն Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի հաշվարկի՝ մեր կողմից առանձնացված տարածքում Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին կար 175 հայաբնակ բնակավայր՝ 269833 հայ բնակչությամբ: Նույն տարածքի համար Ս. Կարայանի տվյալն է՝ 230 հայաբնակ բնակավայր՝ 277656 հայ բնակչությամբ (բաշխումն ըստ վարչական միավորների տես Աղյուսակ 29):

¹ Տես Kevorkian, Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman*, 265-303 (Ադանայի նահանգ), 305-318 (Մարաշի գավառ (այս վարչական միավորն ուսումնասիրողն ընդգրկում է Հալեպի նահանգի կազմում)), 318-351 (Հալեպի նահանգ):

² Տես Karayan, *Armenians in Ottoman Turkey, 1914*, 91-112 (Ադանայի նահանգ), 113-146 (Հալեպի նահանգ, ներառյալ Մարաշի գավառը՝ 131-141):

Աղյուսակ 29. Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին կիլիկիահայության թվաքանակն ըստ տարբեր ուսումնասիրողների տվյալների

№	Վարչական միավոր	Գևորգյան- Փարուջյան		Կարայան		Մեր հաշվարկը	
		Հայաբնակ բնակա- վայրեր	Շունչ	Հայաբնակ բնակա- վայրեր	Շունչ	Հայաբնակ բնակա- վայրեր	Շունչ
1	Ադանայի նահանգի Ադանայի գավառ						
1.1	Ադանայի գավառակ	6	26990 ³	25	33881 ⁴	5	27850 ⁵
1.2	Ջեյհանի գավառակ	-	-	1	750	1	400
1.3	Յումուր- թալիկի գավառակ	-	-	1	2000	1	500
	Ընդամենը Ադանայի գավառ	6	27990	27	36631	7	28750
2	Ադանայի նահանգի Կոզանի գավառ						
2.1	Կոզանի գավառակ	11	5600	10	12220	1	6000

³ Այդ թվում Ադանա քաղաքի հայ բնակչությունը՝ 26430:

⁴ Այդ թվում Ադանա քաղաքի հայ բնակչությունը՝ 32000:

⁵ Այդ թվում Ադանա քաղաքի հայ բնակչությունը՝ 26500:

VII. Կիլիկիահայության թվաքանակի հաշվարկի ամփոփում և եզրակացություններ

2.2	Հանրի գավառակ	5	27850	11	38461	5	27600
2.3	Ֆերի գավառակ	8	4948	11	3000	11	3510
2.4	Կարս-Բագարի գավառակ	6	5645	1	1800	12	3000
	Ընդամենը Կոզանի գավառ	30	44043	33	55481	29	40110
3	Ադանայի նահանգի Ջերե-Բերեթի գավառ						
3.1	Ջերե-Բերեթ					4	900
3.2	Հասսա	25	26878	34	11939	6	1320
3.3	Իսլահիե					8	500
3.4	Բախչե					12	8000
3.5	Դորթ-Յոլ	4	13050	4	15700	4	11860
	Ընդամենը Ջերե-Բերեթի գավառ	29	39928	38	27639	34	22580
4	Ադանայի նահանգի Մերսինի գավառ						
4.1	Մերսինի գավառակ	1	2297	1	3000	1	2300

VII. Կիլիկիահայության թվաքանակի հաշվարկի ամփոփում և եզրակացություններ

4.2	Տարսոնի գավառակ	2	4690	5	6010	2	4700
	Ընդամենը Մերսինի գավառ	3	6987	6	9010	3	7000
	Ընդամենը Ադանայի նահանգ	68	118948	104	128761	73	98440
5	Մարաշի գավառ						
5.1	Մարաշի գավառակ	23	32844	23	38164	20	31230
5.2	Բագարջըղի գավառակ	1	1500	1	1500	1	50
5.3	Ալթիստանի գավառակ	4	5838	4	6350	3	5830
5.4	Չեյթունի գավառակ	18	22456	38	32300	22	25000
5.5	Գյոքսունի գավառակ	18	9505	16	8435	17	8750
	Ընդամենը Մարաշի գավառ	64	72143	82	86749	63	70860
6	Հալեպի նահանգի Այնթապի գավառ						
6.1	Այնթապի գավառակ	3	36448	4	30825	3	30800
6.2	Քիլիսի գավառակ	1	7966	1	6900	1	7970

6.3	Հոռմկլայի գավառակ	4	1460	4	2989	4	1460
	Ընդամենը Հալեպի նահանգի Այնթապի գավառ	8	45874	9	40714	8	40230
7	Հալեպի գավառ						
7.1	Անտիոքի գավառակ	8	8532	8	6587	7	8820
7.2	Ջիսր-ի Շուդուրի գավառակ	9	8736	11	6000	17	8660
7.3	Բեյլանի գավառակ					7	2900
7.4	Ալեքսանդրեթի գավառակ	16	14000	14	6295	5	2500
	Ընդամենը Հալեպի գավառի Անտիոքի, Ջիսր-ի Շուդուրի, Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի գավառակներ	33	31268	33	18882	36	22880
	Ընդհանուր գումար	173	268233	228	275106	180	232410

Ռ. Գևորգյանի և Փ. Փարուջյանի և մեր հաշվարկի արդյունքներ

րի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ առավել մեծ տարբերությունը (շուրջ երկուսուկես անգամ) առկա է Ջերեկ-Բերեքեթի գավառի Ջերեկ-Բերեքեթի, Հասսայի, Իսլահիեի և Բախսեի գավառակների տվյալների (Գևորգյան-Փարուջյան՝ 26878, մեր հաշվարկը՝ 10720), ինչպես նաև Հալեպի գավառի Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի գավառակների տվյալների (Գևորգյան-Փարուջյան՝ 14000, մեր հաշվարկը՝ 5400) միջև: Մեր աշխատանքի՝ նշված վարչական միավորներին նվիրված բաժիններում մենք արդեն արձանագրել ենք, որ 1913 թ. «Մշակի» տվյալները, որոնց հիման վրա ֆրանսահայ ուսումնասիրողները կատարել են իրենց հաշվարկը, չեն հաստատվում ըստ հայաբնակ բնակավայրերի տարբեր վիճակագրություններով:

Կիլիկիահայության թվաքանակի՝ Ս. Կարայանի և մեր հաշվարկի արդյունքների միջև տարբերությունն ըստ շրջանների ավելի համաչափ է բաշխված, միայն մեկ դեպքում է (Կոզանի գավառակ) Ս. Կարայանը հաշվարկել մոտ 2 անգամ բարձր թիվ՝ 12000, որից 10000-ը Միս քաղաքում (մեր հաշվարկը՝ 6000), ինչը նրա կողմից հղվող աղբյուրի տեղեկությունը սխալ հասկանալու արդյունք է⁶: Մեր կարծիքով ուռճացված՝ իրականից բարձր են Հանընի, Մարաշի և Ջեյթունի գավառակների հայ բնակչության թվաքանակի՝ Ս. Կարայանի հաշվարկները (համապատասխանաբար՝ 38461, 38164 և 32300. մեր հաշվարկը՝ 26600, 31230 և 25000):

Օսմանյան վիճակագրական տվյալների ուղղման սեփական մեթոդաբանության հիման վրա ըստ նահանգների Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության հաշվարկ է կատարել ամերիկացի ուսումնասիրող Ջասթին Մըք-Քարթին: Համաձայն ուսումնասիրողի՝ 1914 թ. Ադանայի նահանգում կար 74490, Մարաշի ինքնուրույն գավառում՝ 45051 և Հալեպի նահանգում՝ 58007 հայ, ընդամենը՝ 177548 հայ (համեմատության համար՝ նույն տարածքի համար 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության տվյալն է 145605): Հայոց ցեղասպանության իրողությունը ժխտող ուսումնասիրողի այս հաշ-

⁶ Հակոբ Թերգյանը, որին հղում է ուսումնասիրողը, հաղորդում է 10000 թիվը որպես Միս քաղաքի ընդհանուր բնակչություն, որից երեք չորրորդն էր, ըստ ուսումնասիրողի, հայ (7500):

վարկը, միայն մեկ սկզբնաղբյուրի վրա հիմնված լինելու փաստով արդեն իսկ արատավոր է, սակայն կարևոր է նրա կողմից օսմանյան վիճակագրության՝ հայերի թերհաշվառման փաստն ընդունելը և այդ հիմքով օսմանյան տվյալների համեմատ մոտ 20%-ով կիլիկիահայության թիվն ավելացնելը (թեև, ըստ Մըք-Քարթիի, թերհաշվառվել են ոչ միայն հայերը, այլ նաև մուսուլմանները)⁷:

Ստորև (Աղյուսակ 30) համեմատում ենք կիլիկիահայության թվաքանակի՝ մեր հաշվարկի արդյունքները մեր կողմից առանձնացված ութ վիճակագրական սկզբնաղբյուրների (1895 թ. Կիլիկիո կաթողիկոսարան, 1902 թ. Մ. Օրմանյան, 1910 թ. Հ. Առաքելյան, 1912 թ. Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարան, 1913 թ. «Մշակ» թերթ, 1913 թ. Մ. Ցիցիկյան, 1914 թ. օսմանյան, 1914 թ. ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խումբ) տվյալների հետ: Ինչպես կարելի է տեսնել՝ նշված տարածքի համար հայ բնակչության թվաքանակի առավել ցածր տվյալը հաղորդում է 1914 թ. օսմանյան վիճակագրությունը՝ 137470, առավել բարձր տվյալը պարունակում է 1910 թ. Հ. Առաքելյանի վիճակագրությունը՝ 296450: Մեր կողմից հաշվարկված թվին (232410) առավել մոտ է Մ. Ցիցիկյանի հաշվարկը՝ 232204, թեև առանձին վարչական միավորների համար տվյալները էականորեն տարբերվում են (Ջերեզ-Բերեքեթի գավառ՝ Մ. Ցիցիկյան՝ 38442, մեր հաշվարկ՝ 22580, Մարաշի ինքնուրույն գավառ՝ Մ. Ցիցիկյան՝ 50015, մեր հաշվարկ՝ 71720, Հալեպի գավառի Անտիոքի, Ջիսր-ի Շուդուրի, Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի գավառակներ. Մ. Ցիցիկյան՝ 34624, մեր հաշվարկ՝ 22880):

Մեր հաշվարկի արդյունքում ստացված տվյալները բավականին մոտ են Հայոց պատրիարքարանի 1912 թ. և 1913 թ. «Մշակի» վիճակագրությունների կողմից Ադանայի նահանգի Կոզանի գավառի, Մերսինի գավառի, Մարաշի ինքնուրույն գավառի, ինչպես նաև Հալեպի նահանգի Այնթապի գավառի համար հաղորդվող տվյալներին, դրա հետ մեկտեղ՝ էականորեն տարբեր են Ադանայի

⁷ Ջ. Մըք-Քարթիի՝ կիլիկիահայության հաշվարկը տես McCarthy, *Muslims and Minorities*, 78-79:

նահանգի Ջերեզ-Բերեքեթի գավառի և Հալեպի նահանգի Հալեպի գավառի Անտիոքի, Ջիսր-ի Շուդուրի, Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի գավառակների համար նշված աղբյուրների հաղորդվող տեղեկություններից⁸:

Աղյուսակ 30. Կիլիկիահայության թիվը Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին (հանրագումար տվյալներ)

Վարչական միավոր	1895 Կիլիկիո կաթողիկոսարան	1902 Օրմանյան	1910 Առաքելյան	1912 Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարան	1913 «Մշակ»	1913 Ցիցիկյան	1914 օսմանյան	1914 ԱՄՆ Տեղեկատու փորձագիտական խումբ	Մեր հաշվարկը
Ադանայի գավառ	19000		25000		24121	32450	17738		28750
Մերսինի գավառ	4750	37900 ⁹	7400	79000 ¹⁰	6090	6090	4264	35000 ¹¹	7000
Ջերեզ-Բերեքեթի գավառ	26000	11000	44750		38442	38442	13920	10000	22580

⁸ Ինչպես արդեն նշվել է համապատասխան բաժիններում, 1912-1914 թթ. եկեղեցական-թեմական վիճակագրության ելակետային տվյալներ պարունակող գյուղացուցակները ներկա դրությամբ բացակայում են, իսկ այլ աղբյուրներից քաղված՝ ըստ բնակավայրերի վիճակագրությունները չեն հաստատում նշված վարչական միավորների համար վերոնշյալ սկզբնաղբյուրների տվյալները:

⁹ Ներառյալ Ջերեզ-Բերեքեթի գավառի Օսմանիեի, Բախսեի և Իսլահիեի գավառակների հայ բնակչությունը:

¹⁰ Ադանայի նահանգի Մերսինի և Ջերեզ Բերեքեթի նահանգների հայ բնակչությունը ներառյալ (Մերսին, Տարսուս, Դորթ-Յոլ և Օսմանիե):

¹¹ Ներառյալ Մերսինն ու Տարսուսը:

Կոզանի գավառ	30500	30700	47600	39000	42673	43073	21764	30000	40110
Ընդամենը Ադանայի նահանգ	80250	79600	124750	118000	111326	120055	57686	75000	98440
Մարաշի գավառ	54000	65500	86800	69000	70629	50015	38433	55000	70860
Ընդամենը Ադանայի նահանգ և Մարաշի գավառ	134250	145100	211550	187000	181955	170070	96119	130000	169300
Հալեպի նահանգի Այնթապի գավառ	15000	35000		42000	45426	27510	25217		40230
Հալեպի գավառի Աստիորի, Ջիսր-ի Շուդուրի, Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի գավառակներ	13400 ¹³	27500 ¹⁴	84900	30000	38240	34624	16134	55000 ¹²	22880

¹² Սկզբնաղբյուրում տրված է Հալեպի նահանգի ընդհանուր հայ բնակչության թիվը: Չուտ Հալեպի գավառի Աստիորի, Ջիսր-ի Շուդուրի, Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի գավառակների հայերի թիվը ստանալու համար տվյալից հանել ենք 10000՝ ըստ տարբեր աղբյուրների մոտավորապես այդքան էր Հալեպի հայության թվաքանակը:

¹³ Առանց Ջիսր-ի Շուդուրի:

¹⁴ Սկզբնաղբյուրի՝ Բերիայի եպիսկոպոսական վիճակի տվյալում (22000) ներ-

Ընդհանուր գումար	162650	207600	296450	259000	265621	232204	137470	185000	232410
------------------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------

կայացվում է Հալեպի, Ալեքսանդրեթի և Բեյլանի գավառակների ընդհանուր հայ ազգաբնակչության թիվը: Միայն Բեյլանի և Ալեքսանդրեթի հայերի թիվը ստանալու համար տվյալից հանել ենք 10000՝ ըստ տարբեր աղբյուրների մոտավորապես այդքան էր Հալեպի հայության թվաքանակը:

VIII. Յեղասպանության հետևանքով կիլիկիահայության կրած մարդկային կորուստները. գոհերի և վերապրածների թիվ (վերջաբանի փոխարեն)

Ինչպես և արևմտահայության այլ հատվածները, Կիլիկիայի հայ բնակչությունը ևս 1915 թվականին ենթարկվեց բռնագաղթ: Սակայն, ի համեմատ Արևմտյան Հայաստանի հայ ազգաբնակչության, որը գրեթե ամբողջությամբ բնաջնջվեց քստրի ճանապարհին կամ Միջագետքի քստրակայաններում, կիլիկիահայության կորուստները ավելի փոքրաթիվ էին¹:

Դա պայմանավորված էր Սիրիայի ու Միջագետքի քստրակայանների՝ Կիլիկիային համեմատաբար մոտ գտնվելու, Կիլիկիայի և Սիրիայի կլիմայական պայմանների նմանությամբ, տարագրության ճանապարհին չեթեական խմբավորումների գրոհներից, քրդական ու այլ ցեղերի հարձակումներից կիլիկիահայերի քարավանների գերծ մնալու հանգամանքներով²: Որոշակի դեր խաղաց նաև այն հանգամանքը, որ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Օսմանյան կայսրության ռազմածովային ուժերի նախարար և համատեղության կարգով՝ Սիրիայի ընդհանուր կառավարիչ Ջեմալ փաշան, որը Ադանայի կուսակալի պաշտոնը վարելու շրջանից (1909-1911 թթ.) կապեր էր պահպանել տեղացի հայ երևելիների հետ, թույլ տվեց քստրված կիլիկիահայերից շատերին տեղավորվել Սիրիայի բնակավայրերում (Հալեպ, Դամասկոս, Հարան, Համա, Հոմս և այլն)³:

¹ Տես Եափուճեան, *Հայ ժողովուրդին անկախության պայքարը Կիլիկիոյ մէջ*, 102:

² Տես Արզուման, «Հայերուն գերակշռութիւնը Կիլիկիոյ մէջ. ինչ կ'ըսեն թիւերը», *Ճակատամարտ, օրաթերթ* (Կ.Պոլիս), 1919, օգոստոսի 16, թիւ 264 (2055):

³ Տես Զաւէն Արքեպս., *Պատրիարքական յուշերս. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ* (Գահիրէ, 1947), 279: Դրա հետ մեկտեղ, Ադանայի ազգային միության ատենապետ Կարապետ Աբրահամյանը արձանագրում էր, որ «բնաջնջումէն զերծ մնացած են առաւելապէս բարեկեցիկները, որոնք կրցած են իրենց դրամի ուժովը մնալ Հալէպ կամ Դամասկոսի շրջանը, իսկ աշխատատուր դասը բշուելով Տէր-Ջորի կողմերը բնաջնջուած է» (Արզուման, «Հայերուն գերակշռութիւնը Կիլիկիոյ մէջ»):

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Հայոց յեղասպանության տարիներին կիլիկիահայության՝ համեմատաբար քիչ կորուստների հանգամանքը քացատրելու Հայկազուն Արամյանի փորձը, որը բերում ենք ստորև. «Դեռ չենք կրցած հասկնալ

Ըստ դեպքերին ժամանակակից ուսումնասիրողների հաշվարկների՝ յեղասպանությունը վերապրել էր կիլիկիահայության շուրջ կեսը: Այսպես, Ադանայի ազգային միության ատենապետ Կարապետ Աբրահամյանը 1919 թ. օգոստոսի 16-ին Պոլսո «Ճակատամարտ» օրաթերթին տված իր հարցազրույցում արձանագրում էր, որ «մինչդեռ միւս շրջաններուն մէջ հայ ազգաբնակչութեան 75 առհարիրը բնաջնջուած է, Կիլիկիան հազիւ 50 առհարիրը կորսնցուցած է»⁴:

Ըստ մեկ այլ քաջատեղյակ հեղինակ՝ Հայկազուն Արամյանի⁵ տվյալների՝ եղեռնը վերապրել էր մոտ 90000 կիլիկիահայ (նա Կիլիկիայի տարածքի մեջ ներառում է Ադանայի նահանգը, Մարաշի գավառը և Հալեպի նահանգի Այնթապի գավառը, նախքան տեղահանությունը նշված տարածքներում, ըստ ուսումնասիրողի, կար 230000 հայ բնակչություն)⁶:

Առաջին աշխարհամարտում Օսմանյան կայսրության կրած պարտությունը և անգլո-ֆրանսիական զորքերի մուտքը Կիլիկիա բարենպաստ պայմաններ ստեղծեցին վերապրած կիլիկիահայության հայրենադարձության համար: Դեպի Կիլիկիա հայերի զանգվածային ներգաղթը շարունակվեց մինչև 1919 թ. վերջերը: Ներգաղթյալները տեղաբաշխվեցին Կիլիկիայի տարբեր, հատկապես առափնյա քաղաքների մեջ. մեծ մասը տեղավորվեց Ադանայում, որտեղ ավելի

այն պատճառները, որով Իթթիհաստականները Կիլիկիան և Սուրիան չկրցան կամ չուզեցին ի սպաս փճացնել: Կարծիքներ շատ կան: Ոմանք կ'ըսեն թէ երկաթուղիի երկայնքին գործատուր պէտք էր, և թէ օտար աչքեր կային. ուրիշներ... կ'ըսեն թէ այդ կողմերը ասպատակող ասագակ Քիւրտերու պակասութիւնը պատճառ մը եղաւ, որ շատ ջարդեր տեղի չունեցան: ...Ճամբան ալ կարճ ըլլալով շատ մը ընտանիքներ իսկոյն Սուրիոյ այլ և այլ կեդրոնները հաստատուեցան, և պէտք է խոստովանիլ թէ, Սուրիոյ քաղքնի արաբ բնակչութիւնը, քրիստոնէայ, թէ իսլամ, մարդասպանութիւն չըրամ, տրուած ըլլալով որ այն շրջաններուն Արաբները ստակալի կերպով կ'ատէին թուրք բնակալութիւնը» (Արամեան, «Հայ կեանքը Կիլիկիոյ մէջ», 111):

⁴ Արզուման, «Հայերուն գերակշռութիւնը Կիլիկիոյ մէջ»:

⁵ Նա՝ որպես Կիլիկիայի կաթողիկոսարանի նախածեռնությամբ Հալեպում 1918 թ. դեկտեմբերին ստեղծված «Ազգային միության» և նրա հովանու ներքո Հալեպում վերապրած հայության բեկորներից կազմված թվով 32 գանազան հայրենակցական միությունները համակարգող կառույցի՝ «Միջգավառային միության» ատենապետ, անմիջականորեն զբաղվել է վերապրած արևմտահայության հաշվառման հարցերով:

⁶ Տես Հայկազուն Արամեան, «Հայ կեանքը Կիլիկիոյ մէջ», *Հայաստան, պաշտօնաթերթ Հայ Ազգային Ազատական Միութեան* (Փարիզ), 1919, նոյեմբերի 15, թիւ 13, 112:

լայն հնարավորություններ կային ապրուստի միջոցներ հայթայթելու համար⁷:

Ադանայի Հայ ազգային միության ատենապետ Կարապետ Արախամյանը 1919 թ. օգոստոսի դրությամբ Կիլիկիա վերադարձած հայերի թիվը հաշվում է մոտ 150000-ի սահմաններում, որը բաշխված էր հետևյալ կերպ. Ադանա՝ 35000, Տարսոն՝ 5000, Մերսին՝ 3000, Սիս՝ 4000, Հաճըն՝ 8000, Մարաշ՝ 35000, Այնթապ՝ 20000 և Կիլիկիայի այլ շրջաններ՝ 40000⁸:

Ըստ Հայկազուն Արամյանի տվյալների՝ 1919 թ. նոյեմբերի դրությամբ Կիլիկիայում էր հաստատվել 140000 հայ, որից 90000-ը վերապրած կիլիկիահայերն էին, մնացածը՝ Օսմանյան կայսրության այլ շրջաններից գաղթականներ (այսինքն, Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո Կիլիկիայի տարածքում ապաստանած հայերի միայն երկու երրորդն էին բնիկ կիլիկեցիներ)⁹: Կիլիկիա վերադարձած այդ 140000 հայությունը բաշխվում էր հետևյալ կերպ. Ադանա՝ 36000, Մերսին՝ 4000, Տարսոն՝ 6000, Սիս՝ 3000, Մամեստիա (Մսիս)՝ 1000, Չորք-Մարգապան՝ 5000, Հասանբեյլի՝ 3000, Ջերել-Բերեբեթ գավառի այլ մասեր՝ 4000, Հաճըն՝ 8000, Ջեյթուն և իր շրջակայք՝ 5000, Մարաշ՝ 25000, Այնթապ՝ 10000, Քիլիս՝ 3000, Հալեպ սպասող՝ 25000, այլ բնակավայրեր՝ 2000¹⁰ (ըստ շրջանների հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տարբեր հեղինակների կողմից հաղորդվող տվյալների անհամապատասխանությունները հետևանք են ինչպես հաշվառման անկատարության, այնպես էլ հայերի հաճախակի տեղաշարժերով մի շրջանից մյուսը՝ պայմանավորված անվտանգության և այլ նկատառումներով):

Ըստ ժամանակակից տարբեր ուսումնասիրողների հաշվարկների՝ 1920 թ. սկզբների դրությամբ Կիլիկիա հայրենադարձված հայերի թիվը մոտավորապես նույնն էր՝ 120000 (Ավետիս Յափուճյան¹¹)

⁷ Տես Եափուճյան, *Հայ ժողովուրդին անկախության պայքարը Կիլիկիոյ մէջ*, 250:

⁸ Տես Արզուման, «Հայերուն գերակշռութիւնը Կիլիկիոյ մէջ»:

⁹ Արամեան, «Հայ կեանքը Կիլիկիոյ մէջ», 112:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Եափուճյան, *Հայ ժողովուրդին անկախության պայքարը Կիլիկիոյ մէջ*, 250, 252:

- 150000-ի (Ռուբեն Սահակյան¹², Բյուզանդ Եղիայեան¹³) սահմաններում:

Աղյուսակ 31-ում ներկայացնում ենք ըստ շրջանների Կիլիկիայում վերահաստատված հայության Բ. Եղիայանի տվյալները¹⁴ և, համեմատության կարգով, նշված շրջանների նախատեղեւնյան հայ բնակչության թվաքանակի մեր հաշվարկը՝

Աղյուսակ 31. Կիլիկիայի հայ բնակչության թիվը 1914 և 1920 թթ.

Բնակավայր (շրջան) ¹⁵	1914 թ. մեր հաշվարկը (շունչ)	1920 թ. Բ. Եղիայան (շունչ)
Ադանա	26700	40000
Ինջիրլիկ	300	1250
Մսիս և շրջակայքը	1400	1500
Արդողլու	350	1500

Նույն թիվ տես նաև Կիլիկիայում ֆրանսիական վարչական վերահսկողության ղեկավար գեղապետ Էդուարդ Բրեմոնի հուշերում (E. Bremond, *La Cilicie en 1919-1920* (Paris, 1921), 11-12, 72):

¹² Սահակյան, *Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան*, 120-121:

¹³ Բիզանդ Եղիայեան, *Ժամանակակից պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972* (Անթիլաս, 1975), 83: Մեկ այլ ուսումնասիրող՝ Շմավոն Թորոսյանը, վկայակոչելով մի քանի հեղինակների տվյալներ, հատկապես՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի՝ 1921 թ. ապրիլի 1-ի տեղեկագիրը (տես «Բաղդատական վիճակագրութիւն հայ բնակչութեան Օսմ. Կայսրութեան մէջ տեղահանութենէ առաջ եւ վերջ», 261-263) առավել հավանական է համարում Կիլիկիա հաստատված հայերի՝ 180-200 հազար թիվը (տես Թորոսյան, *Կիլիկիայի հայերի ազգային-ազատագրական շարժումները*, 89):

¹⁴ Այս տվյալները հիմնված են տարբեր հայկական աղբյուրներից քաղված տեղեկությունների վրա: Ինչպես նշում է ինքը՝ հետազոտողը, «Դժբախտաբար, որեւէ լման ու վստահելի ցուցակի մը չհանդիպեցանք՝ ճշդելու համար 1919-ին Կիլիկիոյ Հայրութեան ընդհանուր թիւը, և ուստի կը գոհանանք պատահական ցրուած յիշատակութեանց խիւերը քով-քովի բերելով» (Եղիայեան, *Ժամանակակից պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ*, 83):

¹⁵ Բ. Եղիայանը տալիս է միայն բնակավայրերի ցանկը համապատասխան թվերով, քաշխումն ըստ վարչական միավորների՝ մեր կողմից:

Ընդամենը Ադանայի գավառի տարածք	28750	44250¹⁶
Տարսուն	2300	15000
Մերսին	4700	15000
Ընդամենը Մերսինի գավառի տարածք	7000	30000¹⁷
Հանըն	27600	8000
Միս (ներառյալ Կոզանի գավառի այլ շրջաններ)	12510	8500
Ընդամենը Կոզանի գավառի տարածք	40110	16500
Հասանքեյլի և շրջակայքը	10720	1500
Օսմանիե, Բախսե և շրջակայքը		1600
Դորթ-Յոլ	11860	12000
Նաճարլը		1000
Ընդամենը Ջերեկ-Բերեքեթի գավառի տարածք	22580	16100
Մարաշ և Բազարքըղ	31280	25000
Չեյթուն, Աստրուն, Ալբիստան	39580	1800
Ընդամենը Մարաշի գավառ	70860	26800
Այնթապի գավառ (Այնթապ և շրջակայքը)	30800	22000
Ընդհանուր գումար	200100	155650

¹⁶ Մեծամասնությունը՝ Կիլիկիայի այլ շրջաններից, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության այլ տարածքներից գաղթականներ:

¹⁷ Ճշգրտ մեծամասնությունը՝ Կիլիկիայի այլ շրջաններից, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության այլ տարածքներից գաղթականներ:

Սակայն արդեն 1920 թ. սկզբներին կիլիկիահայության տուն-դարձի գործընթացը գրեթե կանգ առավ. հետզհետե սկսեցին թափ հավաքել հակառակ՝ Կիլիկիայում հաստատված հայերի արտագաղթի միտումները, որոնք պայմանավորված էին քեմալականների ուժգնացող գրոհներով¹⁸:

1920 թ. փետրվարին Մարաշի անկումն ուղեկցվեց այնտեղ վերադարձած հայ բնակչության զանգվածային կոտորածներով: 1920 թ. մարտ-հոկտեմբեր ամիսներին ընթացավ Հանընի հայ բնակչության դիմադրությունը, որի անհաջողությունը ևս հանգեցրեց հայերի կոտորածի: 1920 թ. հունիսին հայերը ստիպված եղան թողնել Միսը՝ տեղափոխվելով Դաշտային Կիլիկիայի առափնյա բնակավայրեր: Դրությունը սրվեց նաև Դաշտային Կիլիկիայում՝ երկարատև պաշարման մեջ վերցվեց Այնթապը, 1920 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին քեմալական ջոկատներն արդեն սպառնում էին Ադանային՝ կազմակերպելով տեղի մուսուլման բնակչության ընդվզումը¹⁹:

Ի վերջո, Ֆրանսիան, ելնելով իր շահերից, գերադասեց համաձայնության գալ քեմալական աճող ուժի հետ: 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում ստորագրված ֆրանս-թուրքական պայմանագրով Կիլիկիայի տարածքը հանձնվեց քեմալականների լիակատար վերահսկողությանը:

Հայերը և երկրամասի քրիստոնյա այլ տարրերը ստիպված եղան հետևել Կիլիկիայից նահանջող ֆրանսիական բանակին՝ 1921 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների ընթացքում հապճեպորեն հեռանալով հայրենի բնակավայրերից և գաղթելով Սիրիա, Լիբանան, Պաղեստին, Կիպրոս և այլ վայրեր²⁰: Ըստ Հայ

¹⁸ Եղիայեան, *Ժամանակակից պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ*, 83:

¹⁹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, 224-231:

²⁰ Ինչպես նշում է հայ ուսումնասիրող Ռ. Սահակյանը, Կիլիկիայի և նրա մերձակա շրջանների էվակուացիան ֆրանսիական զինվորական իշխանությունների կողմից լրիվությամբ ավարտվել էր 1922 թ. հունվարի 4-ին (տե՛ս Սահակյան, *Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան*, 263):

ազգային պատվիրակության վիճակագրության²¹ նշված ժամանակահատվածում Կիլիկիայի տարածքից տարհանված հայերի թիվը մոտ 70000 էր²²:

1922 թ. նոյեմբերի դրությամբ Կիլիկիայի տարածքում դեռևս մնացել էր մոտ 15000 հայ²³. հետագա տարիներին կիլիկիահայության այդ խլյակները ևս լքեցին քեմալական թուրքական պետության մաս դարձած իրենց հայրենի բնակավայրերը:

Կիլիկիահայության և ամբողջ արևմտահայության հայրենագրկումն ամրագրվեց 1923 թ. հուլիսի 24-ին քեմալական Թուրքիայի և Աստանտի տերությունների միջև կնքված Լոզանի պայմանագրով: Պայմանագրին նախորդող բանակցությունների ընթացքում թուրքական պատվիրակությունը կտրականապես մերժեց արևմտահայերի համար Կիլիկիայի տարածքում «ազգային օջախ» ստեղծելու գաղափարը:

²¹ Պատրաստվել է 1922 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին և պարունակում է Հայոց ցեղասպանությունից վերապրած արևմտահայության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ: Ըստ երևույթին, նախատեսված էր Լոզանի կոնֆերանսին Աստանտի երկրների պատվիրակների ուշադրությանը ներկայացվելու համար:

²² Տես Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարան, Ջավեն Տեր-Եղիայանի-Տեղեկատու դիվանի արխիվ, Ե778:

²³ Տես Délégalion de la République arménienne, *L'Arménie et la question arménienne, avant, pendant et depuis la guerre, Annexe N°V, Tableau Statistique des Arméniens de Turquie (Novembre 1922)*, (Paris, H. Turabian editeur, 1922), 69:

The Number of Cilicia Armenians on the Eve of the Armenian Genocide

Summary

The question of the number of Armenians living in different regions of the Ottoman Empire, including Western Armenia and Cilicia, as well as their ratio to other ethnic groups of the population, continues to be one of the most complicating in the study of the history of the Armenian Question and the Armenian Genocide.

Several different objectives and subjective factors led to the underestimation of the number of Armenians of the Ottoman Empire in the late 19th – early 20th centuries in the Ottoman official statistics. The reflection of this underestimation in Armenian and western statistical sources made themselves felt, to a greater or lesser extent, in the case of the figures relating to Cilician Armenians. Thus, proceeding from the goal of avoiding the implementation of the reforms provided for in Article 61 of the Berlin Treaty, the Ottoman authorities were interested in underestimating the number of Armenians in mountainous Cilicia (Hadjin, Marash Zeytun, etc.), since Armenians there constituted a majority over the Muslim population in some areas. (The Armenian Patriarchate of Constantinople considered, within the framework of the negotiations on the Armenian Question in 1878-1880, that the sanjak of Marash was one of the territories of “Ottoman Armenia” subject to reform. After the First World War, Armenian diplomacy fought for the inclusion of certain regions of Cilicia into the united Armenian state.)

At the same time, following the example of the Armenian population of Western Armenia and other regions of the Ottoman Empire, the Cilician Armenians also tried to avoid statistical enumeration so as to pay minimum taxes, especially the military exemption tax (*bedel-i askeri*).

In this work, calculations are provided about the number of Cilician Armenians on the eve of the Armenian Genocide, based on a comparative

analysis of the main Ottoman (Turkish), Armenian and western primary, as well as auxiliary statistical sources.

It was from the goal stated above that the following research tasks were undertaken as were related questions:

1. To give a general overview of the history of the changes in the Ottoman administrative-territorial and Armenian church-administrative divisions of the historical-geographical territory of Cilicia in the second half of the 19th century until 1914.
2. To highlight the main Turkish, Armenian and western statistical primary sources which provide information on the number of Cilician Armenians on the eve of the genocide and to evaluate the information provided by each source accordingly.
3. To touch upon the issues of the number of other ethno-religious groups living in Cilicia and the proportion of Armenians in the total population of the region.
4. To touch upon the issue of the demographic consequences of the massacre of the Armenians in Cilicia in 1909.
5. To group, compare and analyse the data of the main Ottoman, Armenian and western primary sources by separate sub-districts (kazas) in Cilicia, to draw information from other sources about the size of the Armenian population of any particular sub-district, and finally provide a new calculation of the number of Armenians in a given administrative-territorial unit based on a comparative analysis of the entire corpus of the main and auxiliary primary sources.
6. To compare the results of the present writer's calculation of the number of Cilician Armenians with the results of calculations made by other researchers, as well as with the data provided by the main primary sources.
7. To highlight the number of human losses incurred by the Cilician Armenians from the genocide and the number of Armenians who survived and returned after the end of the First World War.

The new calculation made of the number of Cilician Armenians has been carried out according to the Ottoman administrative-territorial units in Cilicia as of 1915 in the sequence kaza, sanjak and vilayet, using the following methodology:

1. Comparison is made by the present writer using the statistical data provided by eight primary sources, which are closest in date to 1915, on the Armenian population of the given administrative-territorial unit. These are (a) statistics compiled by the Cilician Catholicosate in 1895; (b) statistics compiled by Archbishop Maghakia Ormanyan in 1902; (c) statistics compiled by the Armenian Patriarchate of Constantinople in 1912; (d) and (e) two statistical tables, published in 1910 and 1913 by Hambartsum Arakelyan, the editor of the Armenian newspaper "Mshak" (Tiflis); (f) statistics compiled by the Armenian researcher Mikael Tsitsikyan in 1913; (g) official Turkish statistics of 1914; (h) statistics of 1914 compiled by the experts of the US Inquiry study group, established in September 1917 by Woodrow Wilson to prepare materials for the peace negotiations following World War I.
2. Along with the data of the abovementioned primary sources, that taken from auxiliary sources are used, containing information about the Armenian population of a given administrative-territorial unit. These are memoirs, the testimonies of genocide survivors, data from various studies, etc., including those containing statistical lists of Armenian-populated settlements. If necessary, based on the available data, a compilation has been made of the comparative tables of the Armenian population numbers by settlements of the given administrative-territorial unit.
3. By comparing and analysing the two sets of data detailed above, a figure has been arrived at giving the Armenian population of a given administrative unit by averaging numbers from the statistical data of several sources closest to 1915, recognising the fact that information contained in one of the sources was the most reliable and by using other methods (if the result obtained was an

odd number, it was rounded up to the nearest ten).

The calculation includes the following territories of Cilicia: the Adana vilayet with its sanjaks of Adana, Kozan (Sis), Jebel-Bereket and Mersin, and the kazas that are part of them (an area of about 30,000 sq. km); the sanjak of Marash with the kazas of Marash, Zeytun, Albistan, Goksun (Anterun) and Bazarjik (territory of about 18,400 sq. km); the sanjak of Ayntab of Aleppo vilayet with the kazas of Ayntab, Kilis and Rumkale (Hromkla) (area of about 7,000 sq km), as well as the kazas of Antakya (Antioch), Jisr-i-Shugur, Beylan and Alexandretta of the sanjak of Aleppo of the Aleppo vilayet (area of about 4,200 sq. km), with a total area of about 59,600 sq. km.

According to these calculations made by the present writer using the above methodology, about 232,410 Armenians lived in the Adana vilayet, the sanjaks of Marash, of Ayntab and kazas of Antakya, Jisr-i-Shugur, Beylan and Alexandretta of Aleppo sanjak in the vilayet of Aleppo on the eve of the Armenian Genocide. This included 98,440 in the Adana vilayet, 70,860 in the Marash sanjak, 40,230 in the Ayntab sanjak of the Aleppo vilayet, and 22,880 Armenians in the kazas of Antakya, Jisr-i-Shugur, Beylan and Alexandretta of the sanjak of Aleppo of the Aleppo vilayet. The calculation considers 180 Armenian-populated settlements. Armenians made up about 21% or about one fifth of the total population of the above territory.

Armenians were most numerous in the kazas of Zeytun and Hajin, where they constituted the absolute majority of the population (75% and 63%, respectively). In relation to other ethnic groups, Armenians constituted a comparative majority in the kazas of Dort-Yol and Marash - 43% and 39%, respectively.

At the sanjak level, the proportion of Armenians as part of the total was highest in those of Kozan, Marash and Jebel-Bereket - about 37% (two-fifths), 32% (one third) and 26% (about a quarter) of the totals respectively.

The summary data on the number of Armenian settlements, the Armenian population and the proportion of Armenians in the total

population by administrative-territorial unit included in the calculation are presented in Table 1 below.

Table 1. The number of Cilician Armenians and their proportion of the total population on the eve of the Armenian Genocide (summary data)

No	Administrative unit	Armenian settlements	Numbers	Proportion of Armenians of the total population
1	Adana sanjak of Adana vilayet			
1.1	Adana kaza	5	27,850	26%
1.2	Ceyhan kaza	1	400	7%
1.3	Yumurtalik kaza	1	500	7%
	Total Adana sanjak	7	28,750	20%
2	Kozan sanjak of Adana vilayet			
2.1	Kozan kaza	1	6,000	25%
2.2	Hadjin kaza	5	27,600	63%
2.3	Feke (Vahka) kaza	11	3,510	20%
2.4	Kars-Bazar kaza	12	3,000	14%
	Total Kozan sanjak	29	40,110	37%

3	Jebel-Bereket sanjak of Adana vilayet			
3.1	Jebel-Bereket kaza	4	900	6%
3.2	Hassa kaza	6	1,320	13%
3.3	Islahie kaza	8	500	4%
3.4	Bakhche (Bulanik) kaza	12	8,000	35%
3.5	Dort-Yol kaza	4	11,860	43%
	Total Jebel-Bereket sanjak	34	22,580	26%
4	Mersin sanjak of Adana vilayet			
4.1	Mersin kaza	1	2,300	7%
4.2	Tarson kaza	2	4,700	7%
	Total mersin sanjak	3	7,000	7%
	Total Adana vilayet	73	98,440	22%
5	Marash sanjak			
5.1	Marash kaza	20	31,230	38%
5.2	Bazarjik kaza	1	50	04%
5.3	Albistan kaza	3	5,830	11%
5.4	Zeytun kaza	22	25,000	75%
5.5	Goksun (Anterun) kaza	17	8,750	29%

	Total Marash sanjak	63	70,860	32%
6	Ayntab sanjak of Aleppo vilayet			
6.1	Ayntab kaza	3	30,800	25%
6.2	Kilis kaza	1	7,970	8%
6.3	Rumkale kaza	4	1,460	5%
	Total Ayntab sanjak of Aleppo vilayet	8	40,230	17%
7	Aleppo sanjak			
7.1	Antakya (Antioch) kaza	7	8,820	9%
7.2	Jisr-i-Shugur kaza	17	8,660	26%
7.3	Beylan kaza	7	2,900	20%
7.4	Alexandretta kaza	5	2,500	13%
	Total Antakya (Antioch), Jisr-i-Shugur, Beylan and Alexandretta kazas of Aleppo sanjak	36	22,880	14%
	Grand total	180	232,410	21%

Comparison of the results of the calculations made of the number of Cilician Armenians with the data of the eight selected statistical primary sources quoted above shows that, for the Armenian population of the region, the lowest number was reported by the Ottoman statistics (1914) - 137,470. The highest number is contained in the statistics created by H. Arakelyan (1910) - 296,450. The number obtained through the present writer's calculations - 232,410, is the closest to that produced by M. Tsitsikyan - 232,204, although the data for individual administrative

units sometimes differ significantly (Jebel-Bereket sanjak: Tsitsikyan – 38,442, current count – 22,580, Marash sanjak: Tsitsikyan – 50,015, current count – 71,720, Antakiya, Jisr-i-Shugur, Beilan, Alexandretta kazas: Tsitsikyan – 34,624, current count – 22,880).

The data obtained as a result of the present calculations made are quite close to that produced by the Armenian Patriarchate of Constantinople (1912) and from the newspaper “Mshak” (1913) regarding the Kozan and Mersin and Ayntab sanjaks, and the Marash autonomous sanjak, while at the same time they differ significantly from the data recorded concerning the sanjak of Jebel-Bereket and the kazas of Antakiya, Jisr-i-Shugur, Beilan, Alexandretta by these primary sources regarding the (see Table 2).

Table 2. The number of Cilician Armenians on the eve of the genocide according to various sources (summary data)

Administrative unit	1895 Cilician Catholicate	1902 Ormanyan	1910 Ara-kel-yan	1912 Armenian Patriarchate of Constantinople	1913 “Mshak”	1913 Tsitsikyan	1914 Ottoman statistics	1914 US Inquiry	current count
Adana sanjak	19,000	37,900	25,000	79,000	24,121	32,450	17,738	35,000	28,750
Mersin sanjak	4,750		7,400		6,090	6,090	4,264		7,000
Jebel - Bereket sanjak	26,000	11,000	44,750		38,442	38,442	13,920	10,000	22,580
Kozan sanjak	30,500	30,700	47,600		39,000	42,673	43,073	21,764	30,000

Total Adana vilayet	80,250	79,600	124,750	118,000	111,326	120,055	57,686	75,000	98,440
Marash sanjak	54,000	65,500	86,800	69,000	70,629	50,015	38,433	55,000	70,860
Total Adana vilayet and Marash sanjak	134,250	145,100	211,550	187,000	181,955	170,070	96,119	130,000	169,300
Ayntab sanjak of Aleppo vilayet	15,000	35,000		42,000	45,426	27,510	25,217		40,230
Antakya, Jisr-i-Shugur, Beylan and Alexandretta kazas of Aleppo sanjak	13,400	27,500	84,900	30,000	38,240	34,624	16,134	55,000	22,880
Grand total	162,650	207,600	296,450	259,000	265,621	232,204	137,470	185,000	232,410

The Cilician Armenians, like other parts of the Armenian population of the Ottoman Empire, were also deported in 1915. In comparison with the Armenian population of western Armenia however, which was almost completely exterminated on the way to the deportation destinations or

already in the concentration camps in Mesopotamia, the Armenians of Cilicia suffered fewer losses.

According to the calculations made by various contemporary authors, about half of the Cilician Armenians survived the genocide. This was mainly due to the proximity of the deportation camps in Syria and Mesopotamia to Cilicia, the similarity of climatic conditions and the fact that the caravans of the Cilician Armenians travelling along the deportation routes did not become the targets of attack by bandits, Kurdish and other tribes. Another factor was the resettlement of the bulk of the deported Cilician Armenians, not in desert areas, but in the towns of Syria and Lebanon.

The defeat of the Ottoman Empire in the First World War and the entry of Anglo-French troops into Cilicia created favourable conditions for the repatriation of the surviving Cilician Armenians. The mass return of Armenians to Cilicia continued until the end of 1919. Repatriates especially settled in the coastal cities of Cilicia, especially in Adana, where there were more opportunities for finding a livelihood.

According to some data, as of November 1919 about 140,000 Armenians had returned to Cilicia, of which 90,000 were Cilician Armenians who survived the genocide, the rest being natives of other parts of the Ottoman Empire. These 140,000 Armenians were distributed as follows: Adana - 36,000, Mersin - 4,000, Tarson - 6,000, Sis - 3,000, Mamestia (Msis) - 1,000, Dort-Yol (Chork-Marzpan) - 5,000, Hasan-Beyli - 3,000, Jebel Bereket - 4,000, Hadjin - 8,000, Zeytun - 5,000, Marash - 25,000, Ayntab - 10,000, Kilis - 3,000, Aleppo - 25,000, other settlements - 2,000.

At the beginning of 1920 however, the repatriation of the Cilician Armenians stopped almost completely. The opposite gradually began: the emigration by those who returned gained momentum, due to the growing assaults by the Kemalists.

Eventually, France, put its own interests first, choosing to come to terms with the growing Kemalist movement. According to the Franco-Turkish agreement signed in Ankara on October 20, 1921, Cilicia was transferred to the full control of the Kemalists.

Armenians and other Christian elements were forced to follow the retreating French army leaving Cilicia. In November-December 1921, they hastily abandoned their native settlements and moved to Syria, Lebanon, Palestine, Cyprus and other places. According to statistics prepared by the Armenian National Delegation, the number of Armenians that left Cilicia during this period was about 70,000. As of November 1922, about 15,000 Armenians remained in Cilicia. These remnants of the Armenians of Cilicia also left their native settlements in subsequent years, because the region became part of the Kemalist Turkish state.

The Lausanne Treaty signed on July 24, 1923 between the Entente powers and Kemalist Turkey sealed the deprivation of the homeland of the Cilician and all western Armenians. During the negotiations preceding the signing of the treaty, the Turkish delegation categorically rejected the idea of creating a "national home" for surviving Armenians in Cilicia.

LE NOMBRE D'ARMÉNIENS DE CILICIE À LA VEILLE DU GÉNOCIDE DES ARMÉNIENS

Sommaire

La question du nombre d'Arméniens occidentaux vivant dans différentes parties de l'Empire ottoman, y compris le territoire de l'Arménie occidentale et de la Cilicie, ainsi que leur rapport aux autres groupes ethniques de la population, continuent d'être l'une des plus compliquées dans l'étude de l'histoire de la Question arménienne et du Génocide des Arméniens.

Une série de facteurs objectifs et subjectifs qui ont conduit au sous-dénombrement dans le recensement des Arméniens de l'Empire ottoman à la fin du 19e - début du 20e siècle par les statistiques officielles ottomanes, et au reflet de ce sous-dénombrement dans les sources statistiques arméniennes et occidentales, dans une plus ou moins grande mesure se sont fait sentir dans le cas du recensement des Arméniens de Cilicie aussi. Ainsi, afin d'éviter la mise en œuvre des réformes prévues dans l'article 61 du traité de Berlin, les autorités ottomanes ont eu intérêt à sous-estimer le nombre d'Arméniens en Haute Cilicie (Hadjin, Marache, Zeïtoun), puisque les Arméniens y constituaient partie considérable, et dans certaines régions même la majeure partie par rapport à la population musulmane (dans le cadre des négociations sur la Question arménienne en 1878-1880, le Patriarcat arménien de Constantinople considérait le sandjak de Marache comme l'un des territoires de «l'Arménie ottomane» qui devrait être soumis à des réformes, et après la fin de la Première Guerre mondiale, la diplomatie arménienne a lutté pour l'inclusion de certaines régions de Cilicie dans l'État arménien uni.)

Dans le même temps, à l'instar de la population arménienne d'Arménie occidentale et d'autres régions de l'Empire ottoman, les Arméniens de Cilicie ont également essayé d'éviter le dénombrement statistique afin d'éluder les impôts, en particulier, de payer la taxe militaire (*bedel-i askeri*) aussi peu que possible.

Dans cet ouvrage est fourni le calcul du nombre d'Arméniens de Cilicie à la veille du génocide des Arméniens, basé sur une analyse comparative des principales sources primaires ottomanes (turques), arméniennes et occidentales, ainsi que des sources statistiques auxiliaires.

À partir de l'objectif ci-dessus, on procède aux tâches de recherche et aux questions connexes suivantes :

1. Donner un schéma général de l'histoire des changements dans la division administrative-territoriale ottomane et ecclésiastique-diocésaine arménienne du territoire historico-géographique de la Cilicie de la seconde moitié du XIXe siècle à 1914 ;
2. Mettre en relief les principales sources primaires ottomanes, arméniennes et occidentales, qui fournissent des informations exhaustives sur le nombre d'Arméniens de Cilicie à la veille du génocide et d'évaluer les informations fournies par chaque source en conséquence ;
3. Aborder la question du nombre d'autres groupes ethno-religieux vivant sur le territoire de la Cilicie, la proportion des Arméniens dans la population totale de la Cilicie ;
4. Aborder la question des conséquences démographiques du massacre des Arméniens de Cilicie en 1909 ;
5. Regrouper, comparer et analyser les données des principales sources primaires ottomanes, arméniennes et occidentales, identifiées par nous, qui fournissent des données sur le nombre d'Arméniens de Cilicie selon les petites unités administratives territoriales ottomanes, les kazas (cantons), incluant des informations d'autres sources sur le nombre de la population arménienne de l'unité administrative territoriale donnée, et enfin arriver à notre propre conclusion sur le nombre de la population arménienne de l'unité administrative en question à travers l'analyse comparative de toutes les données susmentionnées ;
6. Comparer les résultats de notre calcul du nombre d'Arméniens de Cilicie avec les résultats des calculs des localités de Cilicie effectués par d'autres chercheurs, ainsi qu'avec les données des principales

sources primaires mises en relief par nous ;

7. Aborder les problèmes du nombre de pertes humaines subies par les Arméniens de Cilicie à la suite du génocide, le nombre d'Arméniens qui ont survécu et sont retournés sur le territoire de Cilicie.

Notre calcul du nombre d'Arméniens de Cilicie est effectué selon les unités administratives territoriales ottomanes qui existaient sur le territoire de la Cilicie à 1915, dans la séquence canton (kaza) – district (sandjak) – province (vilayet), en utilisant la méthodologie suivante :

1. Nous distinguons et comparons les données statistiques de huit sources primaires, qui sont chronologiquement les plus proches du nombre de la population arménienne de l'unité administrative territoriale donnée (il s'agit de : Patriarcat arménien de Constantinople : statistiques compilées par le Catholicossat de Cilicie en 1896, 1902 et 1912 ; statistiques mises en exploitation par H. Arakélian, rédacteur en chef de « Mechak », en 1910 et 1913 ; statistiques compilées par le chercheur arménien M. Tsitsikian en 1913 ; statistiques officielles ottomanes concernant l'an de 1914, préparées par le groupe d'experts en information des États-Unis).
2. Outre les données des sources susmentionnées, des données extraites de sources auxiliaires contenant des informations sur la population arménienne de l'unité administrative donnée (mémoires, témoignages de rescapés du génocide, diverses études, etc.) sont incluses, y compris des statistiques contenant des données sur la population arménienne dans les localités peuplées d'Arméniens. Si nécessaire, sur la base des données disponibles, des tableaux comparatifs du nombre de la population arménienne dans les localités arméniennes sont compilés.
3. En comparant et en analysant les deux groupes de données ci-dessus, nous effectuons notre propre calcul de la population arménienne d'une unité administrative donnée, afin de soustraire un nombre moyen aux données de plusieurs sources les plus proches chronologiquement de 1915, c'est-à-dire plus fiable,

pour rapprocher les données sources de la réalité et par d'autres méthodes (au cas où le nombre obtenu par notre calcul n'est pas arrondi, nous l'arrondissons à la dizaine la plus proche).

En comparant et en analysant les deux groupes de données ci-dessus, le nombre de la population arménienne de l'unité administrative-territoriale donnée est calculé afin de soustraire le nombre moyen aux données de plusieurs sources les plus proches de 1915 en termes de chronologie (dans le cas où le nombre obtenu par notre calcul n'est pas rond, nous l'arrondissons à la dizaine la plus proche).

Le calcul inclut la province d'Adana de l'Empire ottoman, avec ses districts d'Adana, Kozan (Sis), Djébel-Béréket, Mersin et des cantons faisant partie de ces districts (distance d'environ 30 000 kilomètres carrés), la province indépendante de Marache avec les cantons de Marache, Albistan, Zeïtoun, Guioksoun (Antroun) et Bazerdjegh (distance d'environ 18 400 km²), le district d'Aïntap de la province d'Alep avec les cantons d'Aïntap, Kilis et Hromkla (distance d'environ 7 000 km²), ainsi que les cantons d'Antioche, de Djisr-i Choughour, de Beïlan et d'Alexandrette du district d'Alep de la province d'Alep (environ 4 200 km², au total environ 59 600 km²).

Selon notre calcul, en utilisant la méthodologie ci-dessus, à la veille du génocide des Arméniens, environ 232 410 Arméniens vivaient sur le territoire de la province d'Adana de Cilicie, du district indépendant de Marache, du district d'Aïntap de la province d'Alep et des cantons d'Antioche, Djisr-i Choughour, Beïlan et Alexandrette (Iskèndéroun) de la province d'Alep, dont 98 440 dans la province d'Adana, 70 860 dans le district indépendant de Marache, 40 230 dans le district d'Aïntap de la province d'Alep, et 22 880 Arméniens dans les cantons d'Antioche, Djisr-i Choughour, Beïlan et Alexandrette du district d'Alep. Dans le calcul ont été incluses 180 localités peuplées d'Arméniens. Les Arméniens représentaient environ 21% ou un cinquième de la population totale du territoire ci-dessus.

Selon le pourcentage de la population arménienne dans la population totale, les Arméniens étaient les plus représentés dans les cantons

(kazas) de Zeïtoun et Hadjin, où ils constituaient la majorité absolue de la population (75 % et 63 %, respectivement). Par rapport aux autres peuples, les Arméniens constituaient une majorité relative dans les cantons de Dort-Yol et Marache, 43 % et 39 %, respectivement.

Au niveau du district (sandjak), la proportion des Arméniens dans la population totale était la plus élevée dans les districts de Kozan, Marache et Djébel-Béréket : environ 37 % (deux cinquièmes de la population totale), 32 % (un tiers de la population totale) et 26 % respectivement.

Selon les unités administratives incluses dans le calcul, le nombre de localités peuplées d'Arméniens, le nombre de la population arménienne et nos données calculées sur le pourcentage des Arméniens dans la population totale sont présentés ci-dessous (voir Tableau 1).

Tableau 1. Le nombre des Arméniens de Cilicie et leur pourcentage dans la population totale à la veille du génocide des Arméniens (données conclusives)

N°	Unité administrative	Localités arméniennes	Nombres de personnes	Pourcentage des Arméniens dans la population totale
1	District d'Adana de la province d'Adana			
1.1	Canton d'Adana	5	27 850	26%
1.2	Canton de Djéhan	1	400	7%
1.3	Canton d'Umurtalik	1	500	7%
	Total du district d'Adana	7	28 750	20%

2	Le district de Kozan de la province d'Adana			
2.1	Canton de Koza	1	6 000	25%
2.2	Canton de Hadjin	5	27 600	63%
2.3	Canton de Féké (Vahka)	11	3 510	20%
2.4	Canton de Kars-Bazar	12	3 000	14%
	Total du district de Kozan	29	40 110	37%
3	District de Djébel-Béréket de la province d'Adana			
3.1	Canton de Djébel-Béréket	4	900	6%
3.2	Canton de Hassa	6	1 320	13%
3.3	Canton d'Islahié	8	500	4%
3.4	Canton de Bakhtché (Boulaneq)	12	8 000	35%
3.5	Canton de Dort-Yol	4	11 860	43%
	Total du district de Djébel-Béréket	34	22 580	26%
4	District de Mersin de la province d'Adana			
4.1	Canton de Mersin	1	2 300	7%

4.2	Canton de Tarson	2	4 700	7%
	Total du district de Mersin	3	7 000	7%
	Total de la province d'Adana	73	98 440	22%
5	District de Marache			
5.1	Canton de Marache	20	31 230	38%
5.2	Canton de Bazardjeh	1	50	04%
5.3	Canton d'Albistan	3	5 830	11%
5.4	Canton de Zeïtoun	22	25 000	75%
5.5	Canton de Guioksoun (Antéroun)	17	8 750	29%
	Total du district de Marache	63	70 860	32%
6	District d'Aïntap de la province d'Alep			
6.1	Canton d'Aïntap	3	30 800	25%
6.2	Canton de Kilis	1	7 970	8%
6.3	Canton de Hromkla	4	1 460	5%
	Total du district d'Ayntab de la province d'Alep	8	40 230	17%

7	District d'Alep			
7.1	Canton d'Antakia (Antioche)	7	8 820	9%
7.2	Canton de Djisr-i-Choughour	17	8 660	26%
7.3	Canton de Beïlan	7	2 900	20%
7.4	Canton d'Alexandrette (Iskèndèroun)	5	2 500	13%
	Total des cantons d'Antakia (Antioche), Djisr-i-Choughour, Beïlan et Alexandrette (Iskèndèroun) du district d'Alep	36	22 880	14%
	Grand total	180	232 410	21%

Ci-dessous (Tableau 2) nous comparons les résultats de notre calcul du nombre d'Arméniens de Cilicie avec les données de huit sources primaires statistiques mises en relief par nous (Catholicossat de Cilicie 1895 ; M. Ormanian 1902 ; H. Arakélian, 1910 ; Patriarcat arménien de Constantinople 1912 ; journal de « Mechak » 1913 ; statistiques ottomanes 1914 ; groupe d'experts en information 1914). Comme on peut le voir, les données les plus basses de la population arménienne pour le territoire mentionné sont rapportées par des statistiques ottomanes de 1914: 137 470 personnes, tandis que les statistiques d'Arakélian de 1910 contiennent les données les plus élevées : 296 450. Le calcul de Tsitsikian est de 232

204 et est le plus proche de notre calcul (232 440), d'ailleurs les données pour les unités administratives individuelles diffèrent considérablement (district de Djébel-Béréket: Tsitsikian: 38 442, notre calcul: 22 580, district indépendant de Marache : Tsitsikian: 50 015, notre calcul: 71 720, cantons d'Antioche, de Djisr-i Choughour (Kessab), de Beïlan et d'Alexandrette du district d'Alep: Tsitsikian : 34 624, notre calcul : 22 880).

Les données obtenues à la suite de notre calcul sont assez proches des données des statistiques du Patriarcat arménien de Constantinople (1912) et du journal de « Mechak » (1913) concernant les districts de Kozan et de Mersin de la province d'Adana, le district indépendant de Marache, ainsi que le district d'Aïntap de la province d'Alep, en même temps qu'elles diffèrent significativement des données rapportées par ces sources concernant le district de Djébel-Béréket de la province d'Adana et des cantons d'Antioche, de Djisr-i Choughour, de Beïlan et d'Alexandrette du district d'Alep de la province d'Alep, comme cela a été déjà expliqué dans les sections pertinentes, les listes de villages de 1912-1913 contenant des données de base sur les statistiques ecclésiastiques sont actuellement indisponibles, et les statistiques selon des localités provenant d'autres sources ne confirment pas les données des sources susmentionnées pour les unités administratives mentionnées.

Tableau 2. Le nombre d'Arméniens de Cilicie à la veille du génocide (tableau général)

Unité administrative	1895 Catholico-cat de Cilicie	1902 Ormanian	1910 Arakélian	1912 Patriarcat arménien de Constantinople	1913 "Mechak"	1913 Tsitsikian	1914 statistiques ottomanes	1914 Enquête des Etats-Unis	Notre calcul
District d'Adana	19 000		25 000		24 121	32 450	17 738		28 750
District de Mersin	4 750	37 900	7 400	79 000	6 090	6 090	4 264	35 000	7 000
District de Djébel-Béréket	26 000	11 000	44 750		38 442	38 442	13 920	10 000	22 580
District de Kozan	30 500	30 700	47 600	39 000	42 673	43 073	21 764	30 000	40 110
Total de la province d'Adana	80 250	79 600	124 750	118 000	111 326	120 055	57 686	75 000	98 440
District de Marache	54 000	65 500	86 800	69 000	70 629	50 015	38 433	55 000	70 860

Total de la province d' Adana et du district de Marache	134 250	145 100	211 550	187 000	181 955	170 070	96 119	130 000	169 300
District d'Aïntap de la province d' Alep	15 000	35 000		42 000	45 426	27 510	25 217		40 230
Cantons d' Antioche, de Djisr-i Chou-ghour, de Beïlan et d' Alexan-drette du district d'Alep	13 400	27 500	84 900	30 000	38 240	34 624	16 134	55 000	22 880
Grand total	162 650	207 600	296 450	259 000	265 621	232 204	137 470	185 000	232 410

Comme d'autres parties de la population des Arméniens Occidentaux, les Arméniens de Cilicie ont également été déportés en 1915. Cependant, en comparaison avec la population arménienne de l'Arménie occidentale, qui a été presque entièrement exterminée sur le chemin des lieux de

déportation ou dans les camps de concentration de Mésopotamie, les Arméniens de Cilicie ont subi moins de pertes.

Selon les calculs des chercheurs contemporains des événements, environ la moitié des Arméniens de Cilicie ont survécu au génocide. Cela était principalement dû à la proximité des déportés de la Syrie et de la Mésopotamie avec la Cilicie, la similitude des conditions climatiques, le fait que les caravanes des Arméniens de Cilicie le long de la route de déportation ne sont pas devenues la cible d'attaques des groupes de tchéts, des Kurdes et d'autres tribus.

La défaite de l'Empire ottoman lors de la Première Guerre mondiale et l'entrée des troupes anglo-françaises en Cilicie ont créé des conditions favorables au rapatriement des Arméniens ciliciens survivants. Le retour massif des Arméniens en Cilicie s'est poursuivi jusqu'à la fin de 1919. Les rapatriés se sont installés dans les villes différentes, surtout dans les villes côtières de Cilicie. Mais la plupart des Arméniens se sont installés à Adana, où il y avait plus d'opportunités de gagner leur vie.

Selon certaines données, au novembre 1919, environ 140 000 Arméniens s'étaient établis en Cilicie, dont 90 000 étaient des Arméniens de Cilicie qui avaient survécu au génocide, les autres étaient originaires d'autres parties de l'Empire ottoman (c'est-à-dire seulement les deux tiers des Arméniens qui se sont réfugiés en Cilicie après la fin de la Première Guerre mondiale étaient natifs de Cilicie). Ces 140 000 Arméniens étaient répartis comme suit : Adana: 36 000, Mersin: 4 000, Tarson: 6 000, Sis: 3 000, Mamestia (Mesis): 1 000, Dort-Yol (Tchork-Marzpan): 5 000, Hasan-Beïli: 3 000, autres parties du district de Djébel - Béréket: 4 000, Hadjin: 8 000, Zeïtoun et son environnement: 5 000, Marache: 25 000, Aïntap: 10 000, Kilis: 3 000, Alep: 25 000, autres localités: 2 000.

Cependant, déjà au début de 1920, le processus de rapatriement des Arméniens de Cilicie s'est presque arrêté. Progressivement, les tendances opposées, c'est-à-dire l'émigration des Arméniens qui retournaient sur le territoire de la Cilicie ont commencé à prendre de l'ampleur, ce qui était dû aux assauts croissants des kémalistes.

Finalement, la France, dans son propre intérêt, a préféré se réconcilier

avec le mouvement kémaliste grandissant. Selon l'accord franco-turc signé à Ankara le 20 octobre 1921, le territoire de Cilicie a passé sous le contrôle total du pouvoir kémaliste. Les Arméniens et les autres éléments chrétiens de la région ont été contraints de suivre l'armée française qui se retirait de Cilicie. En novembre-décembre 1921, ils ont précipitamment abandonné leurs localités d'origine et ont émigré en Syrie, au Liban, en Palestine, à Chypre et ailleurs. Selon les statistiques préparées par la Délégation nationale arménienne, le nombre d'Arméniens évacués de Cilicie au cours de cette période était d'environ 70 000. Selon une statistique préparée par la délégation arménienne, au novembre 1922, il y avait encore environ 15 000 Arméniens sur le territoire de la Cilicie. Au cours des années suivantes, ces Arméniens de Cilicie ont quitté leurs localités d'origine, qui faisaient désormais partie de l'État turc kémaliste.

Le traité de Lausanne signé le 24 juillet 1923 entre les puissances de l'Entente et la Turquie kémaliste a scellé la privation de la patrie des Arméniens de Cilicie et de tous les Arméniens occidentaux. Lors des négociations préalables au traité, la délégation ottomane a catégoriquement rejeté l'idée d'établir un «foyer national» pour les Arméniens occidentaux dans les provinces du nord-est de la Turquie ou dans le sud-est de la Cilicie.

Численность армянского населения Киликии накануне Геноцида армян

Резюме

Вопрос численности армян, проживавших на территории Западной Армении и Киликии, а также их соотношения к другим этническим группам населения, продолжает оставаться одним из наиболее сложных в сфере изучения истории Армянского вопроса и Геноцида армян.

Ряд объективных и субъективных факторов, действие которых привело в целом к недоучету численности армян Османской империи в конце XIX – начале XX в. османской официальной статистикой, а также отражение этого недоучета в армянских и западных статистических источниках, в большей или меньшей степени давали о себе знать и в случае статистического учета киликийских армян.

В частности, пытаясь избежать осуществления реформ, предусмотренных статьей 61 Берлинского трактата (1878), османские власти были заинтересованы в занижении численности армян Горной Киликии (Хаджин, Мараш, Зейтун), где армяне составляли существенную долю, а в отдельных районах даже большинство в отношении мусульманского населения. (В рамках переговоров по Армянскому вопросу в 1878-1880 гг. Константинопольский армянский патриархат рассматривал санджак Мараш в качестве одной из подреформенных территорий «Османской Армении», а после окончания Первой мировой войны армянская дипломатия боролась за включение некоторых областей Киликии в состав объединённого армянского государства.)

Вместе с этим, по примеру армянского населения Западной Армении и других областей Османской империи, киликийские армяне также пытались по возможности избегать статистического учета с целью уклонения от уплаты налогов, в частности, для возможно меньшей уплаты подати по освобождению от воинской службы (bedel-i askeri).

В настоящей работе посредством сравнительного анализа основных османских, армянских и западных источников, а также ряда вспомогательных материалов, осуществляется подсчет численности киликийских армян накануне Геноцида армян.

Из вышеуказанной цели исходят следующие исследовательские задачи и соответствующие им исследовательские вопросы:

1. Дать общий обзор истории изменений османского административно-территориального и армянского церковно-административного деления историко-географической территории Киликии со второй половины XIX века по 1914 г.;
2. Выделить основные османские, армянские и западные статистические источники, которые сообщают сведения о численности киликийских армян накануне геноцида, дать их источниковедческую характеристику;
3. Обратиться к вопросам численности других этнических групп, проживавших на территории Киликии, а также доли и удельный вес армян в общей численности населения Киликии;
4. Обратиться к вопросу демографических последствий резни армян в Киликии в 1909 г.; Сгруппировать, сравнить и проанализировать данные основных османских, армянских и западных источников по отдельным округам (каза), на которые была разделена Киликия. А также привлечь сведения других источников о численности армянского населения данного конкретного округа, на основе сравнительного анализа всего корпуса основных и вспомогательных источников дать собственный подсчет численности армян в данной административно-территориальной единице;
5. Сравнить результаты нашего подсчета численности киликийских армян с результатами подсчетов других исследователей, а также с данными выделенных нами основных источников;
6. Осветить вопросы численности человеческих потерь, понесенных киликийскими армянами в результате геноцида,

а также числа армян, выживших и возвратившихся после окончания Первой мировой войны на территорию Киликии.

Наш подсчет численности армянского населения осуществляется по османским административно-территориальным единицам на территории Киликии по состоянию на 1915 год в последовательности каза – санджак – вилайет, с применением следующей методологии:

1. Мы сопоставляем статистические данные восьми хронологически ближайших к 1915 году источников о численности армянского населения данной административно-территориальной единицы. Этими источниками являются: 1) статистика, составленная Киликийским католикосатом в 1895 г., 2) статистика, составленная Магакией архиепископом Орманияном в 1902 г., 3) статистика Константинопольского армянского патриархата 1912 г., 4-5) две статистики, опубликованные редактором армянской газеты «Мшак» (Тифлис) Амбарцумом Аракелянном для 1910 и 1913 гг., 6) статистика, составленная армянским исследователем Микаелом Цицикяном в 1913 г., 7) официальная турецкая статистика 1914 г., 8) Статистика, составленная экспертами американской Исследовательской группы (The Inquiry) для 1914 г. (Исследовательская группа была создана в сентябре 1917 президентом США Вудро Вильсоном с целью подготовки материалов для мирных переговоров после Первой мировой войны);
2. Наряду с данными вышеуказанных источников, привлекаются данные вспомогательных материалов, содержащие сведения об армянском населении конкретной административно-территориальной единицы (мемуары, свидетельства переживших геноцид, материалы научных исследований и т. д.), в том числе содержащие статистические списки армянонаселенных поселений конкретной административно-

территориальной единицы. При необходимости, на основе вышеуказанных данных, составляются сравнительные таблицы численности армянского населения по населенным пунктам конкретной административно-территориальной единицы;

3. Путем сравнения и анализа двух вышеуказанных групп данных, производится подсчет армянского населения конкретной административно-территориальной единицы посредством 1) вычисления среднего числа из статистических данных нескольких источников, хронологически наиболее близких к 1915 году, 2) выбора из имеющихся источников наиболее достоверных данных и обоснования указанного выбора. В случае, если число, полученное в результате нашего подсчета, не является круглым, мы ее округляем до ближайшего десятка.

В подсчет включены вилайет Адана Османской империи с санджаками Адана, Козан (Сис), Джебел-Берекет и Мерсин, и входящими в их состав казами (территория около 30,000 кв. км), самоуправляемый санджак Мараш с казами Мараш, Зейтун, Албистан, Гексун (Анрун) и Базарджик (территория около 18,400 кв. км), санджак Айнтаб вилайета Алеппо с казами Айнтаб, Килис и Румкале (Ромкла) (территория около 7,000 кв. км), а также казы Антакья (Антиох), Джиср-и-Шугур, Бейлан и Александретта санджака Алеппо вилайета Алеппо (территория около 4,200 кв. км), с общей территорией около 59,600 кв. км.

Согласно нашему подсчету с применением вышеуказанной методологии, в преддверии Геноцида армян на территории вилайета Адана, санджака Мараш, санджака Айнтаб вилайета Алеппо и каз Антакии, Джиср-и-Шугур, Бейлан и Александретта санджака Алеппо вилайета Алеппо проживало около 232,410 армян; в том числе в вилайете Адана 98,440, в санджаке Мараш - 70,860, санджаке Айнтаб вилайета Алеппо - 40,230 и в казах Антакии, Джиср-и-Шугур, Бейлан и Александрета санджака Алеппо вилайета Алеппо - 22,880 армян. В подсчет включено 180 населенных пунктов с армянским населением.

Армяне составляли около 21% или около одной пятой из общего числа населения вышеуказанной территории.

Согласно удельному весу армянского населения в общей численности населения, армяне были наиболее представлены в казах Зейтун и Хаджин, где они составляли абсолютное большинство населения (75% и 63% соответственно). В отношении других этнических групп армяне составляли сравнительное большинство в казах Дорт-Йол и Мараш – соответственно 43% и 39%.

На уровне административной единицы санджак удельная доля армян в общей численности населения была наибольшей в санджаках Козан, Мараш и Джебел-Берекет – соответственно около 37% (две пятых от общей численности населения), 32% (одна треть от общей численности населения) и 26% (около четверти от общего населения).

Итоговые данные количества армянонаселенных пунктов, численности армянского населения и удельного веса армян в общей численности населения по административно-территориальным единицам, включенным в подсчет, представлены в нижеприведенной таблице (см.: Таблица 1).

Таблица 1. Численность киликийских армян и их удельным вес в общей численности населения в преддверии Геноцида армян (итоговые данные)

№	Административная единица	Армянонаселенные пункты	Численность армян	Удельный вес армян в общей численности населения
1	Санджак Адана вилайета Адана			
1.1	Каза Адана	5	27,850	26%
1.2	Каза Джейхан	1	400	7%

1.3	Каза Юмурталиқ	1	500	7%
	Итого санджак Адана	7	28,750	20%
2	Санджак Козан вилайета Адана			
2.1	Каза Козан	1	6,000	25%
2.2	Каза Хаджин	5	27,600	63%
2.3	Каза Феке (Вахка)	11	3,510	20%
2.4	Каза Карс-Базар	12	3,000	14%
	Итого санджак Козан	29	40,110	37%
3	Санджак Джебел-Берекет вилайета Адана			
3.1	Каза Джебел-Берекет	4	900	6%
3.2	Каза Хасса	6	1,320	13%
3.3	Каза Ислахие	8	500	4%
3.4	Каза Бахче (Буланых)	12	8,000	35%
3.5	Каза Дорт-Йол	4	11,860	43%
	Итого санджак Джебел-Берекет	34	22,580	26%

4	Санджак Мерсин вилайета Адана			
4.1	Каза Мерсин	1	2,300	7%
4.2	Каза Тарсон	2	4,700	7%
	Итого санджак Мерсин	3	7,000	7%
	Итого вилайет Адана	73	98,440	22%
5	Санджак Мараш			
5.1	Каза Мараш	20	31,230	38%
5.2	Каза Базарджик	1	50	04%
5.3	Каза Албистан	3	5,830	11%
5.4	Каза Зейтун	22	25,000	75%
5.5	Каза Гексун	17	8,750	29%
	Итого санджак Мараш	63	70,860	32%
6	Санджак Айнтаб вилайета Алеппо			
6.1	Каза Айнтаб	3	30,800	25%
6.2	Каза Килис	1	7,970	8%
6.3	Каза Румкале	4	1,460	5%
	Итого санджак Айнтаб вилайета Алеппо	8	40,230	17%

7	Санджак Алеппо			
7.1	Каза Антакия	7	8,820	9%
7.2	Каза Джиср-и-Шугур	17	8,660	26%
7.3	Каза Бейлан	7	2,900	20%
7.4	Каза Александретта	5	2,500	13%
	Итого казы Антакия, Джиср-и-Шугур, Бейлан, Александретта санджака Алеппо	36	22,880	14%
	Общая сумма	180	232,410	21%

Сравнение результатов нашего подсчета численности киликийских армян с данными отобранных нами восьми статистических первоисточников (1895 г. Киликийский католикосат, 1902 г. Магакия архиепископ Орманян (Константинопольская Армянская патриархия), 1910 г. Амбарцум Аракелян, 1912 г. Константинопольская Армянская патриархия, 1913 г. газета «Мшак», 1913 г. М. Цицикян, османская статистика 1914 г., статистика экспертов американской Исследовательской группы) 1914 г.) показывает, что для армянского населения указанной территории наиболее низкие данные сообщает османская статистика 1914 г. - 137,470, наиболее высокие данные содержит статистика А. Аракеляна 1910 г. - 296,450. Число, полученное в результате нашего подсчета - 232,410, наиболее близко к данным М. Цицикяна - 232,204, хотя данные для некоторых административных единиц иногда существенно различаются (санджак Джебел-Берекет: Цицикян - 38,442, наш подсчет - 22,580, санджак Мараш: Цицикян - 50,015, наш подсчет - 71,720, казы Антакия, Джиср-и-Шугур, Бейлан, Александретта санджака Алеппо: Цицикян - 34,624, наш подсчет - 22,880).

Данные, полученные в результате нашего подсчета близки к данным Константинопольской армянской патриархии 1912 г. и данным газеты «Мшак» 1913 г. в отношении санджаков Козан и Мерсин, санджака Мараш, а также санджака Айнтаб вилайета Алеппо. Вместе с тем, они существенно различаются от данных, сообщаемых этими источниками относительно санджака Джебел-Берекет и каз Антакия, Джиср-и-Шугур, Бейлан, Александретта санджака Алеппо (смотри также Таблицу 2).

Таблица 2. Численность киликийских армян в преддверии геноцида согласно различным источникам (итоговые данные)

Административная единица	1895 Киликийский католикосат	1902 Орманян	1910 Аракелян	1912 Константинопольский армянский патриархат	1913 «Мшак»	1913 Цицикян	1914 османская статистика	1914 эксперты Исследовательской группы США	Наш подсчет
Санджак Адана	19,000	37,900	25,000	79,000	24,121	32,450	17,738	35,000	28,750
Санджак Мерсин	4,750		7,400		6,090	6,090	4,264		7,000
Санджак Джебел-Берекет	26,000	11,000	44,750		38,442	38,442	13,920	10,000	22,580

Санджак Козан	30,500	30,700	47,600	39,000	42,673	43,073	21,764	30,000	40,110
Итого вилайет Адана	80,250	79,600	124,750	118,000	111,326	120,055	57,686	75,000	98,440
Санджак Мараш	54,000	65,500	86,800	69,000	70,629	50,015	38,433	55,000	70,860
Итого вилайет Адана и санджак Мараш	134,250	145,100	211,550	187,000	181,955	170,070	96,119	130,000	169,300
Санджак Айнтаб вилайета Алеппо	15,000	35,000		42,000	45,426	27,510	25,217		40,230
Казы Антакья, Джисри-Шугур, Бейлан, Александретта санджака Алеппо	13,400	27,500	84,900	30,000	38,240	34,624	16,134	55,000	22,880

Общая сумма	162,650	207,600	296,450	259,000	265,621	232,204	137,470	185,000	232,410
-------------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------

Как и остальное армянское население Османской империи, киликийские армяне в 1915 году также были подвергнуты депортации. Однако по сравнению с армянским населением Западной Армении, которое было почти полностью истреблено на пути следования к местам депортации или уже в концентрационных лагерях Месопотамии, потери армян Киликии были меньше.

По подсчетам авторов, современным событиям, около половины армян Киликии смогли пережить геноцид. В основном это было связано с территориальной близостью лагерей ссыльных в Сирии и Месопотамии к Киликии, схожестью климатических условий, тем, что караваны киликийских армян по пути следования не стали объектом нападений вооруженных турецких и курдских отрядов, а также расселением основной части депортированных киликийских армян в Сирии и Ливане.

Поражение Османской империи в Первой мировой войне и ввод англо-французских войск в Киликию создали благоприятные условия для репатриации уцелевших киликийских армян. Массовое возвращение армян в Киликию продолжалась до конца 1919 года. Репатрианты селились преимущественно в прибрежных городах, большинство возвратившихся армян поселились в Адане, где было больше возможностей для нахождения средств к существованию.

Согласно некоторым данным, по состоянию на ноябрь 1919 г. в Киликии нашли пристанище около 140,000 армян, из которых 90,000 являлись пережившими геноцид киликийскими армянами, остальные же являлись уроженцами других частей Османской империи. Переселившиеся в Киликию 140,000 армян территориально были распределены следующим образом: Адана - 36,000, Мерсин - 4,000, Тарсон - 6,000, Сис - 3,000, Маместия (Мсис) - 1,000, Дорт-Йол (Чорк-

Марзпан) - 5,000, Хасан-Бейли - 3,000, санджак Джебел-Берекет - 4,000, Хаджин - 8,000, Зейтун - 5,000, Мараш - 25,000, Айнтаб - 10,000, Килис - 3,000, Алеппо - 25,000, другие населенные пункты - 2,000.

Однако уже в начале 1920 г. процесс репатриации киликийских армян почти остановился. Постепенно начали проявляться обратные тенденции эмиграции возвратившихся на территорию Киликии армян, что было обусловлено растущим натиском кемалистов.

В дальнейшем, Франция, исходя из своих интересов, предпочла договориться с все более усиливающимся кемалистским движением. Согласно французо-турецкому соглашению, подписанному в Анкаре 20 октября 1921 года, территория Киликии была передана под полный контроль кемалистского правительства.

Армяне, как и другие этнические группы, исповедующие христианство, были вынуждены последовать за отступающей из Киликии французской армией. В течение ноября-декабря 1921 г., и спешно покидая родные поселения, они переселялись в Сирию, Ливан, Палестину, Кипр и другие регионы. Согласно статистике, подготовленной Армянской национальной делегацией, количество армян, эвакуированных из Киликии в этот период, составило около 70,000 человек. По состоянию на ноябрь 1922 г. на территории Киликии оставалось около 15 тысяч армян; в последующие годы эти остатки армянского населения также покинули свои родные поселения, ставшие частью кемалистского турецкого государства.

Лишение родины киликийских армян и всего западного армянства было закреплено Лозаннский договором, подписанным 24 июля 1923 года между державами Антанты и кемалистской Турцией. Во время переговоров, предшествовавших подписанию договора, турецкая делегация категорически отвергла идею создания «национального дома» для западных армян на территории Киликии.

Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկ

Արխիվային նյութեր

1. Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արխիվ, Ադանայի Հայոց առաջնորդարանի ֆոնդ, Ատենագրութիւն Քաղաքական Ժողովոյ Ատանայի, սկիզբ՝ 2 մարտ 1905, վերջ՝ 10 ապրիլ 1915:
2. Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարան, Զավեն Տեր-Եղիայանի-Տեղեկատու դիվանի արխիվ, Ե 778:

Գրքեր

1. 1900 *Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի Հայոց* (Կ.Պոլիս, տպ. Տէր Մինասեան, 1899), 408 էջ:
2. 1903 *Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի Հայոց* (Կ.Պոլիս, տպ. Յ. Մատթէոսեան, 1902), 460 էջ:
3. 1905 *Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի Հայոց* (Կ.Պոլիս, տպ. Յ. Մատթէոսեան, 1904), 590 էջ:
4. 1908 *Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի Հայոց* (Կ.Պոլիս, տպ. Յ. Մատթէոսեան, 1907), 562 էջ:
5. Աղամեան Դաւիթ Մ., *Կիլիկեան դրուագներ. Ճստորճագի հերոսամարտը (Յուշատետրէս քանի մը էջ)* (Փարիզ, տպագ. Կ.Յ. Ներսէս, 1921), 40 էջ:
6. Ալիշան Դևոնդ, *Միսուն: Համագրութիւն հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեոն Մեծագործ, հաւաքեալ ի Հ. Ղեոնդեայ Վ.Մ. Ալիշան (Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1885), 592 էջ:*
7. Ակունի Ս., *Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը* (Կ. Պոլիս, 1920), 319 էջ:
8. Աղասի, *Զէյթուն եւ իր շրջակաները* (Պէրոյթ, 1968), 416 էջ:
9. Աշնեան Համբարձում, *Ատանայի եղեոնը և Գոնիայէ յուշեր (պատմութեան համար)* (Նիւ Եորք, «Կոչնակ» տպարան, 1950), 308 էջ:
10. Առաքելեան Համբարձում, *Զէյթուն: Տեղագրական, ազգա-*

գրական եւ վարչական տեսութիւն (Թիֆլիզ, Տպարան Հովհաննէս Մարտիրոսեանցի, 1896), 92 էջ:

11. Ատանայի եղեռնը. Տեղեկագիր Յակոբ Պապիկեանի (Օսմանեան երեսփոխան Էտիրնէի), հայացուց՝ Յակոբ Սարգիսեան (Կ.Պոլիս, «Կիլիկիա» գրատուն, 1919), 48 էջ:
12. Գարամաճեան Սիմոն, Գամեր: Փոքրիկ ճամբորդը Արեւելքի մէջ: Միակ ընթերցարանը հայուն զարդարուած բազմաթիւ նոր տեղացոյց պատկերներով եւ լուսանկ.: Համառօտ տեղեկութիւններ Ասիական Թուրքիոյ վրայ եւ օգտակար գիտելիքներ (Կ.Պոլիս, տպ. Սազանեան, 1911), 287 էջ:
13. Գալուստեան Գր. Հ., Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ Հերոս Ջեյթուն (Բ. Տպագրութիւն, Լոնկ Այլընտ Սիթի, Ն.Ե., 1988), 944 էջ:
14. Գասպարյան Ռուբեն, Կիլիկիահայությունը 20-րդ դարի սկզբին (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, 1999), 58 էջ:
15. Գասպարյան Ռուբեն, Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում (XIX դարի 90-ական թթ. - 1921թ.) (Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2005), 246 էջ:
16. Գոճայեան Մինաս, Պատմութիւն Չորք-Մարզպանի (Տէօրթ-Եոյ). գիտաքաղաք մը Կիլիկիոյ մէջ (Լոս Անճելըս, 2005), 384 էջ:
17. Գուտուկեան Գրիգոր Գ., Կիլիկեան աշխարհագրութիւն պատկերագարդ եւ քարտիսատր (Կ.Պոլիս, տպագ. Պ. Պալըքճեան, 1922), 72 էջ:
18. Գուտուկեան Գրիգոր Գ., Հայ լեռը. Կարմիր դրուագներ Կիլիկիոյ աղէտէն (Կ.Պոլիս, տպագր. Տ. Տօղրամաճեան, 1912), 70 էջ:
19. Եափուճեան Աւետիս, Հայ ժողովուրդին անկախութեան պայքարը Կիլիկիոյ մէջ 1919-1921 թթ. (Գահիրէ, 1977), 1086 էջ:
20. Եղիայեան Բիւզանդ, Ատանայի Հայոց պատմութիւն: Պատմագրական, եղեռնագրական, ազատագրական, մշակութային, ազգագրական, վաւերագրական, ժամանակագրական (Անթիլիաս, 1970), 1061 էջ:

21. Եղիայեան Բիւզանդ, Ժամանակակից պատմութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972 (Անթիլիաս, 1975), 946 էջ:
22. Զաւէն Արքեպս., Պատրիարքական յուշերս. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ (Գահիրէ, 1947), 424 էջ:
23. Զէյթունցի, Զէյթունի անցեալէն եւ ներկայէն. Ա. Բ. մաս յիսկատար (Կ.Պոլիս, տպագրութիւն Վաղինակ Ս. Բիւրատ, 1911), 320 էջ:
24. Թաթոյան Ռոբերտ, Արևմտահայության թվաքանակի հարցը 1878-1914 թվականներին (Երևան, ՀՅԹԻ, 2015), 216 էջ:
25. Թէմիրեան Ալլա Ս., Քէսասպ (1909-1946) (Պէյրութ, 1956), 276 էջ:
26. Թէոդիկ, Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղէտայի 1915 տարիին (Նիւ Եորք, 1985), 572 էջ:
27. Թէրզեան Յ., Ատանայի կեանքը (Կ.Պոլիս, 1909), 50 էջ:
28. Թերզեան Յակոբ Յ., Կիլիկիոյ աղէտը (պատկերագարդ) (Պէյրութ, 1964), 736 էջ:
29. Թէրզեան Սոկրատ Յ., Հաճընի ութամսեայ դիւցազնամարտը (պատկերագարդ), առաջարան՝ Մ. Փափագեան (Աթէնք, տպ. «Պարթենոն», 1937), 496 էջ:
30. Թէոդիկ, Ամէնուն տարեցոյցը, Ը. տարի, 1914 (Կ.Պոլիս, հրատ. և տպ. Մ. Յովակիմեան, 1914), 448 էջ:
31. Թորոսյան Շ. Թ., Կիլիկիայի հայերի ազգային-ազատագրական շարժումները 1919-1920 թթ. (Երևան, 1987), 272 էջ:
32. Խանճեան Հրանտ, Աշխարհագրութիւն Օսմանեան պետութեան (Բարձրագոյն դասընթացք) (Կ.Պոլիս, տպ. Յ. Մատթէոսեան, 1912), 367 էջ:
33. Խապրիկ Մինաս, Եթէ Չորք-Մարզպանը ինձի հետ խոսէր (Պէյրութ, հրատարակութիւն Չորք-Մարզպանի հայրենակցական միութեան, 1983), 158 էջ:
34. Ծոցիկեան Ա. Մ., Արեւմտահայ աշխարհ (Նիւ Եորք, տպագրութիւն Ա.Յ. Լէյլեկեան, 1947), 814 էջ:

35. Կիլիկիա: Փորձ աշխարհագրութեան արդի Կիլիկիոյ (Պետերբուրգ, տպ. Ի. Լիբերմանի, 1894), 400 էջ:
36. Կիրակոսյան Ջոն, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը: 1914-1916 թ.թ. (Երևան, Հայաստան, 1965), 511 էջ:
37. Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ.Խ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան: Հատոր 1, Ա-Դ (Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1986), 992 էջ, Հատոր 2, Դ-Կ (Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1988), 992 էջ, Հատոր 3, Կ-Ն (Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1991), 992 էջ, Հատոր 4, Ն-Վ (Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1998), 812 էջ, Հատոր 5, Տ-Ֆ (Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 2001), 912 էջ:
38. Ղազարեան Հայկազն Գ., Ցեղասպան թուրքը (Պէլրութ, տպարան «Համազգային», 1968), 424 էջ:
39. Մալխասյան Միքայել, Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում 16-րդ դարում - 17-րդ դարի առաջին կեսին (Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2020), 300 էջ:
40. Մանուկեան Նէրսես, Վերադարձ դէպի հայրենի տուն (Պէլրութ, տպ. Տօնիկեան, 1973), 126 էջ:
41. Մկրտչյան Լևոն, Ջեյթունի սպասամբությունը (1895-1896 թթ.) (Երևան, 1995), 209 էջ:
42. Յուշամատենան Մեծ եղեռնի 1915-1965, կազմող՝ Գերսամ Ահարոնեան (Պէլրութ, «Չարթօնք» օրաթերթի հրատ., 1965), 1115 էջ:
43. Յուշամատենան Մուսա լերան, խմբ. Մարտիրոս Անդրեասի Գուշագճեան, Պօղոս Մատուռեան (Պէլրութ, տպ. Ատլաս, 1970), 877 էջ:
44. Ոսկանյան Անի, Ադանայի նահանգի հայերի տնտեսական վիճակը. 1909 թ. ունեզրկում (Գիրք Ա) (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2017), 208 էջ+24 էջ ներդիր:

45. Չիթունի, Աս ու յիս Հայաստանի (Կ.Պոլիս, տպ. Կ. Քէշիշեան որդի, 1920), 143 էջ:
46. Չոլաքեան Յակոբ, Քեսապ (Անթիլիաս, 2015), 1384 էջ:
47. Չոլաքեան Յակոբ, Քեսապի բարբառը (Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2009), 380 էջ:
48. Պայրամեան Ալիշան Ա., Կիլիզա. Հայկական Քիլիս: Պատմական ուրուագիծ (Վաղ Միջնադարէն -1922 թ.) (Երևան, Չանգակ-97 հրատ., 2001), 267 էջ:
49. Պատմություն Անթէպի Հայոց, Աշխատասիրեց ու խմբագրեց Գ. Սարաֆեան, Ա. հատոր (Լոս Անճէլըս, Գալիֆորնիա, 1953), 1088 էջ:
50. Պէրպլերեան Համբարձում, Ներսէսեան Խորէն ավագ քահանա, Յուշամատենան Քիլիսի Հայոց (Պէլրութ, տպ. Սեան, 1969), 665 էջ:
51. Պիպէռճեան Ա., Օսմանեան պետություն (Կ.Պոլիս, տպ. Արշակ Կարօեան, 1913), 32 էջ:
52. Պօղոսեան Յակոբ, Հաճընի ընդհանուր պատմությունը եւ շրջակայ Գօզան-տաղի հայ գիղերը (Լոս Անճէլըս, Հաճընի հայրենակցական վերաշինաց միութեան կեդրոնական վարչության հրատ., 1942), 860 էջ:
53. Պողոսյան Հ. Մ., Ջեյթունի պատմությունը (Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1969), 457 էջ:
54. Պրէմօս Է., Կիլիկիա՝ 1919-1920-ին (Պոստոն, 1921), 136 էջ:
55. Սահակյան Ռ. Գ., Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ. (Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1970), 328 էջ:
56. Սերովբեան Մուշեղ Եպիսկոպոս, Հովիին իրատները ուղղուած Ատանայի ու ամբողջ թեմական ժողովուրդին (Կ. Պոլիս, տպ. Մաթեոսյանի, 1908), 176 էջ:
57. Սիմոնյան Հրաչիկ, Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ) (Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2009), 436 էջ + 96 էջ ներդիր:

58. Միստոնեան Միսաք (Մ. Ուլնեցի), *Պատմություն Ջեյթունի (1409-1921)* (Լիբանան, 1996), 694 էջ:
59. Վարժապետեան Մամիկոն, *Յուշիկք Ջեյթունի. պատկերագարդ* (Մարզուան, տպագր. Ներսո եւ Սրապեան, 1912), 404 էջ:
60. *Տեղեկագիր այրիահինսամ Յանձնածողովի. 1910 սեպտ. 11- 1912 սեպտ. 11: Յաւելուած տեղեկագիր*, քննիչ-պատուիրակ Պ. Ժագ Սայապալեանի (Գալաթիա, տպարան «Շանթ», 1912), 54էջ+98 էջ, 12 թ. ներդ. աղյս.:
61. Տէր Մելքոնեան Մելքոն, *Կեանքի եւ մահուան միջեւ* (Պէյրութ, տպ. «Առաւօտ», 1939), 340 էջ:
62. Տունկեան Գրիգոր, *Նիւթեր Լաթաքիոյ եւ շրջակայքի հայ ազգաբնակչութեան պատմութեան* (Հալէպ, 1983), էջ 62:
63. Փոլատեան Դերենիկ Եպս., *Ալպոմ Քեսասպի եւ Շրջակայից* (Հրատ. Քեսասպի Ոսումնասիրաց Միութեան Պէյրութի Մասնաճիւղ, Պէյրութ, տպ. Սեան, 1955), 32 էջ:
64. Քասիմ (Միսաք Գօջունեան), *Օրուան մտածումներ (1908-1913)* (Իսթանպուլ, «Ժամանակ», 2014), 582 էջ:
65. Քէլէշեան Միսաք, *Միւ-Մաստեան. պատմական, բանասիրական, տեղեկագրական, ազգագրական և յարակից պարագաներ* (Պէյրութ, տպարան «Հայ ճեմարանի», 1949), 771 էջ:
66. Քիրքճեան Վ. Մ., *Հայկական Կիլիկիա* (Նիւ Եորք, «Կոչնակ»ի Հրատարակչական Ընկերութիւն, 1919), 75 էջ:
67. Օրմանեան Մաղաքիա Արք., *Հայոց եկեղեցին եւ իր պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը ու ներկայ կացութիւնը* (Կ.Պոլիս, հրատարակիչք՝ Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, 1911), 288 էջ:
68. *Armenia and Kurdistan, Handbooks Prepared Under the Direction of the Historical Section of the Foreign Office* (London, H. M. Stationery office, 1920), 84 p. incl. tables.
69. *The Armenian Genocide: evidence from the German Foreign*

- Office Archives, 1915-1916*, Edited by Wolfgang Gust (Berghahn books, 2014), 820 p.
70. Baboian Kevork, *The Heroic Battle of Aintab*, originally edited and prepared for publication by Kevork A. Sarafian, translated with a new introduction and annotations by Ümit Kurt (London, Gomidas Institute, 2017), 250 p.
71. Basmadjian Krikor Hagop, *La Cilicie. Son passe et son avenir* (Paris, 1919), 48 p.
72. Birken Andreas, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches* (Wiesbaden, 1976), 336 p.
73. Bremond E., *La Cilicie en 1919-1920* (Paris, 1921), 76 p.
74. Cuinet Vital, *La Turquie D'asie: Géographie Administrative, Statistique, Descriptive Et Raisonnée De Chaque Province De L'Asie-mineure*, tome 2 (Paris, Ernest Leroux, 1891), 884 p.
75. Courteille Abel Pavet de, *État présent de l'empire ottoman* (Paris, J. Dumaine, 1876), 267 p.
76. Délégation de la République arménienne, *L'Arménie et la question arménienne, avant, pendant et depuis la guerre* (Paris, H. Turabian editeur, 1922), 137 p.
77. Karpat Kemal H., *Ottoman population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1985), 242 p.
78. Karayan Sarkis Y., M.D., *Armenians in Ottoman Turkey, 1914. A Geographic and Demographic Gazetteer* (London, Gomidas Institute, 2018), 668 p.
79. Kévorkian Raymond, *The Armenian Genocide. A Complete History* (London, I.B.Tauris & Co Ltd, 2011), 1008 p.
80. Kévorkian Raymond H., *La Cilicie (1909-1921) de Massacres d'Adana au mandat français* (Paris, Revue d'histoire arménienne contemporaine, 1999), 383 p.
81. Kevorkian Raymond H., Paboudjian Paul B., *Les Armeniens dans l'Empire ottoman a la veille du Genocide* (Paris, ARHIS, 1992), 603 p.

82. Krikorian, Mesrob K., *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908* (London, Routledge & Kegan Paul Ltd, 1977), 148 p.
83. Ümit Kurt, *Armenians of Aintab. The Economics of Genocide in an Ottoman Province* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2021), 400 p.
84. *La Question Armenienne Devant la Conférence de la Paix* (Paris, Dupont, 1919), 25 p.+annexes 1-5.
85. *La Question de Cilicie. Discours prononcé le 24 Décembre 1920 à la Chambre des Députés Par M. Bellet*, Extrait du Journal Officiel annoté et suivi d'une Notice sur la Cilicie par M. S. David-Beg (Paris, 1921), 111 p.
86. Léart Marcel, *La Question arménienne à la lumière des documents* (Paris, 1913), 76 p.
87. Lepsius Johannes Dr., *Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei* (Potsdam, 1916), 304 seiten.
88. McCarthy Justin, *The Arab World, Turkey, and the Balkans (1878-1914): A Handbook of Historical Statistics* (Boston: G. K. Hall and Co., 1982), xxx + 310 p.
89. McCarthy Justin, *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire* (New York University Press, New York and London, 1983), 248 p.
90. Nubar Poghos, *Population de la Cilicie avant la guerre* (Paris, 1920), 8 p.
91. Nubar Boghos, *The Pre-War Population of Cilicia* (Pettitt, Cox & Bowers, 1920), 4 p.
92. Ormanian Malachia, *The Church of Armenia: her history, doctrine, rule, discipline, liturgy, literature, and existing condition* (London, A. R. Mowbray & Cc., LTD., 1912), 271 p.
93. Ormanian Malachia, *L'Eglise arménienne, son histoire, sa doctrine, son régime, sa discipline, sa liturgie, sa littérature, son présent* (Paris, editeur: E. Leroux, 1910), 192 p.

94. Pierre Redan, *La Cilicie et le problème ottoman* (Paris, 1921), 144 p.
95. Rolin-Jaequemyns Gustave, *Armenia, the Armenians, and the Treaties* (London, John Heywood, 1, Paternoster Buildings, E.C., 1891), xvii, 104 p.
96. Sezen Tahir, *Osmanli Yer Adlari* (Ankara, 2017), 1140 p.
97. Soteriadis George, *An Ethnological Map Illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor* (London, Edward Stanford, Ltd., 1918), 16 p.
98. *The treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16: documents presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs, by Viscount Bryce* (London, H.M.S.O., 1916), xiii, 684 p.
99. *Tableaux indiquant le nombre des divers éléments de la population dans l'Empire Ottoman au 1er mars 1330 (14 mars 1914)* (Constantinople, 1919), 13, [7] p.
100. *Turkey №1 (1896). Correspondence respecting the introduction of reforms in the Armenian Provinces of Asiatic Turkey* (London, 1896), 176 p.
101. *Turkish Atrocities. The Young Turks and the Truth about Holocaust at Adana in Asia Minor, during april 1909. Written and compiled in April, 1911 by Ferriman Duckett* (London, 1913, Yerevan, 2009 (2nd edition)), 146 p.

Հողվածներ

102. Ալլաօյան Ա., «Առաջնորդական վիճակներ», 1908 *Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի Հայոց* (Կ. Պոլիս, 1907), էջ 265-354:
103. Աճեմեան Լ., «Պտոյտներ Կիլիկիոյ մէջ», *Արև, ազգային շահերու օրկան* (Ադեքսանդրիա, 1920, հունվարի 28), №112 (727):
104. Աճեմեան Լ., «Պտոյտներ Կիլիկիոյ մէջ», *Արև, ազգային շահերու օրկան* (Ադեքսանդրիա, 1920, հունվարի 28), №112 (727):

- հերու օրկան (Աղեքսանդրիա, 1920, փետրվարի 27), №125 (740):
105. Աճեմեան Լ., «Պտոյտներ Կիլիկիոյ մէջ», *Արև, ազգային շահերու օրկան* (Աղեքսանդրիա, 1920, մարտի 1), №126 (741):
106. Առաքելեան Հ., «Թիրքահայ ժողովրդի վիճակագրութիւնը», *Արօր. միամսեայ հանդէս. Ընդհանուր գրական, գիտական-ժողովրդական և խաղաղասիրական*, IV տարի, 1913 թ. դեկտեմբեր, էջ 41-79:
107. «Ատանա», *Ժամանակ, ժողովրդական օրաթերթ* (Կ.Պոլիս), 1909, 10/23 ապրիլ, Ա. Տարի, թիւ 147:
108. *Արարատ, պաշտօնական ամսագիր հայրապետական արձանոյ Ս. Էջմիածնի*, 1915-ՌՅԿԴ, տարի ԽԹ, յունուար, համար Ա.:
109. Արամեան Հայկազուն, «Հայ կեանքը Կիլիկիոյ մէջ», *Հայաստան, պաշտօնաթերթ Հայ Ազգային Ազատական Միութեան* (Փարիզ), 15 նոյեմբեր, 1919, թիւ 13:
110. Արզուման, «Հայերուն գերակշռութիւնը Կիլիկիոյ մէջ. ինչ կ'ըսեն թիւերը», *Ճակատամարտ, օրաթերթ* (Կ.Պոլիս), 1919, օգոստոսի 16, թիւ 264 (2055):
111. Բարլումյան Արփինե, «1909թ. Ադանայի և Հալեպի վիլայեթներում տեղի ունեցած կոտորածների ժողովրդագրական հետևանքները», *Ցեղասպանագիտական հանդէս* (Երևան, 2013), 1(1), էջ 15-23:
112. Բաղալյան Գեղամ, «Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի վարչաժողովրդագրական պատկերը», *Հայոց պատմություն, հատոր III. Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918), գիրք երկրորդ (1901-1918 թթ., հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIX դ. և XX դ. սկզբին)* (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2015), էջ 52-64:
113. Բաղալյան Գեղամ, «Հայ բնակչությունն Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության մյուս տարածաշրջաններում Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին», ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, *Ցե-*

- ղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի կորուստները և հատուցման կառուցակարգերի մեթոդաբանական հիմքերը* (Երևան, Տիր հրատարակչություն, 2019), էջ 42-64
114. Բաղալյան Գեղամ, «Սուլթանական կառավարության վարչաժողովրդագրական քաղաքականությունը», *Հայոց պատմություն, հատոր III. Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918), գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես - XIX դարի վերջ)* (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2010), էջ 448-455:
115. Բակ., «Կիլիկիա», *Լուսնայ, գրական հանդէս, գիրք Ա.* (Տիֆլիս, 1896, յունուար), էջ 85-110:
116. Բաղդատական վիճակագրութիւն հայ բնակչութեան Օսմ. Կայսրութեան մէջ տեղահանութենէ առաջ եւ վերջ (Պատրաստուած 1 Ապրիլ 1921)», Թէոդիկ, *Ամէնուն տարեցոյցը, ԺՁ տարի*, 1922 (Կ.Պոլիս, տպ. Մ. Յովակիմեան, 1922), էջ 261-263
117. «Բանախոսութիւն գեր. հայր Կ. Սիպիլեանի», *Արեւելեան մամուլ* (Զմիւռնիա), յուլիս, 1876, էջ 169-175:
118. Գ.Կ.Ո., «Հայք Եղեսիոյ թեմին», *Բիզանդիոն հայաթերթ ամենօրեայ* (Կ.Պոլիս), 11/23 փետրուար 1898, Բ. Տարի, թիւ 395, էջ 1:
119. Գալստյան Հ. Հ., «Արևմտյան Հայաստանի բնակչության ազգային կազմը ըստ Վիթալ Բինեի վիճակագրության», *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XII, Թուրքիա*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1985, էջ 59-79:
120. Գասպարյան, Ռ. Հ., «Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչությունը և վարչական բաժանումը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին», *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, 2011, № 1-2, էջ 20-29:
121. Գէորգեան Յարութիւն, «Հաճընի տեղահանութիւնները 1915ին», *Հաճնոյ հերոսամարտի 90 ամեակի գիտաժողովի նիւթեր եւ վաւերագրեր ու լուսանկարներ*, կազմեց եւ խմբագրեց Դոկտ. Անդրանիկ Տազէսեան (Պէլյուրթ, 2013), էջ 17-24:

122. Գուտուլեան Գրիգոր Գ., «Հայուն Կիլիկիան», *Արև, ազգային շահերու օրկան* (Ադեքսանդրիա, 1918, նոյեմբերի 15), թիւ 80:
123. Erminio, «Ադանայի ջարդերը», *Հորիզոն* (Թիֆլիս), 1910, №№ 64, 66, 73:
124. Թաթոյան Ռոբերտ, «Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Օսմանյան կայսրությունում հայ բնակչության թվաքանակի խնդիրը թուրքական պատմագրության մէջ», *Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր* 5, (2002), 116-125:
125. Թաթոյան Ռոբերտ, «Արևմտահայության թվաքանակի և Արևմտյան Հայաստանի բնակչության էթնիկական կազմի հարցերը Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին (1919-1920 թթ.)», *Ցեղասպանագիտական հանդես*, 2016, 4 (1), էջ 44-82:
126. Թաթոյան Ռոբերտ, «Մեծ եղեռնի ընթացքում արևմտահայության կրած մարդկային և նյութական կորուստները վիճակագրելու Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի փորձերը 1919-1920 թվականներին (ըստ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի արխիվի նյութերի) (Մաս 1)», *Էջմիածին, պաշտօնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի* (Ս. Էջմիածնի), 2019, ապրիլ, էջ 63-80:
127. Համբարյան Ա.Ս., «Կիլիկիայի 1909 թ. հայկական կոտորածները», *Պատմա-քանասիրական հանդես* (Երևան), 1988, №4, էջ 13-29:
128. «Հայերը Կիլիկիայում», *Մշակ* (Թիֆլիս), 1913, 31 հուլիսի, №166:
129. Ղազարեան Հայկազն, «Թուրք պետական դատադրութիւնը ինչպէս եւ երբ սկսաւ Ատանայի նահանգին մէջ», *Հայրենիք, օրաթերթ ազգային, գրական, քաղաքական եւ հասարակագիտական* (Բոստոն), 1966, օգոստոսի 14, №16488:
130. Ղազարեան Հայկազն, «Թրքական ցեղասպանութիւնը Հալէպի նահանգին մէջ», *Հայրենիք, օրաթերթ ազգային,*

- գրական, քաղաքական եւ հասարակագիտական* (Բոստոն), 1968, հուլիսի 7, №17037:
131. Ճեմճեմեան Սահակ Հ., «Էջմիածնի եպիսկոպոսներու նամակներ առ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան», *Բազմավէպ, հայագիտական-քանասիրական-գրական հանդես* (Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1991), էջ 372-402:
132. Մ.Ս.Գ. «Ատանայի արեւելեան անկիւնը. Կարս-Պազար (վիճակագրական)», *Ազատամարտ, օրաթերթ* (Կ.Պոլիս), 1910, փետրուար 11/24. №207:
133. Մանուկեան Նէրսես, «Հոռմկլայ պատմութեան մէջ», *Հայ Անթէպ, պարբերաթերթ ամերիկաբնակ այնթապցիներու միութեան*, Ը. տարի, 1967, թիւ 2 (26), էջ 42-49:
134. Մանուկեան Նէրսես, «Հոռմկլայ պատմութեան մէջ», *Հայ Անթէպ, պարբերաթերթ ամերիկաբնակ այնթապցիներու միութեան*, Ը. տարի, 1967, թիւ 3 (27), էջ 47-50:
135. Մանուկեան Նէրսես, «Հոռմկլայ պատմութեան մէջ», *Հայ Անթէպ, պարբերաթերթ ամերիկաբնակ այնթապցիներու միութեան*, Ը. տարի, 1967, թիւ 4 (28), էջ 50-55:
136. Մանուկեան Նէրսես, «Հոռմկլայ պատմութեան մէջ», *Հայ Անթէպ, պարբերաթերթ ամերիկաբնակ այնթապցիներու միութեան*, Թ. տարի, 1968, թիւ 1 (29), էջ 62-65:
137. Մելքոնեան Յ.Տ., «Գաւառական կեանք. Աղէտի վայրէն», *Ազատամարտ, օրաթերթ* (Կ.Պոլիս), 1909, նոյեմբեր 8/22:
138. Մելքոնյան Աշոտ, «Պատմայան ժողովրդագրությունը հայագիտության կարևոր բնագավառ», *Հայագիտության արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները (միջազգային համաժողով, Երևան, 15-20 սեպտեմբերի, 2003), Զեկուցումների ժողովածու* (Երևան, 2004), էջ 237-242:
139. Մինասեան Միհրան, «Անտիպ փաստաթուղթեր 1909ի Անտիոքի հայոց կոտորածին մասին», *Ցեղասպանագիտական հանդես* (Երևան), 2017, 5 (1), էջ 141-164:
140. Մինասեան Միհրան, «Անտիպ փաստաթուղթեր 1909ի Կիլիկեան կոտորածներու օրերուն Ալեքսանտրէթի հայութեան

- վիճակին մասին», *Սուրիոյ հայերը: Գիտաժողովի Նիւթեր (24-27 մայիս 2015)*, խմբ. Անդրանիկ Տազետեան (Beirut, Haigazian University Press, 2018), էջ 117-132:
141. Մինասեան Միհրան, «Անտիպ փաստաթուղթեր Կիլիկեան կոտորածներու օրերուն Մարաշի հայութեան իրավիճակին մասին», *Հանդէս ամսօրեայ, հայագիտական ուսումնասիրութիւն* (Վիեննա-Երեւան), 2017, յունուար-դեկտեմբեր, թիւ 1-12, էջ 304-340:
142. Մինասեան Միհրան, «Անտիպ փաստաթուղթեր Կիլիկեան կոտորածներու օրերուն Քիլիսի հայութեան իրավիճակին մասին», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս (Պէյրութ)*, 2017, հատոր 37, էջ 515-528:
143. Մինասեան Միհրան, «Անտիպ փաստաթուղթեր Քեսապի 1909ի կոտորածին մասին», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս (Պէյրութ)*, 2018, հատոր 38, էջ 655-677:
144. Մինասեան Միհրան, «Պատմական անտիպ տեղեկագիր մը Բերիոյ (Հալէպի) թեմի հայութեան մասին», *Բանբեր Հայաստանի արխիւների*, 2007, 1-2 (109-110), էջ 18-30:
145. «Մնացորդ հայերը» (Սեփական թղթակցութիւն), *Կիլիկիա, օրաթերթ* (Ատանա), 1919, հունիսի 10:
146. Շահապզեան Յ., «Ինքնապաշտպանութիւնը Կիլիկեան աղէտին մէջ», *Ազատամարտ*, օրաթերթ (Կ.Պոլիս), 1910, 2/15 ապրիլ, №249:
147. Պօղարեան Գ., «Այնթապի Հայոց Թիւր Նախ Քան Համաշխ. Ա. պատերազմը», *Հայ Անթէպ, պարբերաբերթ ամերիկաբնակ այնթապցիներու միութեան*, Ժ. տարի, 1969, թիւ 6 (38), էջ 59-61:
148. Պօղարեան Գ., «Անթապցիներու Թիւր», *Հայ Անթէպ, պարբերաբերթ ամերիկաբնակ այնթապցիներու միութեան*, Ը. տարի, 1967, թիւ 1 (25), էջ 6-10:
149. Պօղարեան Գրիգոր, «Վիճակագրական նօթեր», *Պատմութիւն Անթէպի Հայոց*, Աշխատասիրեց ու խմբագրեց Գ.

- Սարաֆեան, Ա. հատոր (Լոս Անճէլըս, Գալիֆորնիա, 1953), էջ 799-803:
150. Սաղոնդեան Սալբի, «Կիլիկիոյ վարչական բաժանումները 19-րդ դարու վերջաւորութեան եւ 20-րդ դարու սկիզբը», *Հայոց պատմութեան հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու)*, №11, Երևան, 2010, էջ 130-138:
151. Տիրան-Թորգոմ, «Նամակ Թիւրքիաէն», *Արմէնիա, լրագիր ազգային, քաղաքական եւ այլն* (Մարսէյլ), 10 սեպտեմբերի 1913, ԻԹ. տարի, թիւ 6, էջ 1-2
152. «Տնտեսական շարժում Ատանայի գաւառին մէջ. 1910-1911», *Ժամանակ, ժողովրդական օրաթերթ* (Կ.Պոլիս), 1911, մարտ 25 (ապրիլ 7), թիւ 752, էջ 1-2:
153. «Վիճակագրութիւն Կիլիկիոյ Հայոց» *Արարատ, ամսագիր կրոնական-քարոյական, գրականական-պատմական, բանասիրական-մանկավարժական, ազգային եւ պաշտօնական* (Ս. Էջմիածին), 1896-ՌՅԽԴ, տարի ԻԹ, յունուար, համար առաջին, էջ 46:
154. Յիցիկեան Մ., «Հայերը Կիլիկիայում (Նորերս շրջագայածի դատողութեան արդիւնք)», *Նոր Հոսանք, գրական, գիտական, հասարակական եւ քաղաքական ամսագիր*, Թիֆլիս, Ա. տարի, օգոստոս, 1913, №6, էջ 1107-1109:
155. Astourian Stephan H., "The Silence of the Land: Agrarian Relations, Ethnicity, and Power," *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Edited by Ronald Grigor Suny; Fatma Muge Gocek, Norman M. Naimark (Oxford University Press, 2011), pp. 55-81.
156. Güher Ebru, "Arşiv belgeleriyle Cebel-i Bereket sancığı'nda 1915 yilindaki ermeni tehciri," *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* (November 2018), pp. 241-260.
157. Karayan Sarkis Y., "Vital Cuinet's La Turquie d'Asie: A Critical Evaluation of Cuinet's Information about Armenians", *Journal of the Society for Armenian Studies*, Volume 11, 2000, pp. 53-63.
158. Kolutek Mikail, "Cebel-i Bereket sancak merkezinin erzin'den

osmaniye'ye taşınmasına yapılan itirazlar,» *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. Sonbahar Özel Sayı* (2020, October), pp. 149-159.

159. Shaw Stanford J., "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914," *International Journal of Middle East Studies*, 1978, № 9, pp. 325 – 338.

160. Zamir Meir, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919", *Middle Eastern Studies*, Vol. 17, No. 1, Jan., 1981, pp. 85-106.

Արդողլու – 42, 49, 55, 74, 76, 78, 175
 Արեղին փաշա չիֆթլիկ – 104, 106
 Ադանա – 9, 10, 13, 14, 17, 19-25, 27, 28, 33-36, 38, 40-42, 44-58, 60, 65, 68, 71-79, 93-95, 97, 100, 104, 113, 114, 116, 158-160, 162-165, 167-170, 172-177
 Աթրգ – 154, 155
 Ալապոզան (Անդրեասանք) – 130
 Ալբիստան – 22, 26, 29, 33, 60, 117-119, 127, 128, 132-134, 161, 165, 176
 Ալեքսանդրեթ (Իսկենդերուն) – 22, 26, 28, 29, 60, 135, 136, 144-146, 153-158, 161, 162, 166-171
 Ալիշար – 131
 Ակդամ – 85
 Ամանտս – 28, 103
 Ամիր-Թաթման – 49
 Այաս – տես Յումուրթալիկ:
 Այնթապ – 13, 22, 26, 29, 33, 38, 60, 135-139, 142, 143, 158, 161, 165, 166, 168, 170, 173, 174, 176, 177
 Ասամուր – 21, 22
 Անաջըկ – 126
 Անգորա (Անկարա) – 12, 29, 177
 Անդրեասանք – տես Ալապոզան:
 Անթաքիա – տես Աստիոք:
 Աստիոք (Անթաքիա) – 22, 26, 29, 44, 60, 70, 71, 135, 136, 144-149, 156-158, 161, 162, 166, 168-170
 Աստրուն (Ասդրըն) – 26, 29, 84, 121, 123-126, 130, 134, 176
 Աջեմլի – 126
 Ավագենք – 129
 Ավագկալ (Մխալ) – 127, 130
 Արարլար – 123
 Արամ – 150, 153
 Արեգին (Ալարաշ) – 127, 130
 Արֆալը – 153
 Արչայ – 154, 155
 Բար – 22, 26
 Բազարջըղ – 22, 26, 29, 60, 117-119, 133, 134, 160, 165, 176
 Բալասանյան Գրիգորի ագարակ – 85
 Բախչե (Բուվանըղ) – 21, 22, 24, 25, 28, 43, 45, 53, 57, 65, 72, 73, 75, 93-96, 99, 100-104, 111, 160, 164, 167, 169, 176
 Բաղնաղազ Վարի (Ֆակը Հասան) – 152

Բաղճադագ Վերի - 152
Բաղնիք - 87, 88
Բեյթեմուր - 131
Բեյլան - 22, 26, 28, 44, 60, 135, 136, 144-146, 153, 154, 156-158, 161, 162, 166-171
Բեյրութ - 29, 150, 155
Բերեքեթ - տես Ջերեկ-Բերեքեթ:
Բերիա - տես Հալեա:
Բիթիաս - 148
Բիրեջիկ - 22, 23
Բոզանթը - 25
Բոզոլլան - 131
Բողագ-դելիկ - 85
Բոստան աղա չիֆթլիկ - 104, 106
Բուլանըղ - տես Բախչե:

Գաթը-քյոյ - 49
Գայիագ - 25, 96-98
Գարա Աղաջ - 154, 155
Գայա Պաշը - 105
Գարաթութ - 131
Գարակետիկ - 96-98
Գարաճիսք - 130
Գարատուրան - տես Կարադուրան:
Գեմի-Սուրեն - 76
Գըզըլաճ - 57, 102
Գիսենիթ - 88
Գյավուրդաղ - տես Ջերեկ-Բերեքեթ:
Գյավուրքյոյ (Ադանայի գավառ) - տես Հայ-գյոյ:
Գյավուրքյոյ (Ալբիստանի գավառակ) - 132
Գյուլջիեզ (Գյուլջեյիզ) - 123
Գյուլիունար - 29, 126
Գյոչու - 153
Գյոքչայիր - 102
Գյոքսուն (Կոկիսուն) - 22, 26, 29, 60, 117-120, 123, 125, 126, 134, 161, 165
Գյուլսար - 21, 22
Գյուլումճյան Ավետիսի ազարակ - 85
Գումարլու - 104
Գույումճյանների ազարակ - 85
Գուշնու Մուսթաֆա - 102, 104
Գուրֆալը - 104

Դալ-օղլու-Մահմեդ - 104
Դամասկոս - 172
Դաշօլուք - 29, 126
Դավիթ Էֆենդի - 104
Դավիթլի-օպասը - 123
Դեիրմենթաշ - 125
Դեիրմենդերեն (Տեքիր-մենդերեն) - 29, 123, 126
Դեմրեք (Մարաշի գավառակ) - 123
Դեմրեք (Հասսայի գավառակ) - 111
Դերեքյոյ - 122
Դիքիլիթաշ - 123
Դյունգել (Դյունկելե) - 123
Դյուզադաճ - 152
Դորթ-Յոլ (Չորք-Մարգպան) - 21, 22, 24, 25, 28, 43, 53, 56, 57, 73, 74, 93-96, 106-112, 158, 160, 164, 169, 174, 176

Եկանենք - 130
Եղիալար-օպասը - 123
Ենիճեկալե (Մեծ գյոյ) - 29, 123
Երեպագան - 88

Ջեյթուն (Ուլնիա) - 9, 10, 18, 22, 26, 29, 31, 34, 60, 71, 117-120, 124, 127-129, 134, 158, 161, 165, 167, 174, 176

Էլվանը - 25, 45, 115, 116
Էհնեշ - 142
Էյնթիլի - 43, 104-106
Էսկյուրեն - 152
Էրզին - 24, 25, 43, 45, 53, 65, 93-96, 98, 99, 107, 111
Էրզրում - 47
Էրմենակ - 21, 22
Էրչեկ - 25
Էքքեզ - 43, 110, 111
Էքիզ-Օլուզ - 152
Էֆրենկ - 25

Թանկըղ Վերդի - 42, 76
Թավոդլու - 126
Թելեմեյիք - 131
Թեյեք - 111
Թեչիրլի - 25

Թոնուս - 29
Թոփալենք - 130
Թուոլա - 25

Իդլիք - 22, 26
Ինջիրլիկ - 55, 74, 76, 78, 175
Իչել (Իչիլ, Սելևկիա) - 21-23, 28, 60
Իսա-Հանըլը - 42
Իսիփենք - 130
Իսլահիեն - 21, 22, 24, 25, 43, 45, 53, 72, 73, 75, 93-95, 99, 103-106, 111, 112, 160, 164, 167, 169
Իսկենդերուն - տես Ալեքսանդրեր:

Լազկիեն - 150:
Լաթաքիա (Լավոդիկեն) - 29, 71, 148, 150, 153
Լամբրոն - տես Նամբրոն:
Լավոդիկեն - տես Լաթաքիա:
Լափանըլը (Լապըլը) - 102, 103

Խայիթ - 152
Խատան - 23
Խառնի (Հարունիեն) - 25, 102, 103
Խարաղաջ - 130
Խարբերդ - 13, 29, 47
Խդրբեկ - 149
Խելֆեթ - 142 (տես նաև Հոռմկլա):
Խեպի (Ֆենկ) - 131
Խընըխոզ - 131
Խուզուզենք - 29

Կալա Դերեսի (Բերդաանո) - 88
Կանլը Դերեն - 154, 155
Կայաջըկ (Սև Աղբյուր) - 152
Կայըրլը - 76
Կապան - 29, 117, 123-126
Կարադուրան (Գարատուրան) - 151
Կարաթաշ - 25, 42
Կարայիսալի (Կարասը) - 21, 22, 25, 42, 45, 73, 74
Կարաքոյ - 89
Կարս-Բազար - 21, 22, 25, 28, 45, 56, 79-81, 83-86, 91, 92, 159, 164
Կարսանթը - 25

Կենչի - 29
Կեսարիա - 47
Կրզըլաղաջ - 123
Կրզըլ Յար - 88, 89
Կրրըկ Խան (Գրրըգ Խան) - 44, 153, 154
Կյուզեղի - 154, 155
Կյուրին - 29, 30
Կոզան - տես Սիս:
Կոկիսուն - տես Գյոքսուն:
Կուսիկ Հակոբի ագարակ - 85

Հալեպ - 9, 10, 13, 14, 16, 20-26, 28, 29, 32, 33, 38, 51, 60, 65, 68, 120, 124, 127, 135, 136, 139, 140-142, 144-146, 156, 158, 161, 162, 165-174
Համա - 172
Համիդիեն - տես Ջեյհան:
Հայ լեռ - 28, 93, 100
Հայ-գյուղ (Գյավուրքոյ, Քրիստիանքոյ) - 55, 74, 76, 78
Հանըն - 9, 21, 22, 25, 28, 45, 47, 53, 65, 71, 79-81, 86-91, 97, 158, 159, 164, 167, 174, 176, 177
Հաջի Հաբիբլի - 148
Հաջիդերեն - 130
Հաջիլար - 111
Հասանբեյլի - 43, 57, 100, 101, 103, 174, 176
Հասսա - 21, 22, 24, 25, 43, 45, 53, 94-96, 109-112, 160, 164, 167
Հարան - 172
Հարեն (Հարիմ) - 22, 26
Հարունիեն - տես Խառնի:
Հոգի Հանիի ագարակ - 85
Հոմս - 172
Հոռմկլա - 22, 26, 60, 135, 136, 142, 143, 161, 166

Ղալանըզ (Ղալաջուլս) - 130
Ղալընենք - 129
Ղամըշլը - 25
Ղանդալ - 29
Ղընեմիեն - 150, 153
Ղընիեն - 153
Ղըշլա - 154, 155
Ղոզջուղազ - 130

Մաարա - 22

Մալաթիա - 29
Մաղարա - 25
Մաջարլը - 131
Մավենք - 130
Մարաշ - 9-11, 13, 14, 20, 22, 23, 25, 26, 29, 32-34, 37, 38, 44, 47, 60, 68, 84, 117-122, 132-134, 158, 160-162, 165, 167, 168, 170, 173, 174, 176, 177
Մեթյուսենք - 130
Մեմփիզ - 22, 26 --
Մերսին - 21, 22, 25, 28, 45, 51-53, 60, 72-75, 113-116, 160, 164, 165, 168, 169, 174, 176
Միհմանդար - 76
Միսալ - տես Ավագկալ:
Մնջաձոր (Մունուզդերեսի) - 123
Մոսուլ - 47
Մսիս (Մամեստիա) - 25, 42, 55, 72, 74, 76, 78, 174, 175
Մուարաթը-ինաման - 26
Մութ - 21, 22
Մուշ - 47, 48
Մուսա-լեռ - տես Սվեդիա:

Յաղուրիս - 152
Յամադի - 153
Յանըկ Դեյիրմեն - 57, 101
Յասթը Փունար - 131
Յարփուզ (Ալքիստանի գավառակ) - 117, 127, 128, 132
Յարփուզ (Ջերեկ-Բերեքեթի գավառակ) - 21, 22, 24, 25, 28, 94-99, 104, 106, 110
Յոզերլի - 43, 57, 107-110
Յոզղաթ - 29
Յողուն-Օլուզ - 149
Յումուրթալիկ (Այաս) - 24, 25, 73, 74, 78, 159, 163

Նալբանդենց ագարակ - 85
Նալ-գուլագ - 42
Նամրուն (Լամբրուն) - 25, 115, 116
Նաջարլու (Նաճարլը) - 43, 107, 109, 111, 176
Նարկիզլիք - 154, 155
Նյուրփետ - 84
Նորգյուղ - 129

Շատալար - 130

Շար (Կոմանա) - 90, 91
Շեյխ Մուրադ - 49, 55, 74, 76
Շիվիլկի - 29, 120, 121, 126
Շուղուր - տես Ջիսր-ի Շուղուր:

Չագր-Դերե - 130
Չաթ-Ալան - 25
Չակալջըկ - 152
Չամալար - 25
Չընարճըք (Չինար) - 151
Չյուրյուքկոզ - 123
Չոխախ - 25, 85
Չորք-Մարգալան - տես Դորթ-Յոլ:
Չուքուրքոզ - 125

Պալյան էֆենդի - 104
Պաշուրտ - 152
Պարոնենք - 29
Պեհիսսեդենք - 130
Պեշեն - 131
Պուղուրենք - 29, 131
Պունտուզ - 29, 125

Ջամուսթուլ - 122
Ջամուսոյուկ - 126
Ջերեկ-Բերեքեթ - 21, 22, 24, 25, 28, 38, 43-45, 51-53, 55-57, 60, 72-75, 93-101, 106, 111, 112, 117, 127, 158, 160, 164, 167-169, 174, 176
Ջերեկ-Սամաան - 22, 26
Ջեյհան (Համիդիե) - 22, 25, 42, 45, 55, 65, 73, 74, 76, 78, 159, 163
Ջերմիենս - 131
Ջիրիս - 142
Ջիսր-ի Շուղուր - 22, 26, 29, 44, 60, 71, 135, 136, 144-146, 149-151, 156-158, 161, 162, 166, 168-170

Ռաքքա - 22, 23
Ռում - 25
Ռումլու (Ուրումլու) - 89, 91
Ռումկալե - տես Հոռմկլա:

Սագ-Օղլանենք - 130
Սագգակ - 89

Սահյուն – 29
 Սայ Բուռնու – 102
 Սայ Կեչիտ – 42
 Սարըզյուզել – 131
 Սարըլար – 123
 Սարը մաղ – 104
 Սարքանթ – 25
 Սավրանլը – 57, 102
 Սեբաստիա – 12, 29, 30
 Սելևկիա – տես Իչել:
 Սեքի – 90
 Սըփան Դերե – 88
 Սինանլը – 87, 88
 Սիս (Կոզան) – 11, 21, 22, 25, 28, 38, 43, 45, 52, 53, 56, 60, 65, 79, 80-83, 85, 88, 89, 92, 158-160, 163, 164, 167, 168, 170, 174, 176, 177
 Սիսլի – 85
 Սիսնե – 130
 Սիրքենդ – 25
 Սովուր-Օլուր – 154, 155
 Սվեդիա (Մուսա-լեռ) – 28, 71, 145-147
 Սուրուն – 22, 23
 Սև Աղբյուր – տես Կայաջըլ:

 Վազրֆ – 149
 Վահկա – տես Ֆեքե
 Վանքին գյուղ – 129
 Վարդանենք – 130

 Տարենտե – 30
 Տարսոն – 21, 22, 25, 43, 45, 72-74, 113-116, 160, 165, 169, 174, 176
 Տափան – 25, 89
 Տեքիր-մենդերե – տես Դեիրմենդերե:
 Տիզմե – 89
 Տիգրանակերտ (Դիարբեքիր) – 47
 Տիվրիկ – 29
 Տրդատլը (Տրդատենք) – 126

 Ուլնիա – տես Զեյթուն:
 Ուրֆա (Եղեսիա) – 13, 22, 23, 58

 Փայաս – տես Դորթ-Յոլ:

Փունարբաշի – 123

Քերուսիե – 149
 Քելլեր – 104, 105
 Քեջերաշյանների ազարակ – 86
 Քեսաբ – 71, 146, 149-151
 Քերլիքճի – 89
 Քեֆեր Բոստան – 137-139
 Քեֆերթիս – 25
 Քիլիս – 13, 22, 26, 28, 29, 60, 65, 135, 136, 139-143, 161, 165, 174
 Քիշիֆի – 122
 Քիշնեզ – 102
 Քիրեջ – 29, 126
 Քյոթեքլի – 123
 Քյոմեսկուտ (Քյոմեսայույուք) – 131
 Քյոռոզլու – 90
 Քյորքյունե – 151
 Քյունես (Քյունեսլեր) – 104-106
 Քյուչքայան – 90
 Քյուրդ-բախչե – 104, 106
 Քյուրեջի – 111
 Քոզոլուք (Գոզ-Օլուզ) – 113, 115
 Քրիստիանքյոյ – տես Հայ-գյուղ:
 Քուրտլար (Գոյազ) – 43, 102

 Օջախլի (Օճազլը) – 43, 57, 107-109
 Օսմանիե – 21, 22, 24, 25, 43, 45, 53, 56, 65, 72-75, 93-100, 103, 104, 106, 111, 169, 176
 Օրուլ – 137-139

 Ֆասրլը (Այրի Պունազ) – 110, 111
 Ֆարթըլը – 154, 155
 Ֆենկ – տես Խեպի:
 Ֆերմանյան Արթին Քեհեայի ազարակ – 86
 Ֆեքե (Վահկա, Բիլան քյոյ) – 21, 22, 25, 28, 45, 65, 79-81, 86-89, 91, 92, 159, 164
 Ֆընդըջաբ – 120, 122
 Ֆոնուս (Խժուս) – 29, 117, 127, 131

Համակարգչային ձևավորումը՝ Թրիստինե Վարդանյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Թրիստինե Վարդանյանի

Տպագրվել է «Պրինտարմ» ՍՊԸ տպարանում

Չափսը՝ 60x84 1/16: Թուղթը օֆսեթ:

Շափալը՝ 15 տպագր. մամուլ:

Հասցե՝ ՀՀ, 0064, Երևան, Մալաթիա-Սեբաստիա, Անդրանիկի փ. 94, բն. 42

Հեռ.՝ +374 91 40 25 86

Էլ. հասցե՝ printarm1@mail.ru

Պատմական գիտությունների թեկնածու Ռոբերտ Արամայիսի Ռաթոյանը աշխատում է Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտում որպես ավագ գիտաշխատող:

Նա «Արևմտահայության թվարանակի հարցը 1878-1914 թվականներին» մենագրության (Երևան, ՀՅ(ԶԻ), 2015), ինչպես նաև Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրության, կրոնական և կրթամշակութային կյանքի, Հայոց ցեղասպանության արդյունքում արևմտահայության կրած մարդկային և նյութական կորուստների ուսումնասիրությանը նվիրված երեք տասնյակից ավել գիտական հոդվածների հեղինակ է:

Հրատարակումների ամբողջական ցանկը տես

<https://independent.academia.edu/RobertTatoyan>

Էլ. փոստ: r.tatoyan@genocide-museum.am, r.tatoyan@gmail.com

Robert Tatoyan, Ph.D. in History, works as a senior researcher at the Armenian Genocide Museum-Institute, Yerevan, Armenia.

He is an author of monograph entitled "The Question of Western Armenian Population Number in 1878-1914" (Yerevan: AGMI, 2015), as well as more than three dozen academic papers dedicated to the study of demography of Western Armenia, religious, educational and cultural life of Western Armenians, Armenian human and material losses as a result of the Genocide.

For the complete list of publications see:

<https://independent.academia.edu/RobertTatoyan>.

E-mail: r.tatoyan@genocide-museum.am, r.tatoyan@gmail.com

ISBN 978-9939-822-93-8

9 789939 822938